

ΚΕΝΤΡΟ ΟΔΥΣΣΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ο ΟΜΗΡΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

Από τα Πρακτικά
του Ε' Συνεδρίου για την Οδύσσεια
(11-14 Σεπτεμβρίου 1987)

ΙΘΑΚΗ 1990

Ο ΟΜΗΡΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΟΔΥΣΣΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ο ΟΜΗΡΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

Από τα Πρακτικά
του Ε' Συνεδρίου για την Οδύσσεια
(11-14 Σεπτεμβρίου 1987)

ΙΘΑΚΗ 1990

ISBN 960-85093-0-0
ISSN 1105-3135

Πρόλογος

«ΠΑΥΣΑΜΕΝΟΙ διψῶμεν αὐτοῦ πάλιν ἐνάρχεσθαι». Ἐτσι δικαιολογούσε ο Ψευδο-Ηράκλειτος τη συνεχή ενασχόληση των ανθρώπων με τον Ὀμηρο. Να χρησιμοποιήσουμε και εμεῖς τη λακωνική αὐτή ρήση για να ερμηνεύσουμε το γεγονός ὅτι οἱ διεθνεῖς συναντήσεις τῆς 10άκης (για τὴν Οδύσεια), συναντήσεις που ξεκίνησαν δεῖλά πριν δέκα χρόνια, ἔγιναν πια θεσμός; Να αποδώσουμε σε αὐτὸ το «διψῶμεν» τὸ ὅτι για πέμπτη φορά — ἡ πρώτη το 1977— διάσημοι ομηρολόγοι ἀπὸ τις μακρινές πατρίδες τους γεφύρωσαν τις αποστάσεις για να φτάσουν, σύγχρονοι ταξιδιώτες, στην 10άκη; Το ταξίδι τώρα κρατᾶ λιγότερο· οἱ δυσκολίες ὅμως για τὴ διοργάνωση αὐτῶν των συναντήσεων δε λένε να λιγοστέψουν: μικρὴ ἡ 10άκη, μικρές οἱ δυνατότητές τῆς, μικρότερες ἀκόμα οἱ οικονομικὲς συνδρομές. Κι ὅμως δε στάθηναν ὡς τώρα ικανές να ἀνακόψουν ἢ να ανατρέψουν τὴν πραγματοποιήση αὐτῶν των συναντήσεων. Ἐτσι, τὸ νησί που ο Ὀμηρος θέλησε να το κρατήσῃ ζωντανὸ στη σκέψη των ἀνθρώπων για εἴκοσι ἐπτὰ αἰῶνες φιλοξένησε και πάλι τους μελετητές του ποιητῆ — ομηρολόγους με ποικίλες ειδεικεύσεις— για να ἀνταλλάξουν ἀπόψεις, να ἐπικοινωνήσουν και να συζητήσουν με ομοτέχνους, να μεταδώσουν τις γνώσεις τους στους νεότερους.

Τὸ θέμα του Ε' συνεδρίου ἦταν «Ὁ ομηρικὸς οἶκος» και τὸ εἶχαν ἐπιλέξει, σύμφωνα με τὴ συνήθεια αὐτῶν των συναντήσεων, οἱ συνέδροι του προηγούμενου συνεδρίου λίγο πριν ἀποχαιρετησούν τὸ νησί τὸ Σεπτέμβριο του 1984· ὁ ομηρικὸς οἶκος ἀπὸ τὴ σκοπιὰ του φιλολόγου, του ἀρχαιολόγου, του γλωσσολόγου.

Οἱ δεκατέσσερις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο συνέδριο δημοσιεύονται στον τόμο αὐτό. Τεχνικὲς ὡστόσο ἀντιξοότητες δεν ἐπέτρεψαν να δημοσιευτοῦν οἱ γόνιμες και διεξοδικές συζητήσεις που τις ἀκολουθοῦσαν. Τὰ κείμενα των εισηγήσεων καταχωρίζονται με τὴ σειρά και στη γλώσσα που ἐκφωνήθηκαν, ἐνῶ στο τέλος του κειμένου κάθε εισηγήσης δημοσιεύεται μιὰ σύντομη περίληψη — ἐλληνική για τις ξενόγλωσσες, ξενόγλωσση για τις ἐλληνικές. Ἐνοποιήσαμε σε ὅλες τις εισηγήσεις τὴν ἀρίθμηση των ραψωδιῶν κατὰ τὸ ἐλληνικὸ ἀλφάβητο.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τη χρονιά όμως αυτή το συνέδριο της Ιθάκης είχε και μία ακόμη, παράλληλη διάσταση. Το Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών αποφάσισε να διευρύνει τις δραστηριότητές του σε έναν νέο τομέα, ξένο και συγγενή μαζί με το κύριο αντικείμενό του, τις ομηρικές και οδυσσειακές σπουδές. Ήταν μια ιδέα του Κ. Θ. Δημαρά να ταιριάζουμε το κεντρικό πρόσωπο της Οδύσσειας, τον Οδυσσέα-ταξιδιώτη, με τους μακρινούς απογόνους του που τον είχαν ως πρότυπο και ως ιδανικό, τους περιηγητές να συνδυάσουμε την Οδύσσεια, συνώνυμο των περιπετειών του ταξιδιώτη, με τον περιηγητισμό. Έτσι, στη διάρκεια του Ε' συνεδρίου για την Οδύσσεια διοργανώθηκε μια ημερίδα αφιερωμένη στον νέο αυτό επιστημονικό τομέα του Κέντρου. Η κεντρική εισήγηση και οι ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν έφεραν στο φως περιηγητές που, παρακινημένοι από την ιδέα να γνωρίσουν το νησί εκείνου που «πολλών ανθρώπων ΐδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω», ταξίδεψαν ως την Ιθάκη τα κείμενά τους προσφέρουν μαρτυρίες για την ιστορία του νησιού αλλά και υλικό για τη μελέτη του περιηγητισμού.

Η ιδιομορφία του συνεδρίου αυτού, τα δύο διαφορετικά αντικείμενά του, «Ο ομηρικός οίκος» το ένα, το κύριο, και ο «Περιηγητισμός στην Ιθάκη» το δεύτερο, θεωρήσαμε σκόπιμο ότι έπρεπε να αποδοθεί με την έκδοση δύο διαφορετικών τόμων. Όπως ήταν φυσικό ίσχυσαν και για τους δύο οι ίδιες αρχές: ιδιαίτερα ευρετήρια συνοδεύουν κάθε τόμο.

Δέκα χρόνια πέρασαν από τότε που ο Ι. Θ. Κακριδής καλωσόριζε για πρώτη φορά στο νησί του Οδυσσέα έγκυρους μελετητές του Ομήρου. Είχε εκφράσει τότε την ευχή «να σταθεί ο θεσμός στα πόδια του». Το κύρος του, η πείρα και προπαντός η αγάπη του έβαλαν τη σφραγίδα τους στα συνέδρια αυτά, και έγιναν τελικά θεσμός. Ο Μ. Β. Σακελλαρίου που τον διαδέχτηκε ήρθε να προσθέσει το δικό του κύρος στην καθιέρωση αυτών των συναντήσεων της Ιθάκης. Οι αρχικές ανησυχίες έχουν πια ξεπεραστεί. Ο κατάλογος των ανθρώπων που ανταποκρίνονται στην πρόσκληση του Κέντρου Οδυσσειακών Σπουδών και έρχονται στην Ιθάκη για να παρουσιάσουν τα πορίσματα των ερευνών τους συνεχώς διευρύνεται, επιβεβαιώνοντας την αποδοχή τους από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα. Τώρα, την ώρα της αναγνώρισης, θα πρέπει να θυμηθούμε ακόμα και τους φίλους που με προθυμία, συχνά και με αυταπάρνηση, εργάστηκαν ώστε να μην επηρεάσουν οι ποικίλες δυσκολίες το τελικό αποτέλεσμα. Όλους η Ιθάκη τους ευγνωμονεί.

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ, <i>Μάχης Παϊζή-Αποστολοπούλου</i>	7
<i>Francisco R. Adrados</i> , The Semantics of Oikos and its Semantic Field in the Odyssey Οι σημασίες του όρου οίκος και το σημασιολογικό του πεδίο στην Οδύσσεια 24	11
<i>Walter Nicolai</i> , Zur Bedeutung des Oikos-Gedankens im homerischen Epos Η σημασία της έννοιας οίκος στο ομηρικό έπος 38	29
<i>Wolfgang Kullmann</i> , Die poetische Funktion des Palastes des Odysseus in der Odyssee Το παλάτι του Οδυσσέα στην Οδύσσεια και η ποιητική του λειτουργία 55	41
<i>M. J. Alden</i> , The Homeric House as Poetic Creation Ο ομηρικός οίκος ως ποιητική δημιουργία 66	57
<i>Odysseus Tsagarakis</i> , The Homeric Oikos in Similes Ο ομηρικός οίκος στις παρομοιώσεις 74	69
<i>John Pinsent</i> , There is no Homeric House, there are only Homeric House Formulae Δεν υπάρχει ομηρικός οίκος, υπάρχουν μόνο τυποποιημένοι όροι ομηρικών οίκων 90	75
<i>Seth L. Schein</i> , Οι γυναίκες στην Ιλιάδα και στην Οδύσσεια Women in the Iliad and the Odyssey 102	93
<i>A. N. Mazonίτης</i> , Ο ομηρικός χώρος και τα σήματά του: από την Ιλιάδα στην Οδύσσεια The Homilia-Space and its Signs: from the Iliad to the Odyssey 124	105
<i>Marcello Gigante</i> , L'antro itacese delle Ninfe; dalla realtà al simbolo	127
<i>Φάνης Ι. Καροδής</i> , Ο ομηρικός οίκος σε σχέση με την ειρήνη και τον πόλεμο Der homerische Oikos im Bezug auf Krieg und Frieden 157	149

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Hubert Petersmann</i> , Das Walten der Götter über Haus und Hof in Homers Odyssee	159
Η πρόνοια των θεών για το σπιτικό στην Οδύσσεια του Ομήρου	173
<i>A. Μαζαράκης Αινιάν</i> , Λατρευτικά δείπνα στις κατοικίες των αρχόντων των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων	177
Ritual Meals inside the Rulers' Dwellings in the Protogeometric and Geometric Periods	198
<i>Σ. Ι. Δάκαρης</i> , Το αρχαίο σπίτι της Ηπείρου: ομηρικές επιβιώσεις	201
The Ancient House of Epirus: Homeric Survivals	223
<i>W.-D. Heilmeyer</i> , Geometrische Wagen in Olympia	227
Γεωμετρικά άρματα στην Ολυμπία	238
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	241
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ	243
α' Γενικό ευρετήριο	
β' Πίνακας ομηρικών χωρίων	

The Semantics of Oikos and its Semantic Field in the Odyssey

THE SEMANTIC field corresponding to "to live", "place in which one lives", "home" is a complex one in Homer —I refer specifically here to the Odyssey. Along with general concepts, it covers others related to the precise place in which one lives and also at times refers to those who live in this space, at others to family belongings. There are terms which refer to both the general and specific meaning; and there are fundamentally specific terms. We shall here be concerned with those terms which occupy this vast semantic spectrum: οἶκος above all; but we shall also discuss specific terms related to the precise place in which one lives (δόμος and δῶμα) above all. We leave aside terms referring to the diverse rooms or installations of the house and others with a basically human or economic value. That is, we centre on οἶκος and its family and on certain terms which serve as contrast to same.

The family of οἶκος, so prolific in later Greek, takes up a very restricted space in the Odyssey (and in the Iliad). Following Dunbar's concordance (I have followed the re-edition by Olms, Hildesheim 1974), it can be reduced to the following:

a) The term οἶκαδε, that is, the fossilized accusative of οἶκος with the lative particle -δε. It is always governed by verbs of movement (ἄγω, ἀπάγω, βαίνω, εἶμι, ἐλάυνω, ἔπομαι, ἔρχομαι, ἔεμαι, ἰκνέομαι, νέομαι, νίσσομαι, νοστέω, πέμπω, ὑπεξάγω). Its frequency is high: the Odyssey offers 52 examples (including those with elision, οἶκαδ'). It most often appears in formulae that are repeated.

b) The term οἶκος. Statistics for this are as follows: Acc. sg. οἶκον 51; idem with -δε 20; Dat.-Loc. οἶκοι: 3, οἶκοι 5, οἶκω (generally with ἐν, ἐνί) 50; G. sg. οἶκοιο 3; οἶκου 10; Acc. pl. οἶκους 3; G. pl. οἶκων 1. The rareness of the pl. should be noted: of the examples given, those of the Acc. are numerative and the G. one is also this in all probability (ἐκ δὲ νέκυς οἶκων φόρεον καὶ θάπτων ἕκαστοι).

The same goes for a N. pl. in P 738); the D. pl. is lacking in both the Od. and Il.

c) The term *οίκια*, of which there are 11 examples, is only once a N. pl. and the rest an Acc. pl. The sg. and the other cases are missing; it is either a subject (μ 4 *οίκια καὶ χοροὶ εἰσὶ*) or else, in almost all other instances, a direct object (with *δαίνομαι*, *ἔχω*, *νέμω*, *ναίω*, *ὀπάζω*), or otherwise it is finally an Acc. after *δα* (β 154 *ἤϊζαν δαὶ οἰκία καὶ πόνον ἀτῶν*). Note that in some examples such as those given above in μ 4 and β 154, the plural is a numerative; more often it is a non-numerative plural, doubtless a discontinuous one as in examples like the formula ι 505, 531 *Ἰθάκῃ ἔνι οἴκῳ ἔχοντα*.

d) The term *οἰκεύς* "servant": 5 examples.

e) The verb *οἰκέω* "to dwell": only one example ζ 204.

This is the situation with which we are faced, one which does not differ much from that of the Iliad and Hymns (the terms are the same, although the frequencies vary slightly), but very different from later Greek in that here the number of derived terms is very high. The system also varies greatly: the play between *οἶκος*, *οἰκία* and *δῶμος*, *δῶμα* which we find in Homer has been substituted by that which occurs merely between *οἶκος* and *οἰκία* (N. sg. fem., not the n. pl. as in Homer), for *δῶμος* and *δῶμα* were reserved for poetic language.

On this basis we can begin to work to improve the view of things which the dictionaries give us. For LSJ, as for *A Lexicon of the Homeric Dialect* by R. J. Cunliffe (1924), *οἶκος* denotes either dwelling or residence in the wider sense or one's specific "house", indifferently (also a "cave", ι 478, a "tent", Ω 474); it may refer to the inhabitants or to their belongings. A few examples are left out which refer to some particular part of the house: thus Penelope's rooms in α 356 or a separate building in which the miller's wife lives (ν 105).

This is not inaccurate, but should be specified in more detail to include it in a consideration of the whole semantic field of "dwelling".

For to begin with, it is quite remarkable that the word *οἶκοςδε* is only found in the Acc. sg. and at this precisely in lative use; that *οἶκος* should practically be a *singulare tantum* (there is minimum development of the plural) which at times is equivalent in use to *οἶκοςδε* (*οἶκόνδε* is often used instead of *οἶκοςδε*, whilst *οἶκον*

is also on occasion a lative with verbs of movement), only the metrical schema and the formulae varying; that there are other uses of οἶκος in diverse cases of the sg., at times with a different meaning to that of οἶκαδε in the lative; and that οἰκία is merely a pl., with a meaning that only partly coincides with that of οἶκος.

Οἶκαδε, οἰκόνδε and many uses of οἶκον only denote "residence" in a vague sense, as a place of dwelling. It is a question of "going", "leaving", "returning", "sending", etc. to one's "house" quite simply. Really, there is no distinction or precision, neither is one intended. If the cyclops asks for δῶς μὴ Ὀδυσσεῖρα πομπόρῃθιον οἰκᾶδ' ἐξέσθαι "stop Odysseus, the destroyer of cities, from returning to his home", he makes no distinction between the city of Ithaca and his specific house or palace. And this is what most often occurs. In a formula οἰκόνδε φίλῃν ἐς πατρίδα γαῖαν (ε 204, etc.), the two concepts handled are almost synonymous with each other, the second doing no more than specifying the former. Of course contrary to what happens with the fossilized formula οἶκαδε, in variations of the above-mentioned formula such as ζ 315 οἶκον ἐὺκτίμενον καὶ σῆν ἐς πατρίδα γαῖαν, ε 42 οἶκον ἐς ὑπόροφον καὶ ἔην ἐς πατρίδα γαῖαν, οἶκος has become a specific house.

But this is not what is original or even general: in οἶκαδε only the general meaning is given, and the same goes for οἰκόνδε; in lative οἶκον there are now the two meanings; in the other cases we shall see that only the specific meaning is given; and this is exclusive also in οἰκία. All this is typical of Greek and we shall see that it does not fit in with data from other Indo-European languages. But it is strictly in accordance with the noun/verb relationship in Greek: alongside οἶκος, we have a denominative οἰκέω, albeit rare (ναίω, ναιετάω are more frequent), which means simply "to reside" and no more.¹ Obviously, it derives from the "general" use of the root, which on the other hand, is confirmed as Indo-European as we shall see below. Here we find the substantives *uik- and *uoikos and a different denominative verb *uikéti "to go", witnessed by O.I. *visati*, Av. *visaiti*: it perhaps meant at first "to go home" in the general sense.

1. Cf. Michel Casivitz, *Le Vocabulaire de la colonisation en grec ancien*, Paris, Kincksieck, 1985, p. 73ff.

As against what occurs in IE, where the nouns of this root at times give meanings such as "community", "village", "house" too, Greek has in principle maintained them merely to denote, with verbs of movement and the lative, "place of residence" and "house", without a distinction. But there have not been the other specializations. The very fact of the predominance of the sg. in lative use indicates this older general meaning. We could interpret these sg. forms as continuous mass nouns (not numerative), but they are really remains of a non-numerical use. Note that the sole uses of the word in Mycenaean are KN As 1519.11 *wo-i-ko-de* (there is no longer *wik-*) and TH Of 36.2 *wo-ko-de*.

However strange this might seem, Greek has in principle only retained the general meaning of the IE root **uik-*, **uoiik-* whilst it availed itself of other terms for "house" in the concrete sense (*δῶμος*, *δῶμα*, *μέγαρον* plus the "economic" terms). However, it gradually developed other uses of *uoiikos*, which are conditioned by the distribution and use of the diverse cases; and it also developed to the same end the *plurale tantum* (in its origins another numerically nondifferentiated form) *οἰκία*.

One may sum up by stating that although the lative use *οἶκον* "house" is rare (ξ 167 *οὔτ' Ὀδυσσεὺς ἔτι οἶκον ἐλεύσεται*: α 128, π 356 *ἀλλ' εἰς οἶκον ἰοῦσα τὰ σ' ἀντῆς ἔργα κόμιζε*), this specific use is the only non-lative one of *οἶκον*, as likewise of the G. and the D. (always local), and also of the N. One should note the N. is rare (and more so in the Il.) and the plural very rare indeed; that the meaning "house" is very broad and may refer to any place of dwelling (a cave, a tent, as is stated above), and that the existence of this meaning is to be deduced from distributional facts such as the concordance with a demonstrative or a verb that implies it is a specific *οἶκος*, at times with reference to the belongings contained therein or to its inhabitants. In other instances, the distributional facts cannot be formalized so easily, but the context indicates that it is a concrete *οἶκος*, belonging to someone, inhabited by his family and a place in which his belongings are kept. In sum, the "general" *οἶκος* has dropped certain possibilities of development that were exploited by other Indo-European languages and was left as a form that was indifferently equivalent to either *πατρὶς* (and *πατρίδα*

γαῖαν etc.) or δόμος, δῶμα, μέγαρα. It was predominantly used in the lative, as a substitute for οἴκαδε, which had only a general use. But even in this construction, in the right contexts, it came to have the specific meaning of "house". Moreover, in order to express only this, with synonymy with regard to the above-mentioned words, various case and contextual uses of the word were developed.

To be more precise, the concrete meaning of οἶκος is given in:

a) a large number of the 50 examples of οἶκον: specifically in 23 of them, according to my counting. Most often, οἶκον is a direct object with verbs that mean "to destroy", "to ruin", "to devour" (ἀπόλλυμι, διαρραίω, ἔδω, κατακαίρω, κατέδω, κήδω, τρύχω), "to enlarge" (ὑφέλλω), "to dwell" (ναίω), "to give" (δίδωμι, ἐπιτρέπω), "to govern" (ἔχω). It is easy to see that an economic meaning and/or one of government and possession is implied. Most often the determiners (adjectives, Genitives, etc.) complete this characterisation as an individual οἶκος.

The exception are several examples of κατὰ οἶκον "at home", with identical determinations to those mentioned.

b) All the examples in the G., either οἴκοιο (3) or οἴκου (10). There is a first type in which the G. is a determiner in such a way that one can see that it is a concrete οἶκος (α 397 οἴκοιο ἄναξ ἔσομαι, δ 596 οὐδέ κέ μ' οἴκου ἔλοι πόθος). In the other examples, the G. determines a verb, either directly or by means of a preposition ἐκ or ἀπό: "to look after" the house (τ 23, 161 οἴκου κήδεσθαι) or else "to leave, to distance oneself, to throw out of, far from, from the house", with specific determinations.

c) All the local examples: besides κατὰ οἶκον (see above), οἴκοθι (3 examples), οἴκοι (5 examples), οἴκω (50 examples).

In the cases of οἴκοθι and οἴκοι the context makes it clear that it is somebody's "home": Aegisthus's, Odysseus's, etc., or that of different gods (θ 324 θηλύτεραι δὲ θεαὶ μένον αἰδοῦ οἴκοι ἐκάστη); there is a reference to the belongings in the house (χ 398), to the wife and mother who live in it (ν 42, ο 15).

In the case of οἴκω there is an overwhelming majority of the use with ἐνι or ἐν and a determiner that indicates the owner of a specific "house": types like σῶ (ῥ) ἐνι οἴκω, οἴκω ἐν ἀλλοτρίω, οἴκω ἐν ἡμετέρω, οἴκω ἐν Αἰγίσθοιο (Ὀρτυλόχοιο), ἐν ἐμῶ οἴκω. Certainly in other instances the adjunct determiner is missing and there is only ἐνι οἴκω,

ἐν... οἴκῳ but the broader context leads one to an identical conclusion. As far as I can see, there are only two examples without ἐν, ἐνί: β 186 σῶ οἴκῳ δῶρον ποτιδέγγμενος and π 70 τὸν ξεῖνον ἐγὼν ὑποδέξομαι οἴκῳ. In them, the context once more leads one to the same conclusion. One should add that there is frequent mention of belongings, servants, women, ritual acts (τ 288) in the house.

d) All the uses in the N. (7). This is without a doubt the more secondary development: in the II. as has already been said, there is only one example. It is easy to see that part of these examples have arisen from passive or middle transformations of the examples with a direct object: the house "is devoured", "it is destroyed", "it is enlarged". In other instances there are various determinations: with the G. (ν 265 οἶκος ἔδ'... Ὀδυσῆος), with demonstratives (the former example, also α 232 οἶκος ἔδ' ἀφνειός, ν 34 οἶκος μὲν τοι ἔδ' ἐστί), possessives (β 64 οἶκος ἐμὸς διόλωλε), possessive or sympathetic datives of the personal pronouns (δ 318, ω 208), and there is reference to the belongings.

e) All the plural uses, which as has been seen are restricted to very few. The three examples of οἴκους are numerative plurals: ζ 9 ἀμφὶ δὲ τεῖχος ἔλασσε πόλει, καὶ ἐδείματο οἴκους would clearly seem to refer to the fact that Nausithous, upon founding Scheria, built "houses"; whilst the formulaic verse (β 140, 375) ὑμὰ κτήματα ἔδοντες ἀμειβόμενοι κατὰ οἴκους uttered by Telemachus tells the inhabitants of Ithaca that the suitors are plundering from house to house. As for the only example of the G. pl., ω 417 ἐκ δὲ νέκυς οἴκων φόρσον καὶ θάπτον ἕκαστοι, it means that the corpses of the suitors were taken out of their respective houses to be buried.

This means that once the specific "house" had been developed, it was logical that a need should have been felt for a numerative plural "houses": its very scant development once more bears witness to the late, secondary nature of this evolution. The rareness of οἰκέλης "servant", dependent upon this very meaning, means the same.

To my mind, then, this evolution is to be reflected in certain statistical facts:

1. οἴκ- is reduced to generic meaning and lative case, in which it alternates with οἴκον (this also in Myc.), which is generic and specific.

2. οἶκον in certain constructions has the sole specific and concrete meaning of "house" and from here onwards, forms of the G. and D. spread with this exclusive, specific meaning. We think that the specific meaning is always secondary.

3. A more recent phase of the process consists of the extremely rare development of plurals.

As may be seen οἶκον in the general meaning rather than a *singular tantum* (with the above-mentioned recent exceptions), was a non-numeral form: it was only to be determined contextually whether it was "one" particular house. And there was no room for the distinction between a continuous and a discontinuous meaning, as happens in the case of the sg./pl. distinction in the mass nouns.

This lacuna was filled in by a new form which was created for the specific use: οἰκία (pl., not to be confused with the later sg. οἰκία), a creation exclusive to Greek to indicate "house" with the meaning of a discontinuous mass noun "ensemble of rooms or buildings". It is a positive term as against οἶκος with its at times generic, at others specific, meaning.

Yet that this is also a secondary development is to be seen because, as has been said above, οἰκία appears almost only in the Acc.: that is, in the oldest use to my mind, of the "special" meanings of οἶκος. It is a variant of οἶκον, with the above-mentioned distinctive feature; and when the other cases of οἶκος were created, there was no time to create a G. and D. for οἰκία. Neither was there to create a sg. οἰκίον. What was indeed created was a numerative οἰκία (β 254 διὰ τ' οἰκία καὶ πόλιν αὐτῶν. Cf. also μ 4).

Οἰκία almost always appears as a direct object with the same verbs as οἶκον: δίδωμι, γαίω, ὀπάζω (an above-mentioned prepositional usage διὰ τ' οἰκία is added). It is therefore a substitute with a distinctive feature and a different metrical value (as had already occurred with οἶκον, οἰκόνδε with regard to οἶκαδε). As from here, a sole example of the use in the N. was created: μ 4 οἰκία καὶ χοροί εἰσι καὶ ἀντολαὶ Ἥελίοιο. Of course, οἰκία bears the same relationship to the subject of belongings, woman, etc., as the specific sense of οἶκος.

Thus we think that the Homeric language (and we cannot state the same outright for the Mycenaean one), developed a new term

for "house" in the concrete sense of "family dwelling", "place of keeping for the family's belongings". The oldest meaning of *οἶκ-*, *οἶκον* is presupposed which in turn had narrowed down its older Indo-European meaning and of which the second term produced a denominative *οἰκέω* that still had a general meaning. It is now a matter of establishing the relationship of the new term *οἶκος* to older terms such as *νῆός*, *μέγαρον/-α*, *δόμος/-οι*, *δῶμα/-τα*.

For *οἶκος* and *οἰκία* cannot by any means suffice to indicate "residence" or "house". They have a restricted case and number use and the contexts in which they appear are also restricted. They do not allow one to distinguish between the different types of human habitation or between the whole and its parts; they are not applied to gods. They only very vaguely refer to a building, the *οἶκος* may simply be a cave. Its relation to the verbal system (*ναίω*, *ναιετέω* then the rare *οἰκέω*) indicates the fundamental simple meaning "to dwell". It is a Greek development that made way within a partially preserved Indo-European system that had even been developed in Greek itself.

In fact, alongside *οἶκ-*, *οἶκο-*, with generic meaning and only with a specific one in secondary developments which we might call "architectonic", we find four words of Indo-European origin in the *Odyssey* that mean "house" in the specific, architectonic sense and which only secondarily developed either even more specialized meanings at times or else a generic meaning. But even in as far as they coincide with *οἶκ-*, *οἶκο-*, they display differences that were useful to the poet. I leave to one side concrete terms that refer to diverse parts of the house.

These terms have already been mentioned and are *νῆός*, *μέγαρον*, *δόμος* and *δῶμα*. As against *οἶκ-*, *οἶκο-*, the relationship of which to the verbal system is not etymological, *δόμος* (and without a doubt *δῶμα*) is related to *δέμω* "to build" (contrary to Benveniste's opinion, see below), *νῆός* to *ναίω*; only *μέγαρον* is in an asymmetrical position, the same as *οἶκ-*, *οἶκο-*.

Let us begin with *νᾶός* > *νῆός*, which can be dealt with rapidly. Its relation to *ναίω* implies that the older meaning is simply "place of dwelling". But it is well known that its sole meaning became "temple", at times a provisional structure made of branches (A 39), at others most likely a true building (ζ 10, μ 346). Diachronically,

there is an evolution; synchronically, we would say that *νηός* is a positive term, for the other nouns, which are negative, indifferently denote either a human or divine dwelling. Although *οἶκος* really only very rarely, and doubtless by analogy, had a "non-human" use (cf. A 606, ι 478): it depends on the fact that the older use is the lative one.

As has been said, *δῶμα* always has a specific use: it refers to a building that can be a dwelling for men or for gods; far more often than *οἶκος* may refer, besides to the whole building, to one of its parts (above all to the main room or *μέγαρον*). Its diverse determinations guarantee these interpretations: whether they be with the G. of the owner, with the demonstrative or possessive, with "architectonic" adjectives (referring to its characteristics) or simply in broad contexts that denote that the *δῶμα* should be interpreted as we have stated. The use may be lative (with or without a preposition), local (*δῶμασι*, *κατὰ δῶμα*, etc.) or as the direct object of verbs of the type of "to look after", "to build", "to dwell in", etc.: *ἔσθίω*, *ἔχω*, *θειόω*, *κομιζώ*, *ναίω*, *νοσφίζομαι*, *τίθημι*, etc. All this practically coincides with the "specific" uses of *οἶκος*.

The difference in use depends on the fact that, wherever *οἶκος* is ambiguous, *δῶμα* is not so: more specifically, in the lative use. Besides, as has been said, in the use to indicate the dwellings of gods. Moreover, in those cases in which *οἶκος* is rare (N., G. and D. sg., the whole of the pl.), *δῶμα* is frequent; and in the pl. *δῶματα* often indicates not the numerative (various *δῶματα*), which certainly exists, but the discontinuous mass noun. In fact, *δῶμα* and *δῶματα* are equally frequent and practically synonymous to each other although in principle one must bear in mind that *δῶμα* indicates the whole ensemble of building, *δῶματα* the existence of several rooms within it: it thus magnifies the base noun. That is, *δῶμα* offers a possibility that *οἶκος* lacks.

All this may easily be checked in the *Lexicon des frühgriechischen Epos*, Lief. 11 (Göttingen 1984): for this reason and because our main theme is *οἶκος*, I will not give examples. But in this same lexicon one may check that *δῶμα*, despite all, does not take up the whole field of "house" or "building", neither *δῶματι* nor *δωμάτων* are to be found, and in these cases the continuous/discontinuous distinction is impossible. On the other hand, there is no lack of examp-

les of synonymy with οἶκος (in the specific sense of this word), with reference at times to the inhabitants or belongings in the house. For the rest, the metrical schema is the same (— ∪), although the fact that one word ends in a vowel and the other in a consonant may introduce differences; besides, one may also play with the possibility of variants δῶμα/δῶματα/δῶματι. But this is not the main reason for the choice, but the existence of the other differences which nevertheless disappear in some interchangeable examples with a specific meaning and with reference to men in an identical building. Even in these, there is the difference related to number, and often, to the formulary system.

The use of δῶ is similar but has a much more restricted distribution. One should bear in mind that δῶ, however much some linguists might think that it comes from a lative particle (see the bibliography in Frisk's and Chantraine's etymological dictionaries), it is for the epic tradition a simple synonym of δῶμα with a more restricted distribution: it is to be understood thus as "house" in the specific sense.² It is a seldom-used word (13 examples in the *Odyssey*), one which is always placed at the end of a line of verse, which most likely has something to do with its origin in a particle, although it later became assimilated to δῶμα. Except for one exception in which it is a N. (α 392), in the rest it is an Acc.: generally a lative one and rarely a direct object (with ἐπέφραδε, ἕδη), in one instance it has local value (λ 17 κατ' ... δῶ). Just like δῶμα, it has both human and divine use, takes the G., possessive and "architectonic" adjectives (χαλκοβατέες, ὑψηροφές, etc.). It is therefore an equivalent of δῶμα but with restrictions with regard to cases, lack of the sg./pl. opposition and fixed final position. Of course, the metrical and formulary difference is important.

I now go on to δόμος and sum up, for brevity's sake, the evidence in the *LfrgE* and in Ebeling's work. The meaning here is also the "special", architectonic one which at times includes reference to the inhabitants and wealth of the household; the owner may be divine (rarely) or human: the meaning "temple" even appears (γ 81 and examples in the *Il.*). Its distributions and constructions

2. This was already the meaning of the word in Mycenaean, where only *do-de* (= δῶδε) is to be found: TH Of 26.2-3, 31.1-2, 33.1. This use speaks against the etymology of δῶ as a particle.

are the same as those we have already seen. Sg. and pl. alternate almost always with continuous and discontinuous values respectively, or otherwise as synonyms; the *LfrgE* only gives one example of a numerative pl. in the Od. (ἔθι πλεῖστα δόμοις ἐν κτήματα κείται in δ 127 = I 382, another in Σ 290 and three in the Hymns). What, then, is the difference?

One is that δόμος is used in sg. and pl. in all cases : the numeric opposition may occur in all of them. Another, obviously, is the different metrical schema and the different formulary system. A further one is the lack of specialization to indicate the "parts" of the house. In general terms, one could therefore say that δῶμα and δόμος function as synonyms, but with a different diffusion of their case system and with different metrical and formulary schemata. The restrictions of δῶ are greater.

From the point of view of the relation to the verb, we already saw that its etymological situation is different to that of οἶκος. Δόμος appears alongside δέμω: it is an etymological relationship (see below), but in Homer there is no δόμον δέμειν or equivalents (there is ζ 9 ἐδέξατο οἴκουσ). Neither is there in the case of δῶμα, the etymological relationship of which with δόμος and δέμω is not on the other hand quite clear: here (as in the case of οἶκος) we find ποιέω, τίθημι, τεύχω. In fact, all the "house" nouns, both those which appear isolated without any etymological relationship to a verb, and these others, made up a common system that was independent of the verbs.

Let us finally discuss μέγαρον/-α, also Indo-European and without an etymological relationship to a verb. It has a "special", architectonic use, either for a man's house or palace, or (rarely) a god's, even for a tent; sometimes it is used for the main room which we call μέγαρον (of men and women).³ Its constructions and determinations are the same as those we have already seen and there is reference to the inhabitants and wealth of the house. On the other hand, as is the case with δόμος, all the cases are represented. And the existence of one form of sg. alongside another of plural is habitual, with the sense of continuous and discontinuous mass (there is no numerative plural).

3. Cf. on the Homeric palace: Alan J. B. Wace, *A Companion to Homer*, London, Macmillan, 1962, p. 489ff.

With regard to δῶμα, the more similar term, then, the difference lies in the more specialized meaning of the word when it denotes a "part" of the house, and in its more complete case use, and of course, in the metrical and formulary differences. With regard to δόμος, in the fact that μέγαρον lacks the meaning "divine" as likewise that of denoting a part of the house: this, apart from the metrical and formulary differences.

This is the complex range of terms for "house" in the generic and specific meanings: it is not a case of a simple semantic system, and together with the semantic data there are others related to the presence or absence of certain cases, to the sg./pl. opposition, to the existence of "secondary" meanings, to the metrical and formulaic features. Before attempting to schematize all this, we shall sum up the foregoing by trying to place this system in relation to the Indo-European one which preceded it.

The Indo-European system may be reconstructed through the Indo-European vocabulary.⁴

Here we find, alongside diverse terms for "parts" of the house, others with a more general sense:

dómos*, **dóm* "house", cf. O.I. *dāmas*, Lat. *domus*, Arm. *tun* (<dóm*), etc.

**ghordhos*, **ghortos*, "enclosure", cf. O.I. *gr̥has*, Goth. *gards*, "house", Hitt. *gurtas* "fortress", O. Ice. *gardhr* "enclosure, patio", O. Ir. *gort* "field", Lat. *hortus*, Gr. *χόρτος*.

**kšītis* "establishment, colony", Cf. O.I. *kšītis* (and Gr. *κτίσις*).

**p̥l̥(is)* "citadel", cf. O.I. *pūr*, Gr. *πόλις*, Lith. *pilis*.

**u̯oikos* "village, clan", cf. O.I. *uis-* "room", *u̯ésas* "neighbour", Lat. *uīcus* "district", Goth. *weihs* "village", Alb. *vis* "place".

**u̯ostu* "dwelling, house", cf. O.I. *u̯āstu* "house, place", Gr. *ἄστυ* "city", O. Ire. *foss* "permanence, repose".

The different origins of the words can be clearly seen, among which **u̯oik-*, **u̯oikos* are originally related to "to dwell", and the same goes for **u̯ostu*. Other roots have more specific original meanings. However, Greek specialized the other roots in diverse direc-

4. Cf. Delamarre, *Le vocabulaire indo-européen. Lexique étymologique thématique*, Paris 1984.

THE SEMANTICS OF ΟΙΚΟΣ IN THE ODYSSEY

tions and maintained the older sense of *μοικ-, *μοικο-, specializing same as "house" and rejecting the other specializations; but at the same time it preserved words that had come from the root of δέμω "to build" which with *μοικος make up a supplementary system to which μέγαρον —which is also Indo-European— was added.

I am aware that Benveniste⁵ separated Gr. δόμος from Lat. *domus* which he referred to the "family", and that this has been accepted by, for example, Chantraine, S.V. δόμος. Only this word would come from δέμω. This is impossible for there is total coincidence in the form and the reference to the inhabitants or wealth of the house as we have seen is normal in all these words.

The points of coincidence and opposition within the vocabulary we have studied can be better summarized from three points of view.

I. The semantic one, on the basis of the distributions and contexts and, more precisely, on the determinations.

	General	Special	Human		Divine	Temple	
			Total	Part			
οἶκαδε } οἶκόνδε }	+	-	}				
οἶκία	-	+		+	-	-	-
οἶκον	+	+					
οἴκου, -σι, -σι οἴκων, -ους νηός δῶμα δῶ δόμος μέγαρον	}	+	-	-	-	+	
			+	+	+	-	-
			+	-	+	-	-
			+	-	+	+	+
			+	+	+	+	-

5. *Vocabulario de las Instituciones Indoeuropeas*, Sp. trans., Madrid 1983, p. 182.

II. The use of numbers and cases:

	Sg.	Pl. num.	Pl. disc.	Paradigm		
				Complete	Defective	
οἶκ-	+	—	—	—	+	(only οἶκαδε)
οἶκο-	+	+ (rare)	—	—	+	(not -οι, -οις)
οἰκία	—	+ (1 ex.)	+	—	+	
νηός	+ (1 ex.)	+ (1 ex.)	—	—	+	(only -όν, -ούς)
δῶμα	+	+ (rare)	+	—	+	(not δώματι, -ων)
δῶ	+	—	—	—	+	(only N., Acc. sg.)
δόμος	+	+ (1 ex.)	+	+	—	
μέγαρον	+	—	+	+	—	

III. Metre and formulary system. This subject requires a separate study, which would be complementary to this one.

ΟΙ ΣΗΜΑΣΙΕΣ ΤΟΥ ΟΡΟΥ ΟΙΚΟΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΟ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟ ΣΤΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙΑ
(Περίληψη)

ΟΙ ΛΕΞΕΙΣ που καλύπτουν αυτό το σημασιολογικό πεδίο συνδέονται μεταξύ τους με ποικίλους τρόπους χωρίς να μπορούν να ενταχθούν σε ένα κανονικό σχήμα. Η Οδύσσεια μας προσφέρει τη δυνατότητα να έχουμε την εικόνα μιας ορισμένης χρονικής στιγμής στην εξέλιξη αυτού του σχήματος. Η δομή του είναι πολύ διαφορετική από τη δομή του ινδο-ευρωπαϊκού σχήματος που προηγήθηκε· διαφέρει ακόμα και από τη δομή του συστήματος αυτού στη μεταγενέστερη αττική φάση.

Πρώτα πρώτα υπάρχει ο αρχαϊκός τύπος οἶκαδε (από την απολιθωμένη αιτιατική οἶκα του ουσιαστικού οἶξ και το μόριο δε) που σημαίνει την κίνηση προς ένα τόπο: η ρίζα έχει την έννοια του *uik (κατοικώ, διαμένω), χρησιμοποιείται χωρίς διάκριση και για τον ενικό και για τον πληθυντικό και σημαίνει «κατοικία», «πατρίδα». Τον τύπο οἶκαδε τον συμπλήρωσε ο τύπος οἰκόνδε, οἶκον, ανάλογα με τις μετρικές ανάγκες.

Η έννοιά τους ήταν ως ένα σημείο η ίδια, αναπτύχθηκε όμως και μια καινούρια, πιο εξειδικευμένη σημασία (μόνο «το σπίτι», όχι «η πατρίδα»). Οι τύποι *οίκου*, *οίκω*, *οίκος* και άλλοι που ανήκουν στην ίδια οικογένεια (*οϊκέω* - *οϊκέος*) χρησιμοποιούνται μόνο με αυτή την εξειδικευμένη σημασία και διαφοροποιούνται στον ενικό και στον πληθυντικό. Παράλληλα αναπτύχθηκε και ένας σπάνιος γνήσιος πληθυντικός.

Υπάρχει ωστόσο και ένας άλλος τύπος, (τά) *οικία*, που απαντά μόνο στον πληθυντικό και δηλώνει ένα διηρημένο σύνολο. Σημαίνει μια «κατοικία» που χωρίζεται εσωτερικά σε διάφορα δωμάτια. Έτσι η γλώσσα είχε πια τη δυνατότητα να αντικρίσει την ανθρώπινη κατοικία από μια άλλη σκοπιά.

Αυτές οι εξειδικεύσεις της ρίζας **uik* δεν ήταν αρκετές. Οι λέξεις που βγήκαν από τη ρίζα αυτή παίρνουν ποικίλες σημασίες και παρουσιάζουν κενά στους αριθμούς και στις πτώσεις, που καλύφθηκαν από ένα σύνολο λέξεων με διαφορετική προέλευση.

Από το *ναίω*, που σημαίνει «κατοικώ», προήλθε το όνομα *νηός*, που πήρε την ειδική σημασία «κατοικία του θεού».

Υπάρχουν ακόμα ορισμένες λέξεις από τη ρίζα **dem* που σημαίνει χτίζω: *δῶμα*, *δῶ* (με αβέβαιη ετυμολογία) και *δόμος*. Με το *δῶμα* οι επικοί ποιητές έχουν στα χέρια τους μια λέξη που άλλοτε μας δίνει τη δυνατότητα να καταλάβουμε αν έχουμε να κάνουμε με ενικό ή πληθυντικό και άλλοτε όχι. Άλλοτε σημαίνει την «κατοικία» ως ένα ενιαίο σύνολο και άλλοτε ως ένα διηρημένο σύνολο. Για παράδειγμα το *δῶματα* σημαίνει «διάφορες κατοικίες», τις περισσότερες φορές όμως «μια κατοικία με εσωτερικές διαιρέσεις», γενικά ένα παλάτι. Ο τύπος αυτός δεν παρουσιάζει πολλά κενά (όμως το *δῶματι* και *δωμάτων* δεν υπάρχουν καθόλου). Είναι μόνο ως ένα σημείο συνώνυμο με τα *οίκος* και *οικία* και τα μετρικά τους σχήματα διαφέρουν.

Το *δῶ* έχει την ίδια έννοια, είναι όμως ένας αρχαϊσμός με πολύ περιορισμένη χρήση. Αυτός ο τύπος και το *οϊκόσδε* είναι οι μόνοι κοινοί στον Όμηρο και στα Μικηναϊκά. Την ίδια σημασία έχει και το *δόμος* που παρουσιάζει λιγότερα κενά και εντάσσεται σε ποικίλες τυποποιημένες εκφράσεις και μετρικά σχήματα.

Το *μέγαρον*, τέλος, οφείλει την τύχη του σε μια εξειδικευμένη έννοια, στα μετρικά χαρακτηριστικά του και στις δυνατότητες που έχει να εντάσσεται σε τυποποιημένες εκφράσεις.

Αυτό το πολύπλοκο σύστημα έδωσε τη δυνατότητα στον Όμηρο να αποτυπώσει την έννοια την «ανθρώπινης κατοικίας» και το «κτίριο» με

ποικίλες σημασιολογικές αποχρώσεις. Οι όροι ταυτίζονται ως ένα σημείο σημασιολογικά, άλλοτε πάλι παίρνουν εξειδικευμένες σημασίες. Ο ποιητής Ξεκινά και επωφελείται από αυτή την ποικιλία σε σημασιολογικές αποχρώσεις, πτώσεις και τυποποιημένες εκφράσεις που του προσφέρει αυτό το σημασιολογικό πεδίο με την ποικίλη λεξιλογική δομή.

Πώς ερμηνεύονται οι ειδικοί όροι που χρησιμοποιούνται στην εισήγηση

General meaning: η πατρίδα, ο τόπος ή το σπίτι όπου κατοικεί κανείς, χωρίς διάκριση.

Dative: η αιτιατική που δηλώνει την κίνηση προς ένα τόπο.

Mass nouns: τα ονόματα όπου δεν διαφοροποιείται σημασιολογικά ο ενικός από τον πληθυντικό (όπως στα αρχαία ελληνικά το κρέας και το ἄλς).

Non numerative use of a word: σημαίνει ότι δεν υπάρχει σημασιολογική αντίθεση ανάμεσα στον ενικό και στον πληθυντικό (ο τύπος μπορεί να είναι στον ενικό ή στον πληθυντικό).

Non numerative plural: δηλώνει ένα διηρημένο όλο όπως το οίκια, δηλαδή ένα σπίτι που το αντικρίζουμε ως εσωτερικά διηρημένο.

Non numerative singular: δηλώνει ένα όλο ως αδιαίρετο σύνολο (όπως ένα σπίτι χωρίς αναφορά στις εσωτερικές του υποδιαίρεσεις).

Numerative plural (γνήσιος πληθυντικός): δηλώνει πολλά σύνολα (π.χ. πολλά σπίτια).

Numerative singular (γνήσιος ενικός): δηλώνει ένα σύνολο (π.χ. ένα σπίτι).

Specific meaning (εξειδικευμένη έννοια): ο συγκεκριμένος τόπος κατοικίας.

Πώς οργανώνονται σε σύστημα οι ποικίλοι όροι που ανήκουν στο σημασιολογικό πεδίο του όρου οίκος

Συνοπτικά το σύνολο των όρων που μας απασχόλησε θα μπορούσαμε να το δούμε από τρεις οπτικές γωνίες.

I. Η σημασιολογική με βάση τη χρήση των πτώσεων, τα συμφραζόμενα και πιο συγκεκριμένα τους ποικίλους προσδιορισμούς.

THE SEMANTICS OF ΟΙΚΟΣ IN THE ODYSSEY

	<i>Γεν. έννοια</i>	<i>Ειδ. έννοια</i>	<i>Για θνητούς Σύνολο</i>	<i>Για θεούς Μέρος</i>	<i>Ναός</i>
οἶκαδε } οἰκόνδε }	+	-			
οἰκία	-	+	+	-	-
οἶκον	+	+			
οἴκου, -οι, -ω } οἴκων, -ους }					
νηός			-	-	+
δῶμα	-	+	+	+	-
δῶ			+	-	-
δόμος			+	-	+
μέγαρον			+	+	-

II. Πώς χρησιμοποιούνται οι αριθμοί και οι πτώσεις :

	<i>Ενικός</i>	<i>Παραδείγματα</i>			
		<i>Πληθυντικός γνήσιος</i>	<i>Πληθυντικός μη γνήσιος</i>	<i>Χωρίς κενά</i>	<i>Με κενά</i>
οἶκ-	+	-	-	-	+
οἶκο-	+	+	-	-	+
οἰκία	-	+	+	-	+
νηός	+	+	-	-	+
δῶμα	+	+	+	-	+
δῶ	+	-	-	-	+
δόμος	+	+	+	+	-
μέγαρον	+	-	+	+	-

III. Μετρικό σύστημα και τυποποιημένες εκφράσεις: αυτό το θέμα απαιτεί ξεχωριστή μελέτη που θα συμπλήρωνε την έννοια αυτή.

Zur Bedeutung des Oikos-Gedankens im homerischen Epos

DAS GRIECHISCHE Wort οἶκος hat bekanntlich eine engere und eine weitere Bedeutung. Im engeren Sinn bezeichnet es das Gebäude,¹ in dem man wohnt; im weiteren Sinn ist damit die elementare wirtschaftliche Betriebseinheit² gemeint, die gewissermassen die Operationsbasis des Mannes darstellt, mitsamt der dazugehörigen Familie und dem im Haus aufbewahrten (bzw. von dort aus verwalteten) Besitz. Nur mit dem Oikos in diesem 'weiteren Sinne' will ich mich im Folgenden beschäftigen.

Da neben dem privaten (ἴδιον) Bereich des Oikos zweitens auch der öffentliche (δημόσιον) Bereich der Polis³ eine wichtige Rolle

1. Zum Oikos im 8. Jh. vgl. H. Drerup, "Griechische Baukunst in homerischer Zeit" (*Archaeologia Homerica* II, Lfg O), Göttingen 1969, 87ff., 128ff.

2. Dazu M. J. Finley, *Die Welt des Odysseus*, Darmstadt 1968, 52-58; M.M. Austin & P. Vidal-Naquet, *Economic and Social History of Ancient Greece*, London 1977, 41; H. Strasburger, *Zum antiken Gesellschaftsideal*, Heidelberg 1976, 13-42 (seine Feststellung: "Die Hausgemeinschaft, nicht die Polis... ist die Gefühlseinheit mindestens dieser frühen Zeit", S. 40, gilt m.E. jedoch nicht für die Ilias); J. M. Redfield, "The Economic Man", in: C. A. Rubino & C. W. Shelmerdine (edd.): *Approaches to Homer*, Austin/Texas 1983, 218-247 (bes. 230).

3. Dazu H. Strasburger, "Der Einzelne und die Gemeinschaft im Denken der Griechen", *Hist. Zeitschr.* 177 (1954) 233; W. Hoffmann, "Die Polis bei Homer", in: *Festschrift Snell*, München 1956, 153-165; G. M. Calhoun, "Polity and Society", in: A. J. B. Wace & F. Stubbings, *A Companion to Homer*, London 1962, 431ff.; L. H. Jeffery, *Archaic Greece, The City-States c. 700-500*, London 1976, 39ff.; St. P. Scully, *The Polis in Homer*, Diss. Brown Univ. Providence 1978; ders., "The Polis in Homer. A Definition and Interpretation", *Ramus* 10 (1981) 1-34; A. Heuß, "Von Anfang und Ende 'archaischer' Politik bei den Griechen", in: *Gnomosyne*, Festschrift Marg. München 1981, 1ff.; K. Raaflaub, "Politisches Denken und Handeln bei den Griechen", in: *Propyläen Geschichte der Literatur*, 1. Bd., Berlin 1981, 44-46; F. Gschnitzer, *Griechische Sozialgeschichte*, Wiesbaden 1981, 41ff.; K.-W. Welwei, *Die griechische Polis*, Stuttgart 1983, 36ff.

für Denken und Handeln des homerischen Menschen spielt und zwischen beiden Bereichen eine natürliche Spannung⁴ besteht, scheint es mir zweckmässig, im homerischen Oikos-Denken zwei Komponenten zu unterscheiden. Die eine Komponente ist mit dem Polis-Gedanken vereinbar, die andere nicht. Die Kritik an der gemeinschaftsgefährdenden, polis-incompatiblen Komponente (= I) des Oikos-Denkens ist Ilias und Odyssee gemeinsam. Die positive Würdigung der polis-compatiblen Komponente (= II), die der Gemeinschaft eher nützt als schadet, ist dagegen weitgehend auf die Odyssee beschränkt und bildet recht eigentlich deren Hauptthema.

I. POLIS-INCOMPATIBLES OIKOS-DENKEN

Konflikte zwischen Eigennutz und Gemeinwohl hat es zu allen Zeiten gegeben, so auch zur Zeit Homers. Für das geschichtliche Verständnis solcher Konflikte im 8. Jh. v. Chr. ist es nützlich, sich folgende Gegebenheiten zu vergegenwärtigen.

1) Nach dem Abschluss der grossen Wanderung und der Einnahme fester neuer Wohnsitze bestand die Hauptaufgabe der Siedler zunächst darin, die eigene Existenzgrundlage zu sichern. Gefragt waren jetzt in erster Linie wirtschaftliche Tüchtigkeiten aller Art, um Reichtum, Macht und Ansehen des Oikos zu vergrössern. Da infolgedessen einerseits die Rolle des politischen und militärischen Anführers des Siedlungsverbandes — nennen wir ihn βασιλεύς — zunehmend unbedeutender⁵ wurde und andererseits die einzelnen Oikoi in erster Linie ihre eigenen Interessen verfolgten, fand das Interesse des Gemeinwohls vielfach keine ausreichende Berücksichtigung mehr.

4. "There is... some tension between the Homeric city and the aristocratic oikos", Austin and Vidal-Naquet 40 (vgl. Scully 4); "everywhere we find dramatized in different forms the conflicting claims of household and community", Redfield 219 (vgl. 231, 246). Zum Gegensatzpaar ἴδιον - δημόσιον: E. Cantarella, *Norma e sanzione in Omero*, Milano 1979, 124-126.

5. H. Bengtson, *Griechische Geschichte*, München 1969, 66, 107; F. Gschnitzer, "Basileus. Ein terminologischer Beitrag zur Frühgeschichte des Königtums bei den Griechen", in: *Festschrift Franz*, Innsbruck 1965, 99ff.; S. Deger, *Herrschaftsformen bei Homer*, Diss. Wien 1970, 138f., 140.

2) Als im 8. Jh. die Bevölkerung ebenso wie die Dynamik des Wirtschaftslebens stark angewachsen war und unruhige, expansionslüsterne Aristokraten sowohl innerhalb der Gemeinde auf Kollisionskurs gingen wie riskante Unternehmungen ausserhalb der Gemeinde durchführten, kam es immer häufiger zu gefährlichen Konflikten.⁶ Besonders gefährlich für die Polis wurde es dann, wenn der Aggressor (wie Agamemnon gegenüber Achill, wie Paris gegenüber Menelaos oder wie die Freier gegenüber dem Oikos des Odysseus) sein egoistisches Interesse zwar zuerst —im Vertrauen auf die eigene Stärke und auf die Toleranz oder Gleichgültigkeit seiner Mitbürger— gegen den vermeintlich Unterlegenen durchzusetzen vermochte, das Opfer dann aber doch zu erfolgreicher Gegenwehr fähig war und am Ende die gesamte Gemeinschaft die verheerenden Folgen zu spüren bekam.

3) Die Gemeingefährlichkeit solcher Konflikte war umso grösser, als private Rechtsansprüche damals noch nicht mithilfe staatlicher Rechtsprechung eingeklagt werden konnten, sondern nach dem Prinzip der (geregelten) Selbsthilfe⁷ durchgesetzt werden mussten. Träger der Selbsthilfe waren die betroffenen Oikoi, d.h. der jeweilige 'Haushaltsvorstand' (*οἴκος ἄναξ*, α 397) und seine männlichen Verwandten und Gefolgsleute, wobei der Erfolg natürlich von der Leistungsfähigkeit des Oikos abhängig war. Da das Oberhaupt der Gemeinde ebenso wie die übrigen unbeteiligten Oikoi in der Regel zunächst eine abwartend neutrale Haltung einnahmen, war mit jedem Konflikt die Gefahr einer rasch ausser Kontrolle geratenden Eskalation gegeben.

Das traditionelle Oikos-Denken, das der Stärkung des eigenen Oikos die oberste Priorität beimass, erwies sich im 8. Jh. also als ergänzungsbedürftig durch ein neues Polis-Denken,⁸ das das Interesse des Gemeinwohls höher bewertete als die Interessen ein-

6. Vgl. z.B. Λ 670-760 und π 424-430.

7. Dazu vgl. G. Busolt, *Griechische Staatskunde* I³, München 1920, 330ff.; K. Latte, "Beiträge zum Griechischen Strafrecht", *Hermes* 66 (1931) 30-48, 129-158; ders., "Der Rechtsgedanke im archaischen Griechenland", *Antike u. Abendl.* 2 (1946) 63-76.

8. Dazu Cantarella 297; Verf., "Wirkungsabsichten des Iliasdichters", in: *Gnomosyne*, Festschrift Marg. München 1981, 81-101; "Rezeptionssteuerung in der Ilias", *Philologus* 127 (1983) 1-12.

zelter Oikoi. Der 'wirtschaftspolitische Liberalismus', der sich in der Phase des Aufbaus bewährt haben mochte, war ergänzungsbedürftig geworden durch eine Art 'sozialer Solidarität' der Gemeinschaft mit den Opfern allzu skrupellosen Expansionsstrebens. Die Polis durfte nicht länger hilflos und untätig zuschauen, bis sie selbst in den Strudel eines Konflikts hineingezogen wurde und in Krieg oder Bürgerkrieg ihre Existenz riskierte, sondern sie musste dafür sorgen, dass allen gemeingefährlichen Aktionen rechtzeitig ein Riegel vorgeschoben wurde. Diese Aufgabe konnte nur von einer der beiden schon vorhandenen politischen Institutionen wahrgenommen werden, deren Kompetenzen zu diesem Zweck allerdings verstärkt werden mussten: entweder vom Königtum, das diese Funktion auch früher schon ausgeübt hatte (inzwischen aber teilweise zu schwach geworden, teilweise mit dem Vorwurf des Eigennutzes behaftet war), oder vom Ältestenrat (*βουλή*), dessen Mitglieder sich dann jedoch vom herkömmlichen Oikos-Denken hätten lösen müssen. In der Odyssee finden wir die Hoffnung eindeutig auf das Königtum⁹ gesetzt; die Ilias scheint eher den Weg über die Stärkung des Ältestenrats favorisiert zu haben.

Die homerischen Epen reflektieren diesen geschichtlichen Prozess allerdings nicht nur, sondern sie suchen ihn auch ihrerseits zu beeinflussen, indem sie immer wieder die Unzulänglichkeit des alten Oikos-Denkens demonstrieren. Dabei werden, genau genommen, zwei verschiedene Formen gemeinschaftsschädigenden Eigennutzes unterschieden. Die eine (schlimmere) Form des Egoismus resultiert aus einer Verzerrung des Denkens (*ἔτη*), die ausgesprochen aggressiv ist und dem Kontrahenten krasses Unrecht zufügt (so die Entführung der Helena durch Paris, die Wegnahme der Briseis durch Agamemnon, die Unversöhnlichkeit Achills, die Frechheit der Freier in der Odyssee). Die zweite (mildere) Form des Egoismus resultiert aus einer blossen Beschränktheit des Denkens, die eher defensiven Charakter besitzt und sich lediglich

9. Dazu Strasburger, *Gesellschaftsideal* 19⁴³. Eine antiaristokratische Stoßrichtung, wie sie von P. W. Rose ("Class Ambivalence in the Odyssey", *Historia* 24 [1975] 129-149) und S. G. Farron ("The Odyssey as an Anti-Aristocratic Statement", *Studies in Antiquity* 1 [1980] 59-101) angenommen wird, braucht damit jedoch nicht verbunden zu sein. Vgl. Verf., "Zu den politischen Wirkungsabsichten des Odyssee-Dichters", *Grazer Beiträge* 11 (1984) 8ff.

scheut, das Verhalten eines Mitbürgers zu kritisieren.¹⁰ Dieser Mangel an Zivilcourage wird im 2. Odyssee-Buch von Halitherses an den Ithakesiern gerügt, die sich von der radikalen Minderheit der Freier tyrannisieren lassen; unausgesprochen trifft dieser Vorwurf aber auch die Achaier, die —mit Ausnahme Nestors— Achill in seinem Streit mit Agamemnon (im A) allein lassen, und ebenso die Troer, die es —mit Ausnahme Antenors— nicht wagen, offen gegen Paris Stellung zu nehmen.

Obwohl Ilias und Odyssee in ihrer Diagnose (Unzulänglichkeit des Oikos-Denkens) und in ihrem Therapievorschlagn (Ergänzung durch Polis-Denken) weitgehend übereinstimmen, gibt es doch auch Unterschiede. Die Ilias belastet primär die politischen Anführer Agamemnon, Achill, Priamos und Hektor, und zwar mit dem schweren Vorwurf der Gemeinschaftsschädigung infolge von ἕτη und ὕβρις (dies das Hauptthema der Ilias). Die Odyssee dagegen spart den König Odysseus von jeder Kritik aus und belastet stattdessen einerseits die Freier mit dem Vorwurf des Unrechttuns und andererseits die Gemeinde insgesamt mit dem Vorwurf mangelnden Gemeinschaftsgeistes (dies allerdings nur ein Nebenthema der Odyssee).

II. POLIS-COMPATIBLES OIKOS-DENKEN

Obwohl es also auch für den Odysseedichter eine gewisse Spannung zwischen Oikos- und Polis-Denken gibt, steht für ihn die Spannung zwischen Oikos-Denken und Abenteuerertum im Vordergrund. Odysseus ist zwar König von Ithaka, aber den Nabel seiner Welt bildet sein eigener Oikos.¹¹

Wieviel einem etwas wert ist, erfährt man am eindringlichsten, wenn man es entbehren muss. So nutzt der Dichter die Irrfahrt des Odysseus, um den Wert des Oikos 'via negationis' bewusst zu machen. "Da waren alle andern, soweit sie dem Verderben entronnen waren, schon längst zuhause; er allein verzehrte sich noch in

10. Zu den unterschiedlichen Haltungen, die die Volksversammlung in Ilias und Odyssee gegenüber dem jeweils zentralen Streitfall einnimmt, vgl. E. A. Havelock, *The Greek Concept of Justice*, Cambridge/Mass. 1978, 130, 142-144.

11. "The Odyssey thus complements the Iliad on the literary level as the oikos complemented the polis on the institutional level", Redfield 245.

Sehnsucht nach der Heimkehr und seiner Frau" (α 11f). In betontem Kontrast zu Nestor und Menelaos einerseits, denen die Rückkehr zum Oikos wieder ein erfülltes Leben ermöglicht, und zu Achill und Agamemnon andererseits, die ein solches Glück nie gekannt oder für immer verloren haben, muss Odysseus 10 Jahre lang alle Entbehrungen des Heimatlosen durchleben, dessen ganzes Sehnen und Trachten nur darauf zielt, endlich wieder zu seinem Oikos zurückzugelangen. Penelopes und Telemachs Sehnsucht nach dem verschollenen Gatten und Vater, ihre Angst vor einem vollständigen Ruin des Oikos und die Kränkungen, die sie sich von den Freiern gefallen lassen müssen, bezeugen auf andere, nicht minder eindrucksvolle Weise den einzigartigen Wert eines unversehrten, funktionsfähigen Oikos.¹²

Als Unbehauster ist Odysseus auf die Gastfreundschaft derer angewiesen, die ihn vorübergehend in ihrem Oikos aufnehmen und so an einer höheren Lebensform teilhaben lassen; Odysseus fungiert geradezu als Prüfstein, an dem die Menschen sich scheiden in Gastfreundliche und Ungastliche. So wird auch das Motiv der Gastfreundschaft zu einem Mittel, um —vom oikosbesitzenden Gastgeber wie vom oikosbedürftigen Gast her— die fundamentale Bedeutung des Oikos sichtbar zu machen. Manche Gastgeber gehen in ihrem Wohlwollen soweit, dass sie Odysseus bei sich behalten möchten: nicht nur die alleinstehenden Frauen Kirke und Kalypso, sondern auch Alkinoos (für seine Tochter Nausikaa) und sogar Eumaios (o 326ff). Dadurch gibt der Dichter seinem Haupthelden Gelegenheit zu zeigen, dass er an seinem eigenen Oikos stärker hängt als an dem prächtigsten fremden Oikos (und nach der eigenen —in ihrer Jugendblüte zurückgelassenen— Frau grössere Sehnsucht empfindet als nach einem unsterblichen und alterslosen Leben an der Seite einer Göttin).

Nicht Abenteuerlust¹³ also —gibt der Dichter zu verstehen— ist es gewesen, die Odysseus zur Teilnahme am Trojanischen Krieg oder gar zu seiner zehnjährigen Irrfahrt verleitet hat (und falls

12. "Within the Odyssey the secure possession of an oikos is the working definition of happiness" (Redfield 230).

13. "Helden der griechischen Sage ziehen überhaupt nicht auf Abenteuer aus wie die der germanischen oder romanischen"; "Odysseus ist zerfressen von Sehnsucht nach der Heimat" (Strasburger, *Gesellschaftsideal* 18f.).

anfangs wirklich eine Prise Abenteuerlust dabei war, ist sie ihm gründlich vergangen); sondern die äusseren Umstände haben ihm —gegen seine Natur— das Abenteuererleben aufgezwungen. Um dies —e contrario— deutlich zu machen, lässt der Dichter ihn (in der Maske eines schiffbrüchigen Kreters) bei Eumaios eine fingierte Lebensgeschichte¹⁴ erzählen, die das letztendliche Scheitern dieses Kreters als logische Konsequenz¹⁵ seines Abenteuerertums erscheinen lässt. Die unstete Lebensweise des Kreters, der von sich bekennt: ἔργον δέ μοι οὐ φίλον ἔσκεν/οὐδ' οἰκωφελήη ἦ τε τρέφει ἀγλαὰ τέκνα (ξ 222f), ist das genaue Gegenteil der 'Häuslichkeit' des wahren Odysseus, der vom Dichter daher mit einem happy end belohnt wird. Kein Zweifel, die Sympathie des Dichters gehört dem bürgerlichen¹⁶ Ideal der οἰκωφελήη, die in ihrer positiven Form freilich poetisch unergiebig ist und daher vorzugsweise in der negativen Form der Entbehrung und Bedrohung des Oikos dargestellt wird.

Abenteurer ist aber nicht nur der kretische Seeräuber, sondern Abenteurer sind vor allem auch die Freier. Diese haben sich—vergleichbar den Hetairoi, die der kretische Seeräuber bei seinen Beutezügen um sich schart (vgl. ξ 217f., 230f., 246ff)— zu einer 'Hetairie' zusammengeschlossen, einem jener "Interessen- und Schutzverbände von im Prinzip gleichrangigen Partnern, die, oft unter der Tarnung als muntere Freundeskreise, die gemeinsame Durchsetzung politischer und wirtschaftlicher Ziele bezweckten".¹⁷ Unter den Freiern haben wir uns die noch unverheiratete 'jeunesse dorée' von Ithaka und Umgebung vorzustellen, die sich in der Playboy-Rolle gefällt und —statt brav die väterlichen Güter zu bestellen (vgl. β 22)— sich einen Sport daraus macht, den wehrlosen Oikos des Odysseus auszubeuten.¹⁸ Von richtigen Seeräubern

14. Vgl. Strasburger ebenda.

15. Vgl. Hesiod, *Ἔργα* 365: οἴκοι βέλτερον εἶναι, ἐπεὶ βλαβερόν τὸ θύρηφιν.

16. Zum 'bürgerlichen' Charakter der Odyssee vgl. F. Jacoby, "Die geistige Physiognomie der Odyssee", *Antike* 9 (1933) 177ff.; M. Horkheimer - Th. W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, Frankfurt a. M. 1969, 42ff.; H. Rohdich, "Der Hund Argos und die Anfänge bürgerlichen Selbstbewußtseins", *Antike u. Abendl.* 26 (1980) 33-50 (bes. 48f.).

17. Strasburger, *Gesellschaftsideal* 111.

18. "La ressemblance entre les festins des prétendants et le partage du

(wie übrigens der Vater des Antinoos einer gewesen war, vgl. π 426f) unterscheiden sie sich allerdings darin, dass sie solche riskanten Unternehmungen scheuen und sich lieber mit einem bequemen und scheinbar ungefährlichen Abenteuer daheim¹⁹ in Ithaka begnügen, was die—allzu permissive—Bürgerschaft freilich rechtzeitig hätte verhindern müssen.

Doch vom Feind des Oikos—dem Abenteuerertum— zurück zum Oikos selbst! Dessen wichtigste Bestandteile werden vom Dichter in der Weise vorgeführt, dass der heimkehrende Odysseus—schrittweise von der Peripherie zum Zentrum seines Oikos vordringend— sie einen nach dem andern zurückerobert. Diese (dem chronologischen Ablauf einer Oikos-Gründung entgegengesetzte) Reihenfolge ergibt, wohl nicht unbeabsichtigt, eine deutliche Klimax. Seinen ersten Stützpunkt errichtet Odysseus, die Treue des *Personals*²⁰ erkundend, auf dem abgelegenen Gehöft des Schweinehirten Eumaios. Der zweite Schritt ist, sich der Hilfe seines *Sohnes* Telemach zu versichern. Dann fasst er, drittens, Fuss in seinem eigenen *Oikos* und erobert, in einer erbitterten Saalschlacht, das Megaron zurück. Kulminationspunkt²¹ der Rückkehr schliesslich ist die Wiedervereinigung mit Penelope und damit die Heimkehr in den Intimbereich des Oikos, den Thalamos. Die treue *Ehefrau*²² ist das wertvollste Besitztum des Hausherrn (um ihretwillen wird Odysseus von Agamemnon seliggepriesen²³ ω 192f; vgl. Hesiod, Erga 702-704); die Verbindung von Mann und Frau ist die Keimzelle des Oikos, die *ἡμοφροσύνη* der Ehegatten der Garant des Erfolges (vgl. ζ 181-185), und wohl nicht nur Penelope kann sich

butin" (S. 23) hat aufgezeigt S. Saïd, "Les crimes des prétendants, la maison d'Ulysse et les festins de l'Odyssee", in: *Études de littérature ancienne*, Paris 1979, 9-49.

19. Ähnlich treibt es offenbar Hesiods Bruder Perses (*Erga* 27-34).

20. Zur Stellung des Personals im 'patriarchalischen' frühgriechischen Oikos vgl. Strasburger, *Gesellschaftsideal* 23-39.

21. Mit dem Besuch beim greisen Vater Laertes im ω wird gewissermaßen noch ein Schritt vor die Oikos-Gründung zurück getan.

22. Dazu G. Wickert-Micknat, "Die Frau" (*Archaeologia Homerica* III, Lfg R), Göttingen 1982. Der Wirkungsbereich der Frau ist auf den Oikos beschränkt: Z 490-493; α 356-359.

23. "Penelope is the key not only to the nostos but also to the kleos of Odysseus" (G. Nagy, *The Best of the Achaeans*, Baltimore 1979, 38f.).

nichts Schöneres vorstellen, als *παρ' ἀλλήλοισι μένοντε / ἤβης ταρ-
πῆναι καὶ γήραος οὐδὲν ἰκέσθαι*²⁴ (ψ 211f).

Anders als die (aristokratische) Ilias, die den Polisgedanken gegen den Egoismus des Individuums mobilisiert, spielt die (eher bürgerliche) Odyssee also das Oikos-Denken gegen das Abenteuer-tum aus. Indem der Odysseedichter seinen Haupthelden zum 'Abenteurer wider Willen' stilisiert, gelingt ihm —auf die doppelte Moral des Bürgertums berechnet— das Kunststück, Odysseus einerseits unerhörte Abenteuer bestehen zu lassen, die den Hörer mit Bewunderung ebenso wie mit wohligem Grausen erfüllen, und ihn andererseits, in seiner 'Häuslichkeit', deutlich abzuheben sowohl von dem quasiheroischen Abenteurer aus Kreta wie von den Möch-tegern-Abenteurern in Ithaka, die in Wirklichkeit nur undiszipli-nierte Halbstarke sind (*ἀνάλλυδες* δ 334).

Es ist sicher kein Zufall, dass sich die Polis-Thematik der Ilias mit einem intellektuell anspruchsvollen, komplizierten Weltbild ver-bunden findet, während die Oikos-Thematik der Odyssee mit einem wesentlich einfacheren, 'naiven' Weltbild verbunden ist.²⁵ Die Ilias rechnet —auf den drei Ebenen der Götter, der mensch-lichen Gemeinschaften und der Individuen (von der schier un-überschaubaren Interferenz der drei Ebenen ganz zu schweigen)— mit einem Pluralismus²⁶ von mehr oder weniger gleichwertigen Interessen, deren einander widersprechende Rechtsansprüche selbst von Zeus nur schwer unter einen Hut zu bringen sind; so sorgfältig der Iliasdichter die Ursachen verhängnisvoller gesellschaftlicher Fehlentwicklungen analysiert (und damit wertvolle politische Aufklärungsarbeit leistet), so skeptisch scheint er zu bleiben hin-sichtlich der Widerstandsfähigkeit des menschlichen Geistes ge-genüber den Gefahren der ἄτη. Die Odyssee glaubt demgegenüber an eine sehr einfache patriarchalische²⁷ (d.h. hierarchisch-moni-stisch geprägte) Grundordnung, die auf allen drei Ebenen Oikos,

24. "Der Urtraum des Bürgertums", Rohdich 40.

25. Dazu vgl. W. Kullmann, "Gods and Men in the Iliad and the Odyssey", *Harv. Stud.* 89 (1985) 1-23.

26. 'Ἡ μὲν οἰκονομικὴ μοναρχία (μοναρχεῖται γὰρ πᾶς οἶκος), ἣ δὲ πολιτικὴ ἐ-
λευθέρων καὶ ἴσων ἀρχή, Aristoteles, *Πολιτικά* 1255 b 19f. Dazu Redfield 245.

27. Dazu Strasburger, *Gesellschaftsideal* 15ff., 118.

Polis, Kosmos in einem prinzipiell wohlwollenden, unfehlbaren Oberhaupt kulminiert (Hausvater, König, Göttervater Zeus) und der menschlichen Vernunft eine deutlich erkennbare Grenzlinie zwischen Gut und Böse anzeigt, die von den Frevlern nicht ungestraft überschritten wird.

So nahe es liegt, aus der unterschiedlichen Art der beiden Weltbilder auf unterschiedliche Wirkungsabsichten²⁸ zu schliessen, so fraglich ist es, ob unterschiedliche Wirkungsabsichten auch verschiedene Entstehungszeiten und/oder ein anderes Publikum bedeuten müssen. Die Ilias spricht zweifellos mehr eine mit politischer Verantwortung betraute Schicht an, die Odyssee eher eine unpolitische, in den Kategorien des Oikos denkende Schicht; aber ob es sich dabei um verschiedene soziale Schichten oder nur um verschiedene Seelen-Schichten ein und desselben Auditoriums handelt, das scheint offen zu bleiben.

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΟΙΚΟΣ ΣΤΟ ΟΜΗΡΙΚΟ ΕΠΟΣ

(Περίληψη)

Ο ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ χώρος του οίκου και ο δημόσιος χώρος της πόλης άλλοτε συμπληρώνουν ο ένας τον άλλον και άλλοτε υψώνονται αντιμετώπι ο ένας απέναντι στον άλλον. Τη διάθεση του Ομήρου να κρίνει την έννοια ενός οίκου που έρχεται σε αντίθεση με το κοινωνικό σύνολο την πιστοποιούμε και στα δύο έπη (I), αντίθετα ο έπαινος για την έννοια του οίκου που συμβάλλει στη συνοχή της κοινωνικής ομάδας περιορίζεται κατά κύριο λόγο στην Οδύσσεια (II).

I. Η έρευνα έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τον 8ο αι. την παραδοσιακή έννοια του οίκου είναι ανάγκη να τη συμπληρώσει μια καινούρια έννοια της πόλης που πιστεύει ότι το κοινό αγαθό πρέπει να έχει μεγαλύτερη αξία από το συμφέρον των μεμονωμένων οίκων (αυτό τον αγώνα της πόλης να βάλει ένα φραγμό στα φιλόδοξα εγχειρήματα των ισχυρών που έβαζαν σε κίνδυνο την ολότητα, ο ποιητής τον αναθέτει στην Πιάδα στο συμβούλιο των γερόντων και στην Οδύσσεια στη βασιλεία). Δύο

28. "Die beiden Epen befriedigen, jedes für sich, zwei Urtriebe des Menschen", Jacoby 166.

κυρίως μορφές ιδιωτικού συμφέροντος που επιδρά βλαπτικά στην κοινωνική ομάδα καταδικάζονται στον Όμηρο: πρώτα πρώτα οι άδικες πράξεις (Πάρις, Αγαμέμνονας, μνηστήρες) και κατά δεύτερο λόγο η παθητική στάση της «σιωπηρής πλειοψηφίας» (Τρώες, Αχαιοί, Ιθακήσιοι), που επειδή της λείπει το πολιτικό θάρρος φοβάται να εναντιωθεί σε μια επικίνδυνη για όλους συμπεριφορά.

II. Πιο σημαντική από την ένταση ανάμεσα στον οίκο και στην πόλη είναι στην Οδύσσεια η ένταση ανάμεσα στην έννοια του οίκου και στο πνεύμα της περιπέτειας. Ο ποιητής που χαρίζει τη συμπάθειά του στην οίκωφελή (η έγνοια για τον οίκο) — που στη θετική της μορφή δεν εξυπηρετεί τους καλλιτεχνικούς του στόχους — αποτυπώνει τον Οδυσσέα ως ένα «τυχοδιώκτη παρά τη θέλησή του» και χρησιμοποιεί την περιπλάνηση για να αφήσει να φανεί μέσα από τον αρνητικό δρόμο η αξία του οίκου. Τον αντιπαραβάλλει και με τον τάχα ηρωικό κρητικό τυχοδιώκτη και με τους μνηστήρες που κυνηγούν και αυτοί την περιπέτεια, μια περιπέτεια όμως άνετη και φαινομενικά ακίνδυνη. Ο Οδυσσέας ανακτά προσδευτικά τον οίκο του από την περιφέρεια προς το κέντρο: τους οικείους του (Εύμαιο - Τηλέμαχο - Πηνελόπη) και τα διάφορα τμήματα του παλατιού (μέγαρο - συζυγικός θάλαμος).

Η διανοητικά απαιτητικότερη Ιλιάδα απευθύνεται μάλλον σε ένα κοινωνικό στρώμα που νιώθει πολιτικά υπεύθυνο, ενώ η Οδύσσεια (με την πιο απλοϊκή κοσμοθεωρία) απευθύνεται σε ένα στρώμα απολιτικό που προβληματίζεται κατά κύριο λόγο γύρω από την έννοια του οίκου από συναισθηματική και κοινωνική άποψη.

Die poetische Funktion des Palastes des Odysseus in der Odyssee

IN DER MODERNEN Literatur ist es üblich, dass die tote Umgebung des Menschen, die Landschaft, die Wohnstätten und Gebäude und alle sonstigen toten Gegenstände in die Schilderung miteinbezogen werden. Vielfach kommt bestimmten Gegenständen oder äusseren Gegebenheiten eine dramatische Funktion in der darzustellenden Handlung zu. Das Schicksal bestimmter Personen wird von der Umwelt entscheidend mitbestimmt. Darüber hinaus wird in der verfeinerten Literatur der Gegenwart geschildert, wie bestimmte Dinge, Örtlichkeiten oder Bauwerke und dergleichen für Menschen einen bestimmten Gefühlswert bekommen und zu Symbolen seiner Erinnerung aufsteigen. Der Literaturhistoriker Georges Poulet hat z.B. in seinem Buch *L' Espace Proustien* interpretatorisch aufgewiesen, wie bei Marcel Proust "Die Suche nach der verlorenen Zeit" zugleich eine Suche nach bestimmten lokalen Gegebenheiten und Gegenständen ist.¹

Diese Art der Einbeziehung der äusseren Welt in die Erzählung ist nicht selbstverständlich und historisch gesehen nicht von vornherein gegeben. In dem grossen Epos der "Ilias" fehlt sie weitgehend. Hier scheinen fast nur die Menschen zu interessieren. Die äusseren Gegebenheiten haben auf ihr Schicksal geringen Einfluss. Nur wenige Dinge sind davon ausgenommen. Die Mauer um Troia herum spielt in dem Epos eine grössere Rolle. Helena erklärt von hier aus den Geronten der Troer die einzelnen Führer der Achaier. Eine gewisse dramaturgische Bedeutung besitzt auch die "Achaiermauer". Dies ist die Mauer, die die Achaier im H um ihr Lager ziehen (433ff.). Der Dichter erfindet sie, um bestimmte Mauerkämpfe in seinem Epos unterzubringen (M), die er als Typus

1. Georges Poulet, *L' Espace Proustien*, Paris 1963 (=dt. von H. Scheffel: Marcel Proust. Zeit und Raum, Bibliothek Suhrkamp Bd. 170, Frankfurt am Main 1966).

wahrscheinlich aus den Dichtungen kannte, die sich mit dem Kampf um Theben beschäftigten.² Eine wichtige Rolle spielen sonst nur noch die Waffen. Wenn es sich um Angriffswaffen handelt und ihnen eine Funktion im Epos zugewiesen ist, werden sie oft belebt vorgestellt.³ Auch dies ist ein Zeichen dafür, dass den blossen toten Gegenständen wenig entscheidende Bedeutung für das Leben der Menschen zugestanden wird. Ein gewisses Interesse ziehen handwerkliche Produkte auf sich. Man denke an den Taubepokal des Nestor im A und an Webarbeiten wie den Peplos, den Hekabe der Athene darbringt (Z 293ff.), oder das Tuch, in das Helena die Kämpfe der Troer und Achaier hineinwebt (Γ 125ff.). Aber diese Dinge haben keine dramatische Bedeutung.

Ganz anders ist die Situation in der Odyssee, die sicherlich schon aus diesem Grunde zeitlich später zu datieren ist als die Ilias. Hier spielen in der dramatischen Handlung plötzlich die Gegenstände mit.⁴ Viel hängt z.B. von dem Floss des Odysseus ab, mit dem er die Insel der Kalypso verlassen kann. Der von Athene gelenkte Ball der Nausikaa spielt bei den Phaiaken eine wesentliche dramatische Rolle: dadurch, dass er Odysseus trifft, erwacht dieser und kann sich hilfesuchend an Nausikaa wenden. Eine entscheidende Bedeutung hat bei dem Kyklopen auch der Türstein vor der Höhle, der zum richtigen Zeitpunkt von Odysseus und seinen Gefährten überwunden werden muss. Dramatisch bedeutsam ist auch der Wein, den Odysseus von dem Priester Maron bei den Kikonen mitgebracht hat und ohne den er den Kyklopen nicht hätte bezwingen können. Eine mehr atmosphärische und symbolische Funktion hat der Palast des Alkinoos. Der geschilderte Reichtum von Haus und Garten bildet einen vom Dichter offenbar beabsichtigten Kontrast zum Schicksal des Odysseus.

Eine überragende Bedeutung im gesamten Ablauf des Epos besitzt aber der Palast des Odysseus. Er ist gewissermassen die Bühne der Haupthandlung. Wir erfahren viel über ihn in der Telemachie, und der ganze zweite Teil der Odyssee ist dem Versuch des

2. K. Reinhardt, *Die Ilias und ihr Dichter*, Göttingen 1961, 205f., 270.

3. Vgl. W. Kullmann, *Das Wirken der Götter in der Ilias*, Berlin 1956, 131f.

4. Vgl. Friedhelm Müller, *Darstellung und poetische Funktion der Gegenstände in der Odyssee*, Diss. Marburg/L. 1968.

Odysseus gewidmet, wieder Herr im eigenen Palast zu werden. Das "Nach-Hause-Zurückkehren" des Odysseus (α 17 οἴκόνδε νέεσθαι) ist also das Thema der ganzen Odyssee. Athene spricht in α 57ff. davon, dass Odysseus in seiner Sehnsucht, wenigstens den Rauch seines Landes aufsteigen zu sehen, zu sterben wünsche. Ähnlich sagt Odysseus vor den Phaiaken η 224 f., das Leben möchte ihn verlassen, wenn er nur vorher seinen Besitz, seine Knechte und das hochgedeckte Haus gesehen habe. Das Haus ist Symbol der Heimkehr und des Lebensinhalts des Odysseus.

Betrachten wir die Rolle des Palastes etwas genauer. In ihm empfängt Telemachos die in Gestalt des Mentos erscheinende Athene (α 102ff., 113ff.). Dort schmausen die Freier Penelopes (114ff.). Dort veranlasst Athene den Telemachos zu seiner Reise nach Pylos und Sparta. Dort singt Phemios von der "Heimkehr der Achaier", und Telemachos kündigt eine Versammlung an, die die Freier zum Verlassen des Palastes bringen soll (374, ἐξίέναι μεγάρων). Im β lässt sich Telemachos aus der Vorratskammer von Eurykleia Reiseproviant mitgeben (337ff.). Der Ort ist bedeutungsvoll in bezug auf Odysseus: Es warten dort schon Weinfässer auf ihn. Vor dem Palast, im Hof, wird im δ der Mordplan gegen Telemachos eronnen, von dem Medon der Penelope Kunde gibt, die darüber vor ihren Mägden klagt. In ihrem Schlafgemach im Obergeschoss erscheint ihr nachts, von Athene gesandt, das tröstende Eidolon der Schwester. Dann verliert der Zuhörer oder Leser den Palast bis zum π aus den Augen. In π 322ff. kommt das Schiff des Telemachos (ohne ihn selbst, der schon vorher ausgestiegen ist, um zum Sauhirten zu gehen) im Hafen von Ithaka an. Ein von dort entsandter Herold und der Sauhirt treffen sich mit derselben Botschaft für Penelope, dass Telemachos unversehrt nach Ithaka zurückgekehrt sei, und entledigen sich ihres Auftrags, als sie am "Haus des Königs" (δῶμον θείου βασιλῆος,⁵ 335) angekommen sind. Anschliessend geben dort die Freier auf Initiative des Amphinomos ihren Mordplan auf und werden von Penelope gescholten. Im ρ erreicht schliesslich Odysseus selbst zusammen mit Eumaios sein Haus. In ein-

5. Mary O. Knox, 'House' and 'Palace' in Homer, *JHS* 90 (1970) 117ff. hat gezeigt, daß δῶμος (nicht οἶκος) das ursprüngliche Wort für den Palast der Könige ist, bei Homer jedoch auch für jedes andere Haus gebraucht werden kann.

drucksvoller Weise lässt der Dichter ihn seinen eigenen Palast beschreiben. Es heisst in Vers 260ff.:

“Da aber kamen auch Odysseus und der göttliche Sauhirt heran und blieben stehen. Da umkam sie der Schall der gewölbten Leier, denn Phemios hob vor jenen an mit einem Vorspiel, um zu singen. Da fasste er den Sauhirt am Arm und sagte zu ihm: ‘Eumaios! wirklich, das sind die schönen Häuser des Odysseus! Leicht herauszukennen sind sie auch unter vielen, wenn man sie sieht! Eines reiht sich an das andere, und ein Hof ist ihm darangebaut mit Mauer und Gesimsen, und gut verschliessbare Türen sind davor, zweiflügelige: kein Mann könnte sie überwinden. Doch gewahre ich, dass viele Männer darin ein Gastmahl halten, denn Fettdampf breitet sich aus, und drinnen ertönt die Leier, die die Götter dem Mahl geschaffen haben zur Gefährtin.” (Übersetzung von W. Schadewaldt.⁶)

...ἀρχίμολον δ' Ὀδυσσεὺς καὶ δῖος ὑφορβὸς
 στήτην ἐρχομένω, περὶ δέ σφεας ἦλθθ' ἰωνή
 φόρμιγγος γλαφυροῆς· ἀνὰ γάρ σφισι βάλλετ' αἰεΐδων
 Φήμιος. αὐτὰρ ὁ χειρὸς ἔλὼν προσέειπε συνβώτην·
 «Ἐὔμαι', ἦ μάλα δὴ τάδε δώματα κάλ' Ὀδυσσεύος,
 ζεῖτα δ' ἀρίγνωτ' ἐστὶ καὶ ἐν πολλοῖσιν ἰδέσθαι.
 ἐξ ἐτέρων ἔτερο' ἐστίν, ἐπήσκηται δέ οἱ αὐτῇ
 τοίχῳ καὶ θυγακοῖσι, θύραι δ' εὐερκέες εἰσὶ
 δικλίδες· οὐκ ἂν τίς μιν ἀνὴρ ὑπεροπλίσσαιοτο.
 γινώσκω δ' ὅτι πολλοὶ ἐν αὐτῷ δαῖτα τίθενται
 ἄνδρες, ἐπεὶ κρίση μὲν ἐνήροθεν, ἐν δέ τε φόρμιγγι
 ἦπνυι, ἦν ἄρα δαιτὶ θεοὶ ποίησαν ἑταίωρον.

Die Geste des Odysseus, der den Sauhirten am Arm fasst, drückt die Emotionen aus, die Odysseus beim Anblick des Hauses bewegen. In der Beschreibung, die er von seinem eigenen Palast gibt, ist etwas Verstellung enthalten. Odysseus lässt sich nicht anmerken, dass er das Haus kennt. Er tut so, als ob er den Besitzer vom Aussehen des Hauses her erraten hätte. Das Haus zeichnet sich nach dieser Schilderung nicht durch besondere Grossartigkeit aus.

6. W. Schadewaldt, *Homer. Die Odyssee. Übersetzt in deutsche Prosa* (Rowohlts Klassiker), Hamburg 1958.

Es wird jedoch schön genannt, und die wohlgefügte Ordnung der Gebäudeteile wird hervorgehoben: ein Teil reiht sich an den anderen, der Hof ist mit Gemauer und Gesimsen umgeben, die Türen sind wohlgefügt. Letzteres geht auf die Sicherheit und verrät schon die Taxierung im Hinblick auf die Wiederinbesitznahme dieses Eigentums: die Tür ist zweigliedrig und gut verschliessbar. Kein Mann kann sie überwinden.

Anschliessend geht Odysseus in das Haus und setzt sich auf die (hier eschen genannte) Schwelle innerhalb des Türrahmens (ρ 339).⁷ Diese Schwelle ist sowohl von faktischer wie von symbolischer Bedeutung. Sie ist der übliche Platz für einen fremden Bettler und bezeichnet zugleich den Ausgangspunkt für den Kampf um die Wiederinbesitznahme des Hauses. Später wird sie ja strategisch wichtig bei dem Kampf gegen die Freier. Indem Odysseus diesen Platz einnimmt, muss er sich zunächst gegen den Stadtbettler Iros durchsetzen (σ 1ff.). Nachdem er seinen Platz auf der Schwelle verteidigt hat (σ 110 setzt er sich dort wieder nieder), hat er Gelegenheit, als Warner der Freier seine Rede an Amphinomos zu richten und das Erscheinen seiner Frau vor den Freiern zu beobachten. Als ihn der Freier Eurymachos demütigt, spricht Odysseus in der Rolle des Bettlers davon, dass ihm, dem Eurymachos, wenn Odysseus zurückkehrte, die Tür trotz ihrer Breite bei der Flucht zu eng werden könnte (384ff.). In einer Andeutung nimmt also Odysseus die entscheidende räumliche Situation beim Freierkampf vorweg. Nachdem die Freier über Nacht nach Hause gegangen sind, sorgt Odysseus dafür, dass die Waffen aus der Halle fortgeschafft werden, um die Bewaffnung der Freier zu verhindern (τ 1ff.). Athene beleuchtet das Megaron mit einer goldenen Lampe, ein Vorzeichen für die Rückeroberung des Palastes durch Odysseus. Anschliessend (53ff.) kommt es in der Halle des Hauses, dem Megaron, zu der geplanten Aussprache zwischen Odysseus und Penelope, die von der Wiedererkennung zwischen Eurykleia und Odysseus beim

7. Nach Ameis-Hentze, z. St., und anderen war die Schwelle auf der Außenseite aus Eschenholz, auf der Innenseite aus Stein. Nach A. J. B. Wace, "Houses and Palaces" in: Wace-Stubbings, *A Companion to Homer*, London 1963, 497 ist die Position der hölzernen Schwelle unklar. Jedoch ist ein kleines Versehen des Dichters nicht auszuschließen, wenn er die Schwelle in der Regel aus Stein, einmal aus Holz gefertigt sein läßt.

Fusswaschen unterbrochen wird. Im υ schläft Odysseus im Vorhaus ($\pi\rho\acute{o}\delta\omicron\mu\omicron\varsigma$). Auch am folgenden Tag ist wieder die Schwelle sein Aufenthaltsort (υ 258). Im φ wird im Megaron, dem Männersaal, die Bogenprobe veranstaltet. Penelope holt den Bogen aus einer besonderen, gut verschlossenen Kammer, die den Dichter zu einer Rückblick auf ihre fachkundige Errichtung durch den Zimmermann veranlasst (42ff.). Nach den vergeblichen Versuchen des Telemachos und der Freier Leiodes und Antinoos, den Bogen zu spannen, begibt sich Odysseus nach draussen. Vor der Tür und ausserhalb des Hofes gibt er sich dem Eumaios und dem Rinderhirten Philoitios zu erkennen (205ff.) und bespricht den Ablauf des Kampfes mit den Freiern. Nacheinander betreten die drei wieder das Gebäude. Odysseus geht wieder zu seinem Schemel an der Schwelle (243). Nachdem auch Eurymachos vergeblich versucht hat, den Bogen zu spannen (245ff.), bringt Eumaios schliesslich den Bogen zu Odysseus, und Eurykleia und Philoitios verschliessen auf dessen Geheiss alle Türen. Zu Beginn des χ (1ff.) heisst es:

“Er aber entblösste sich von den Lumpen, der vielkluge Odysseus, und sprang auf die grosse Schwelle, den Bogen haltend und den mit Pfeilen angefüllten Köcher, und schüttelte die schnellen Pfeile dort vor den Füssen aus und sagte zu den Freiern.” (Übersetzung von W. Schadewaldt.)

*αὐτὰρ ὁ γυμνώθη ῥακέων πολύμητις Ὀδυσσεύς,
 ἄλτο δ' ἐπὶ μέγαν οὐδὸν, ἔχων βιὸν ἠδὲ φαρέτην
 ἰὼν ἐμπλείην, ταχέας δ' ἐκχεύατ' οἷστοὺς
 αὐτοῦ πρόσθε ποδῶν, μετὰ δὲ μνηστῆρῶν ἔειπεν.*

Die entscheidende Bedeutung der Schwelle ist nun klar. Sie ist der strategisch wichtigste Punkt in dem Kampf um die Rückeroberung des Palastes. Aber auch die übrigen räumlichen Gegebenheiten des Hauses sind fast wie in einem modernen Kriminalroman in die Handlung einbezogen. Alles hängt von den Türen ab. Nachdem Antinoos getötet und Eurymachos' Angebot einer Bussleistung von Odysseus abgelehnt ist, fordert Eurymachos zum Widerstand mit den Schwertern auf. Man solle sich hinter den Tischen verbarrikadieren und sich auf die Eroberung der Schwelle und der Türen konzentrieren (76). Aber Eurymachos wird von Odysseus' Pfeil durchbohrt. Auch Amphinomos will Odysseus von der Tür ver-

drängen (91), wird aber von hinten von Telemachos' Lanze getroffen. Nachdem alle Pfeile verbraucht sind, machen sich Odysseus, sein Sohn und die beiden treuen Hirten mit Rüstungen und Waffen aus der Kammer kampfbereit, die Telemachos herbeibringt. Odysseus hatte zur Eile gemahnt, um nicht von der Tür verdrängt zu werden, wie es wieder heisst (107). Eine Neben- oder Hintertür (126, ὄρσοθύρη) in der Nähe der Schwelle, die über einen Korridor einen Ausgang ins Freie und das Herbeiholen von Hilfe für die Freier ermöglichen würde, findet einen Augenblick lang die Beachtung des Freiers Ageleus; doch Odysseus hatte schon Eumaios beauftragt, sie zu bewachen. Die Beachtung dieser Tür bringt aber den freierfreundlichen Hirten Melanthios auf den Gedanken, aus der Waffenkammer Waffen für die Freier herbeizuholen (139f.). Telemachos hatte vergessen, die Kammer rechtzeitig abzuschliessen. Damit ist eine Schwäche des Odysseus und seiner Leute offenbar geworden. Der freie Zugang zur Kammer droht zu einer Niederlage des Odysseus und seiner Leute zu führen. Die Spannung wächst. Es gelingt zuletzt dem Eumaios und dem Philoitios, den Melanthios, als er wieder aus der Kammer herauskommt, zu fesseln und lebendig am Pfeiler aufzuhängen. Anschliessend können sie die von Telemachos versehentlich offengelassene Tür verschliessen. Wiederum steht man zu viert an der Schwelle des Hauses den Freiern im Innern des Saales gegenüber (203f.). Schliesslich erringt Odysseus mit den Seinen den Sieg. Der Sänger Phemios und der Herold Medon werden verschont, dürfen den Saal verlassen und sich in den Hof begeben, wo sie am Altar des Zeus Platz nehmen (378f.). Die zwölf treulosen Mägde werden schliesslich ausserhalb der Halle zwischen Rundbau und Umfriedung des Hofes aufgehängt (457ff.). Odysseus schwefelt Saal, Haus und Hof aus.

Mit der Tötung der Freier und der illoyalen Mägde und der Reinigung des Männersaals, des Megarons, ist die Heimkehr des Odysseus noch nicht vollzogen. Im ψ wird die Wiedererkennung des Odysseus durch Penelope geschildert. Penelope überschreitet die Schwelle und sieht sich an der anderen Wand der Halle dem Odysseus gegenüber. Sie ist vorsichtig und stellt ihren Mann mit der Aufforderung an Eurykleia auf die Probe, ihm das Bett vor der Tür aufzuschlagen. Hier erregt sich Odysseus. Er fragt, wer sein Bett woanders hingestellt habe, wo er doch selbst das Schlafge-

mach um den Ölbaum hergestellt habe, der fest an seiner Stelle verwurzelt sei, und den Ölbaum zum Pfosten des Bettes gemacht habe. Die emotionale Bindung an das, was er selbst für das gemeinsame Leben mit Penelope geschaffen hat, wird sichtbar. Als Odysseus zu erkennen gibt, dass er das Geheimnis des Bettes kennt, kommt es zur Wiedervereinigung der Ehegatten.⁸ Erst damit hat Odysseus sein Haus wieder errungen und sich völlig in seinen Besitz gesetzt. So ist der Palast des Odysseus und in ihm das privateste Gemach, der Schlafraum, nicht nur das lokale Ziel der ganzen Heimkehr des Odysseus, sondern zugleich Symbol für die Vollendung der Heimkehr überhaupt.

Eine solche Funktion eines Hauses ist gegenüber der Ilias durchaus etwas besonderes. Die Umgebung des Menschen ist in den dramatischen Gang der Handlung miteinbezogen. Die Schwelle des Hauses, Tür, Saal, Hof, Vorratskammer, Seitentür, Waffenkammer mit Tür, Bogenkammer, Raum des Telemachos, Schlafgemach, Bett spielen eine "Rolle", determinieren zu ihrem Teil die Handlung und sind teilweise besetzt mit Assoziationen an frühere Zeiten bzw. an Odysseus.

Um die poetischen Absichten des Dichters zu deuten, ist es nicht ganz unwichtig zu wissen, was für eine Vorstellung vom baulichen Charakter des Hauses sich der Dichter gemacht hat. Überwiegend rechnet man damit, dass es sich bei dem Palast des Odysseus um ein mykenisches Haus handelt. Als typisches Kennzeichen des mykenischen Palastes gilt z.B. der um das Megaron herumlaufende Korridor, die in der Odyssee sogenannte *λαύρη*. A. J. B. Wace vergleicht recht anschaulich das Haus des Odysseus mit dem Säulenhause in Mykene.⁹ H. Drerup dagegen meint, es bestehe aufgrund neuer Ausgrabungen kein Grund mehr, eine Laure für das geometrische Haus auszuschließen, und kommt zu

8. Zur Interpretation vgl. W. Schadewaldt, *Neue Kriterien zur Odyssee-Analyse*, SBHeidelberg, Phil.-Hist. Klasse 1959 = *Hellas und Hesperien. Gesammelte Schriften zur Antike und zur neueren Literatur*, Zürich-Stuttgart 1970, I 58ff.

9. A. J. B. Wace, "Notes on the Homeric House", *JHS* 71 (1951) 203ff.; ders., *A Companion to Homer* (wie Anm. 7), 489ff. Ein Vergleich mit Tiryns (im Anschluß an Myres) und eine Diskussion älterer Arbeiten findet sich bei H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments*, London 1950, 406ff.

dem Resultat: "Man gewinnt den Eindruck, dass eine Gleichsetzung zwischen Odysseushaus und geometrischer Palastarchitektur über die Grundstruktur hinaus nur noch eine Frage der Zeit ist... Der vielbemühte mykenische Palast hingegen dürfte seine Rolle in der Homerarchäologie ausgespielt haben."¹⁰ In der Tat spricht einiges dafür, dass vom Dichter zeitgenössische Eindrücke verarbeitet werden. Das gilt zum Beispiel für Odysseus' Erzählung, dass er das gemeinsame Schlafgemach um einen Ölbaum auf dem Hofe (ψ 190, ἔρκεος ἐντὸς) herumgebaut habe. Es handelt sich also nach Meinung des Dichters um ein bescheidenes Anwesen, dem offenbar — zumindest teilweise— der verklärende Glanz der Vergangenheit fehlt und dessen Schlafgemach seine Entstehung eigener Hände Arbeit verdankt. Auch die Kammer, in der der Bogen aufbewahrt ist, scheint zu Lebzeiten der Penelope und des Odysseus errichtet (φ 43ff.). Dies sind Indizien dafür, dass es sich bei dem poetischen Motiv des Hauses um ein zeitgenössisches, vom Dichter selbst geschaffenes Motiv handelt. Offenbar ist es nicht so, dass die Vorstellung eines mykenischen Palastes in langer Sagentradition auf den Dichter gekommen wäre.¹¹ Auch die Tatsache, dass die dingliche Welt im Handlungsgefüge der Ilias eine so geringe Rolle spielt, spricht dagegen, dass es sich bei der detaillierten Beschreibung des Odysseushauses um ein lange mitgeschlepptes poetisches Motiv handelt.

Es gibt allerdings *ein* mögliches motivgeschichtliches (bzw. neoanalytisches) Argument, das dafür sprechen könnte, dass das poetische Motiv des Hauses als eines Rahmens für einen geplanten Ehebruch und für Totschlag und Rache schon überkommen ist. Das Motiv könnte aus der Atridensage in die Odyssee eingedrungen sein. In der Tat gibt es kaum einen Zweifel, dass der Kern des Odysseestoffes, die Heimkehrernovelle,¹² durch Anreicherung mit Motiven aus der Sage von der Heimkehr des Agamemnon eine entscheidende innere Erweiterung erfahren hat, die erst die gross-

10. H. Drerup, "Griechische Baukunst in geometrischer Zeit" in: *Archaeologia Homerica*, Bd. II, Kap. 0, Göttingen 1969, 130; vgl. auch dens., *Griechische Architektur zur Zeit Homers*, Arch. Anz. 1964, 180ff.

11. Dies nimmt Dorothea Gray an: "Houses in the Odyssey", *CIQ* NS 5, (1955) 11.

12. Vgl. A. Lesky, *Homeros*, RE Suppl. XI 1967 Sp. 801f. (= Sonderausgabe 115f.).

epische Form ermöglichte.¹³ Die Freier sind "potentielle Aigisthe" (so formuliert Finley¹⁴), Telemachos ist ein "potentieller Orestes". Mehrfach wird in der Odyssee selbst auf die Parallele hingewiesen. Man denke an die Zeusrede in α 32ff. oder an Agamemnons Worte an Odysseus in λ 440ff. So kann man fragen, ob eine im Zusammenhang mit der Ermordung Agamemnons stehende Schilderung des Palasts in Mykene (oder Sparta?) Vorbild für den Palast des Odysseus in der Odyssee war. Dies ist jedoch ganz unwahrscheinlich. Es ist folgendes zu berücksichtigen: Die massgebende epische Schilderung des Mordes an Agamemnon und seiner Rächung durch Orest stand in den "Nosten". Auch wenn dieses Epos erst nach Abfassung der Odyssee schriftlich aufgezeichnet sein mag, muss es stofflich zumindest im Umriss schon dem Odysseedichter aus der mündlichen Überlieferung vorgegeben gewesen sein. Es kann kein Zweifel sein, dass das γ , δ , und λ der Odyssee auf solche (vielleicht noch mündliche) Nostendichtung Bezug nehmen. Nun erfolgt nach δ 534f.; λ 410 die Ermordung Agamemnons und seiner Gefährten beim Mahl in *Aigisthos'* Haus (vielleicht als Gegenstück zum Thyestesmahl in Atreus' Haus).¹⁵ Das Haus war nahe am

13. Zur Benutzung des Atridenparadigmas in der Odyssee vgl. U. Hölscher, *Die Atridensage in der Odyssee*, Festschrift für Richard Alewyn, Köln-Graz 1967, 1ff. Über die "innere Erweiterung" der Odyssee durch das Atridenmotiv siehe auch W. Kullmann, α 'H $\sigma\acute{\upsilon}\lambda\lambda\eta\psi\eta$ $\tau\tilde{\eta}\varsigma$ 'O $\delta\acute{\omicron}$ $\sigma\sigma\epsilon\upsilon\alpha\varsigma$ $\kappa\alpha\iota$ $\acute{\eta}$ $\mu\upsilon\theta\iota\kappa\acute{\eta}$ $\pi\alpha\rho\acute{\alpha}\delta\omicron\sigma\eta$, *EEΦΣΙΑ*, KE' $\tau\acute{\omicron}\mu\omicron\varsigma$ (1974-1977), Athen 1978, 20f.; ders., Die neue Anthropologie der Odyssee und ihre Voraussetzungen, *Didactica Classica Gandensia* Nr. 17-18, Gent 1977-1978, 42f.

14. M. I. Finley, *Die Welt des Odysseus* (Originalausgabe: *The World of Odysseus*, New York 1954), Darmstadt 1974, 87.

15. Daß die Berichte der Odyssee über Agamemnons Ende weitgehend miteinander vereinbar sind, haben, gegen U. v. Wilamowitz, *Homerische Untersuchungen* (= Philologische Untersuchungen H. 7), Berlin 1884, 154ff.; E. Bethe, *Der troische Epenkreis* (= Homer. Dichtung und Sage II 262ff., ²Berlin-Leipzig 1929), Sonderausgabe, Darmstadt 1966, 114ff. und Hölscher (wie Anm. 13) nachgewiesen. Es bleibt eine Schwierigkeit, γ 234f. zu erklären, wo Athene-Mentor ausführt, daß sie es vorziehen würde, viele Mühen auf sich zu nehmen und dann nach Hause zurückzukehren, als sofort zurückzukommen und am eigenen Herd ($\acute{\epsilon}\rho\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\omicron\varsigma$) zu sterben, so wie Agamemnon durch die List des Aigisthos und seiner Frau zugrunde ging. Eine Athetese von γ 232-238 (vgl. Bethe 126 Anm. 8) ist sicher kein Ausweg. Auch der Versuch von Ameis-Hentze, Agamemnons Ermordung in seinen eigenen Palast zu verlegen, wohin ihn dann Aigisthos hätte einladen müssen, ohne daß dieser Verdacht schöpfte,

Meer in der Argolis, fern von Mykene. Man hat sich das Geschehen dort nach Art der *Nibelunge Nôt* vorgestellt.¹⁶ Ein Kampf im eigenen Hause des Agamemnon in Mykene fand also nicht statt. Gegen eine Anlehnung der Odyssee an ein Vorbild spricht ferner, dass auch die Schilderung des Palastes in der Odyssee sehr stark auf das Personal dieses Epos bezogen ist. Das gilt nicht nur für Odysseus' Bett, sondern auch für solche Details wie die Örtlichkeiten, wo Melanthios und die Mägde aufgehängt werden. So spricht alles dafür, dass wir in dem odysseischen Palastmotiv ein für den Odysseedichter charakteristisches, von ihm erfundenes Motiv fassen, das speziell auf die grossepische Form der Odyssee mit ihrer Ausschmückung des sozialen Hintergrunds abgestimmt ist. Die im Vergleich zu den Verhältnissen der Ilias stärkere Autonomie des Menschen in der Odyssee¹⁷ hat sich auch in der Auseinandersetzung mit der Umgebung zu bewähren. Dies betrifft nicht nur die sozia-

ist nicht einleuchtend. Vielleicht bezieht sich ἐφέστιος präzise nur auf den hypothetischen Fall der Ermordung des Odysseus bzw. 'Mentors' (zur Wiederaufnahme des Wortes in Aischylos, *Ἀγαμέμνων* 851, dort eindeutig auf Agamemnon bezogen, siehe unten S. 53, mit Anm. 22).

Wahrscheinlich haben die Nosten (und die —vielleicht mündliche— Quelle der Odyssee) Agamemnon wie Menelaos in Sparta zu Hause sein lassen. Dafür spricht, daß Agamemnon nach δ 514ff. zunächst zum Kap Malea fährt, aber von dort durch einen Sturm abgedrängt wird. Auch daß Menelaos direkt von Troia rechtzeitig zur Beerdigung von Aigisthos und Klytaimnestra eintrifft, führt auf dieselbe, von der Ilias abweichende Sagenversion. Auch Stesichoros fr. 39 Page und Simonides fr. 44 Page versetzen Agamemnon nach Sparta (in Amyklai stirbt Agamemnon nach Pindar, *Ποθ.* 11, 31f., vgl. *Νεμ.* 11,34; Paus. III 19,6). Der Odysseedichter hätte dann die Vorstellung der Ilias von Mykene als Heimat des Agamemnon mit der Version seiner Nostenquelle kontaminiert, wie Bethe a.a.O. 126f. vermutet. Vgl. auch E. Schwartz, "Agamemnon von Sparta und Orestes von Tegea in der Telemachie" in: *Straßburger Festschrift zur 46. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner*, Straßburg 1901, 23ff. Vermutlich waren politische Gründe dafür ausschlaggebend, daß die Lyriker der spartanischen Version den Vorzug gaben (vgl. P. Bergmann, *Der Atridenmythos in Epos, Lyrik und Drama*, Diss. Erlangen-Nürnberg 1970, 53ff. mit weiterer Literatur). Sie haben sie aber offensichtlich nicht erfunden.

16. E. Schwartz (wie Anm. 15) 25.

17. Dazu vgl. W. Kullmann, *Die neue Anthropologie der Odyssee* (wie Anm. 13), 43ff. Siehe auch F. Jacoby, "Die geistige Physiognomie der Odyssee", *Die Antike* 9 (1933) 159ff.

len Bindungen, sondern auch die Herrschaft über den (z.T. selbst geschaffenen) Besitz.

Die Komplexität der in der Odyssee geschilderten räumlichen Verhältnisse innerhalb des Odysseushauses lässt auf eine sehr planvolle Komposition dieses Epos schliessen. Sie ist ein Argument mehr für die Annahme einer Abfassung der Odyssee mit Hilfe der Schrift. Eine mündliche Dichtung mit einer so differenzierten Schilderung eines Hauses ist unbekannt.

Der Palast des Odysseus hat nicht nur Bedeutung für die Handlung, sondern wirkt auch wie eine Kulisse. Man wird an das Theater erinnert. In ihm tritt der Sänger Phemios auf. Vor ihm werden Mordpläne geschmiedet. Später vollzieht sich in ihm ein *Blutbad*. Schliesslich ist er der Ort ganz *privater Gespräche*. Dies verführt zu der Hypothese, dass es der Palast des Odysseus in der Odyssee gewesen sein könnte, der die Anregung gegeben hat, in der attischen Tragödie den Palast als Kulisse zu benutzen. O. Taplin hat—in teilweisem Anschluss an Wilamowitz—wahrscheinlich gemacht, dass nur die Orestie, nicht die vier anderen Dramen des Aischylos eine Skene, ein Hintergrundhaus, voraussetzen.¹⁸ Es handelt sich also wohl um eine aischyleische Neuerung, die dann von Sophokles und Euripides übernommen wurde. Taplin hat darüber hinaus darauf hingewiesen, welche poetische und dramatische Bedeutung der Palast im Rahmen des "Agamemnon" und der "Choephoren" besitzt.¹⁹ Sie ist mit der Bedeutung des Palastes des Odysseus in der Odyssee vergleichbar. Man denke auch an solche Einzelheiten wie die Rolle der von Klytaimnestra eingenommenen Schwelle in Ag. 587, 855, 1372.²⁰ In der Odyssee ebenso wie im "Agamemnon" bedeutet das Innehaben der Schwelle die Macht über den Palast. Während die Schwelle zum Haus des Odysseus zunächst ganz reale Bedeutung besitzt, ist Klytaimnestras Position am Eingang des Palastes von vornherein ins Symbolische gerückt. Interessant ist auch, dass dem Agamemnon in Ag. 841ff. angesichts seines Palastes Odysseus in den Sinn kommt, der unfrei-

18. O. Taplin, *The Stagecraft of Aeschylus. The Dramatic Use of Exits and Entrances in Greek Tragedy*, Oxford 1977, 452ff. ("The Skene in Aeschylus").

19. A.a.O. 458f.

20. Taplin a.a.O. 299, 306f., 322. Vgl. auch K. Reinhardt, *Aischylos als Regisseur und Theologe*, Bern 1949, 93ff.

willig nach Troia mitgefahren sei, trotzdem aber loyal zu ihm gestanden habe. Der Zuschauer weiss, dass Odysseus' Heimkehr in sein Haus glücklicher endete als die Agamemnons.²¹ Durch die Odyssee ist er daran gewöhnt, die Schicksale des Atridenhauses und der Familie des Odysseus in Parallele zu setzen. Wie ein Zitat aus Odyssee γ 234 (ἤ ἐλθὼν ἀπολέσθαι ἐφέστιος) klingen schliesslich die Worte Agamemnons in Ag. 851f.:

“Jetzt zum Palast und zu Haus und Herd kommend...”

*νῦν δ' ἐς μέλοθρα καὶ δόμους ἐφεστίους
ἐλθὼν...*²²

In der Odyssee wünscht sich Athene-Mentor, dass ihr Agamemnons Schicksal erspart bleiben möge. Sie sagt in γ 232 ff.:

“Wollte ich doch für meinen Teil lieber, sogar nachdem ich viele Schmerzen ausgestanden, nach Hause kommen und den Tag der Heimkehr sehen, als heimgekehrt am eigenen Herd zugrunde gehen, wie Agamemnon durch die List des Aigisthos zugrundeging und seines Weibes.” (Übersetzung von W. Schadewaldt.)

*βουλοίμην δ' ἂν ἐγὼ γε καὶ ἄλγεα πολλὰ μογίσσας
οἴκαδ' ἑλθέμενοι καὶ νόστιμον ἡμᾶρ ἰδέσθαι
ἢ ἐλθὼν ἀπολέσθαι ἐφέστιος, ὡς Ἀγαμέμνων
ὄλεθ' ἐπ' Αἰγίσθοιο δόλῳ καὶ ἧς ἀλόχοιο.*

Athene-Mentor möchte also lieber spät heimkehren als am eigenen Herd zugrundegehen, so wie Agamemnon durch Aigisthos und seine Frau zugrundeging. In der Odyssee scheint das “am eigenen Herd sterben” nur von Athene-Mentor gefürchtet zu werden und sich nicht wörtlich auf Agamemnon zu beziehen. Agamemnon starb ja nach der Odyssee im Hause des Aigisthos (δ 534; λ 410f.), wohin er vor der Rückkehr in seinen eigenen Palast eingeladen war. Bei Aischylos bezieht Agamemnon das odysseische “am eigenen Herd” offenbar direkt auf sich selbst. Die sprachlich etwas ungewöhnliche Formulierung δόμους ἐφεστίους erklärt sich aus der Schwierig-

21. Unbefriedigend bleiben die Interpretationen von E. Fraenkel, *Aeschylus. Agamemnon*, vol. II, Oxford 1950, 387, und K. Reinhardt (wie Anm. 20) 93.

22. Page hat von Karsten die Konjekturen ἐφέστιος in seinen Text übernommen. Dies ist aber nicht nötig, da die Übernahme die leicht katachrestische Verwendung des Wortes genügend erklärt.

keit der Übernahme der Odysseestelle, wo ἐφέστιος zu ἀπολέσθαι gehört.

So kann man vermuten, dass sich Aischylos bei der Gestaltung des Palastmotivs in der Orestie von der Odyssee hat anregen lassen. Denn seine direkte stoffliche Quelle, die "Nosten",²³ hat, wie dargelegt, Agamemnons Mord nicht in dessen eigenem, sondern in Aigisths Haus geschehen lassen. Nur der Odysseus der Odyssee und der Agamemnon der Orestie kehren in das eigene Haus zurück (freilich unter entgegengesetzten Umständen). Da Aischylos die Orestie in Argos spielen lässt,²⁴ kann er sich beim Gestalten der Palastscene auch nicht durch die Ruinen von Mykene haben inspirieren lassen.

Der konkrete Einfluss der homerischen Epen auf das attische Drama, speziell auf Aischylos, ist bisher wenig untersucht worden. Einfluss der Odyssee liegt z.B. auch bei dem Erscheinen der Athena in den "Eumeniden" vor, wo die Göttin die Blutrache durch ihre Stimmabgabe unterbricht (397ff.). Die Szene ist dem Schluss der Odyssee nachgebildet, wo Athene die Ithakesier von der Blutrache für ihre Söhne abhält (ω 528ff.). Die ganze deus-ex-machina-Technik hat sich daraus entwickelt.²⁵ So ist möglicherweise auch das 'Motiv

23. Aufgrund des Nachweises von Hölscher a.a.O. (wie Anm. 13), daß der Mord an Agamemnon in den Nosten nicht viel anders als in der Orestie erzählt wurde, ist die Folgerung unausweichlich, daß die Nosten Aischylos' epische Quelle sind. Die Annahme einer delphischen epischen Orestie als Zwischenquelle (vgl. z.B. A. Lesky, "Die Orestie des Aischylos", *Hermes* 66 [1931] 194f. = Gesammelte Schriften, Bern-München 1966, 95) ist nicht überzeugend.

24. Die Gründe dafür sind umstritten. Vgl. E. Fraenkel (wie Anm. 21) 210 Anm. 2. Zu möglichen politischen Motiven vgl. J. H. Quincey, "Orestes and the Argive Alliance", *ClQ* NS 14 (1964) 190ff. Daß nicht Mykene gewählt wurde, hängt wohl mit den Nosten zusammen, die anscheinend Sparta als Sitz beider Atriden betrachteten und die Ermordung Agamemnons dort spielen ließen. Vgl. 'Aγ. 42ff. sowie 'Aγ. 3, 400, wo auf das Doppelkönigtum der beider Atriden angespielt wird. Direkt aus den Nosten stammen im "Agamemnon" wahrscheinlich auch das Wächtermotiv (vgl. 8 524ff.) und das Kassandramotiv (vgl. λ 421ff.).

25. Vgl. dazu H. Hommel, "Aigisthos und die Freier", *Studium Generale* 8 (1955) 237ff. = Kleine Schriften zur Literatur- und Kunstgeschichte der Antike, Hildesheim 1976, 1ff.; W. Kullmann, "Euripides' Verhältnis zur Philosophie" in: *Literatur und Philosophie in der Antike*, Annales Universitatis Turkuensis, Ser. B. 174, Turku (Finnland) 1986, 44f.

der Heimkehr in den eigenen Palast' von Aischylos aus der Odyssee übernommen, und vielleicht geht die Einführung der Skene durch ihn auf den Einfluss der Odyssee zurück. Die dramatische Rolle des Palastes in der Odyssee könnte das Vorbild für den Palast des Agamemnon in Argos sein. Da der Einfluss dieser aischyleischen Theaterneuerung auf die Geschichte des Dramas ausserordentlich ist, verdient die gestellte Frage eine ernsthafte Prüfung.

ΤΟ ΠΑΛΑΤΙ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΑ ΣΤΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΚΑΙ Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

(Περίληψη)

ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ λογοτεχνία η συμπερίληψη μέσα στο λογοτεχνικό έργο του χώρου που περιβάλλει τα λογοτεχνικά πρόσωπα (φύση, οικισμοί, οικήματα, χρηστικά αντικείμενα κτλ.) είναι αυτονόητη, αποτελεί συστατικό και λειτουργικό της στοιχείο. Σε κάποια μάλιστα έργα της μοντέρνας λογοτεχνίας του αιώνα μας τα σήματα αυτά του περιβάλλοντος χώρου, παίζουν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο: γίνονται φορείς της ανθρώπινης ευαισθησίας ή και αγωγοί της ανθρώπινης μνήμης, όπως λ.χ. στον Προυστ.

Για την αρχαία όμως ελληνική λογοτεχνία ο κανόνας αυτός δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό και με τους ίδιους όρους. Στην ομηρική Ιλιάδα λ.χ. ο χώρος που υποδέχεται ή περιβάλλει την αφηγηματική δράση ιχνογραφείται πολύ αδρά και πολύ λίγο επιδρά στην πορεία και την εξέλιξη των αφηγηματικών δρωμένων, τα οποία στο μεγαλύτερό τους ποσοστό στρέφονται γύρω από τους επικούς ήρωες και την τύχη τους κατά την ώρα της μάχης.

Στην Οδύσσεια όμως ο περιβάλλον χώρος, με τα κάθε λογής σήματά του, παίζει πολύ μεγαλύτερο και προπάντων λειτουργικό πια ρόλο: αποτελεί κρίσιμο στοιχείο της αφήγησης συγκαθορίζοντας τις τροπές και την έκβασή της. Παραδείγματα: η σχεδία του Οδυσσέα που τον μεταφέρει από το νησί της Καλυψώς στο νησί των Φαιάκων, η μπάλα της Ναυσικάς, ο λίθος που σφραγίζει τη σπηλιά του Κύνελωπα, το κρασί του Μάρωνα, το παλάτι του Αλκίνοου ή και του Μενελάου κτλ.

Ο σημαντικότερος όμως δείκτης αυτής της κατηγορίας στην Οδύσσεια είναι ασφαλώς το παλάτι του Οδυσσέα, ως κέντρο της Ιθάκης και

σύμβολο του νόστου: γύρω από το παλάτι αυτό στρέφεται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, όλη η αφήγηση της Οδύσσειας.

Τούτο φαίνεται καθαρά ήδη στο πλαίσιο της Τηλεμάχειας (πρώτη και δεύτερη ραψωδία, και δεύτερο μέρος της τέταρτης ραψωδίας). Από την πέμπτη ως τη δέκατη πέμπτη ραψωδία το παλάτι του Οδυσσέα για θεματικούς λόγους απουσιάζει. Με τη διπλή όμως άφιξη στην Ιθάκη, πρώτα του Οδυσσέα και σχεδόν αμέσως και του Τηλεμάχου, το παλάτι και ο περίγυρός του εμπλέκονται όλο και περισσότερο στη δράση και αναδεικνύονται σε κρίσιμους συντελεστές της. Στο μέρος μάλιστα αυτό της Οδύσσειας το παλάτι επιμερίζεται: αυλή, κατώφλι, μέγαρο, υπερώο, θάλαμος, οπλοστάσιο κτλ. «συνεργάζονται» με τους ήρωες του έπους και συγκραθούν τα αφηγηματικά δρώμενα με ένταση και ανάργεια που μας θυμίζουν αστυνομικό μυθιστόρημα. Η διαφορά στο κεφάλαιο αυτό μεταξύ Πριάδας και Οδύσσειας είναι εντυπωσιακή, και υποστηρίζει την άποψη για τη μεταγενέστερη σύνταξη του δεύτερου έπους.

Η αρχιτεκτονική μορφή του παλατιού της Οδύσσειας και του Οδυσσέα αναζητήθηκε ως τώρα προς δύο κατευθύνσεις: είτε προς το μυκηναϊκό είτε προς το γεωμετρικό μέγαρο. Ο εγγύτερος έλεγχος του οδυσσειακού κειμένου ως προς το θέμα αυτό ευνοεί περισσότερο τη δεύτερη άποψη: ο ποιητής της Οδύσσειας έχει υπόψη του μάλλον σύγχρονά του οικοδομήματα, οικεία και στους ακροατές του. Ωστόσο η παράσταση του παλατιού του Οδυσσέα υπακούει κυρίως στην ποιητική σκοπιμότητά του, στον συγκεκριμένο δηλαδή ρόλο που καλείται να παίξει αυτό ως υποδοχή της αφηγηματικής δράσης.

Ο επιμερισμός του παλατιού ως αφηγηματικού χώρου στην Οδύσσεια και ο λειτουργικός ρόλος που παίζουν κάθε φορά τα μέρη του υποδεικνύουν ότι έχουμε να κάνουμε με ένα έπος που η σύνταξή του στηρίχτηκε στη γραφή: ο λεπτομερής σχεδιασμός αυτού του τόσο δραστικού χώρου δεν εξηγείται εύκολα με την υπόθεση της προφορικής σύνθεσης του έπους.

Στο βαθμό, τέλος, που το παλάτι του Οδυσσέα, ως όλο και ως μέρη, λειτουργεί στην Οδύσσεια όχι μόνο ως σκηνικό αλλά και ως παρασκήνιο, κατανέμοντας αναλόγως την αφηγηματική δράση, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το οδυσσειακό αυτό παλάτι στάθηκε πρότυπο του ομόλογου σκηνικού στην αττική τραγωδία. Φαίνεται πως η περιγραφή του νόστου του Οδυσσέα είναι αυτή που ενέπνευσε τον Αισχύλο να χρησιμοποιήσει στην *Ορέστεια* ως σκηνικό πλαίσιο το παλάτι. Το κατώφλι, που στον *Αγαμέμνονα* το εξουσιάζει η Κλυταιμνήστρα, μοιάζει να αντιστοιχεί, ως προς τη σημασία του, με το κατώφλι του παλατιού του Οδυσσέα στην Οδύσσεια.

The Homeric House as Poetic Creation

THIS PAPER seeks to examine the different kinds of information we may expect to have on the Homeric house, and tries to illustrate that the poetic truth of the poems is not the same as reality.

For a long time now, the monuments of the Late Bronze Age and the succeeding periods to Geometric have been treated as source material for the making of identifications with descriptions of buildings and material objects within the poems. It was, after all, a belief in the literal truth of the poems which led Schliemann and his successors to discover Troy and the Mycenaean palace civilisation. The attempt of Lorimer¹ to relate the palace at Tiryns to the house of Odysseus is a good example of this process at work. The buildings at Tiryns are examined in great detail, and, by a process of mutual adjustment, are made to tally with what we can learn from the *Odyssey* about the house of Odysseus:

“If in the wing east of the Little Megaron we suppress the southern part of the *λάρχη* and put the staircase north of XXI and XXII, and XXII south of XXI, we should have Penelope’s megaron.”²

We are even told how Penelope could hear what was going on in the great hall, and how she would have been able to see what was happening at the front of it.

In some respects, the house of Odysseus would seem unable to bear close comparison with the palace at Tiryns: Odysseus’ house has a floor of beaten earth, which Telemachus, the cowman, and the swineherd scrape with shovels to clean it after the slaughter of the suitors.³ Mycenaean palaces have elaborate floors of painted plaster. It seems illogical to look for the house of Odysseus at Tiryns,

1. H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments*, London 1950, p. 406-451.

2. *loc. cit.*, p.414.

3. *χ* 454-456.

where we have absolutely no reason to expect to find it: this is the same kind of reasoning which led Schliemann to identify the cup he found in Shaft Grave IV with the cup of Nestor.

If an identification is sought between an object or building described in the poems and something from the archaeological record, incontrovertible evidence is required. There could be little doubt, for example, that we have this in the case of the boar's tusk helmet: the object described at K 260-271 corresponds exactly with the slivers of boar's tusks found with the burials of the Mycenaean period,⁴ and there are many representations of complete helmets on statuettes,⁵ or painted on pottery, etc. to confirm the identification. This sort of reliable, undeviating control material is almost always absent in the case of houses.

The requirement that exact identifications be made between the archaeological record and Homeric descriptions is indicative of a view of the relationship of the poet to his material which is increasingly difficult to justify. The assumption is that large portions of material were transmitted from poet to poet over a long period, almost by a process of mental sleepwalking.⁶ The poet gives, almost in spite of himself, accurate descriptions of particular objects or buildings which he would never have seen. This assumption would allow the poet very little control over his material.

I think the most logical place to look for evidence on Homeric houses, and the reasons why they are such as they are, will be in the poems themselves.

These examples are hackneyed, but I want to emphasise the dangers of making identifications between the archaeological record and descriptions in the poems. We must not expect the Homeric poems to give us a coherent picture of daily life at any particular period: that is not what we should expect in any case from great art. If, however, the poems have grown over a long period, one is even less justified in asking for a consistent picture from a cultural amalgam. The Homeric poems are the product of a long tradition, and traditional material is not concerned with literal

4. P. Aström, *The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra, SIMA 4*, Göteborg 1977.

5. G. E. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton 1966, p. 195.

6. Ruth Finnegan, *Oral Poetry*, Cambridge 1977, p. 140.

and prosaically accurate information. The kind of truth conveyed by traditional material is of a much higher order, and if we try to treat it sympathetically, it will yield up to us its truth, and we shall be the richer for it.

I can illustrate what I mean by an analogy using two stories recently collected from an Irish story-teller.⁷ These stories are the product of a tradition which we know to be very ancient, and which has been open to influences, including written literature, from elsewhere in the world. We shall see that some of these influences are from sources familiar to us. Ireland has a high, or courtly tradition, which really is dead now, and a village tradition, which still survives, although it is in decline. The tradition survives in Gaelic, but some areas of Ireland have lost their Gaelic, and here the stories may be told in English. For political reasons, the tradition in English has been much neglected. Sometimes these stories provide accurate information on social history, but it can be verified only by reference to historical sources. Sometimes the historical sources give no information on a particular issue. The same proviso may apply to the Homeric poems.

These Irish stories are part of the repertoire of Frank McKenna, an old man now living in a new town outside Glasgow. He was born posthumously in the 1920s in County Tyrone, and brought up by his grandfather, who was then in his nineties. The old man was too weak for heavy work, and so he gave his grandson instructions, and Frank carried them out. The old man filled in the interludes of time in the summer pastures by telling stories. Frank is a conscious tradition-bearer: he has never had an audience for his stories, and he wrote them down himself in a notebook. He was very pleased to tell his stories (without the notebook) to collectors from the Ulster Folk and Transport Museum, but he felt that his style was not as fluent as that of a practised story-teller. This is true, and he makes mistakes.

The first story is called *The Cloak of Darkness*, but it has another name, which is *Jack and the Bull*. This story features a wicked stepmother who attempts to poison the child of the king's previous

7. I am indebted for these stories to Mrs. Linda Ballard of the Ulster Folk and Transport Museum.

marriage, so that her own daughter may succeed. The king's son has a magic helper, a bull, who feeds him from his horn, and warns him against the poisoned food sent by his stepmother. The wicked queen detects the bull, and arranges a bullfight in which he is killed. Before he dies, the bull instructs Jack to leave, gives him a knife from his horn, and a strip of his own hide to wear.

Jack then fights three giants from whom he obtains respectively, The Steed of Swiftness, the Cloak of Darkness, and the Sword of Sharpness.

Jack obtains work in a house where the daughter is to be sacrificed to a serpent in the lake. The king's daughter has fallen in love with him, and cut a lock of his hair as he sleeps. Jack uses his Steed of Swiftness, his Cloak of Darkness, and his Sword of Sharpness to kill the Serpent. The king's warriors claim credit for the deed, but at the feast to celebrate, the princess recognises Jack, who is lined up with the beggars and tramps, matches the cut lock of hair to his, proclaims her rescuer, and announces her wish to marry him.

The story is ostensibly about a royal family, but many of their activities reflect a background which is rural and poor. The stepmother is immediately characterised as a wicked and malevolent woman, and the story shows how the innocent child of the first marriage outwits her evil schemes. The scene where the king's stepdaughter goes out to the fields to deliver the mid-day meal reflects a practice well-known in farming communities in Ireland. The story-teller is trying to make the figure royal, and she does not stay and talk to her step-brother, but stalks off, as the story-teller imagines a princess would do. The development of the story requires that she leaves Jack to eat alone (or the bull would not be able to feed him later) and the hostility of their relationship might have been sufficient cause for her to do this without the necessity to make her behave as a princess might be thought to behave. The royal veneer is very thin, and the story, if it ever was, is not now really about a royal family at all. It is about the step-relationship, and the hostility between the new bride and the children of the first marriage, and the rural background is that of the story-teller and his audience.

The rural background for an allegedly royal family is some-

THE HOMERIC HOUSE AS POETIC CREATION

thing we find also in the Greek tradition: Herodotus⁸ tells the story of Perdiccas and his two elder brothers who hired themselves out to do menial work for the king. The eldest brother looked after the horses, the middle brother looked after the oxen, and the youngest brother looked after the lowest grade animals, the sheep and goats. The folk-lore element is continued when it is the youngest brother who accepts the wages of sunshine. The queen in this royal family does her own housework and bakes her own bread: again the youngest son is favoured, because his loaf swells to twice its proper size. The story is unlikely to convey accurate information about royal households in Macedonia: it is examining a frequent fairy-tale motif which challenges the precedence of the first-born.

The second story which I would like to use in my analogy is called the Steed of Bells, and it too is told by Frank McKenna. A king with three sons by his first marriage married again but concealed the fact of his previous marriage, and sent the boys overseas. The new wife, during the twenty-eight days of seclusion she spent in her husband's house after her marriage, provoked the hen-wife to reveal the existence of her stepsons. The hen-wife showed the queen a ruse to persuade the king to bring his sons home: she killed a chicken and gave the blood to the queen, who feigned illness and spitting blood: the only thing that would cure her would be the return of the three sons. When they came, the queen tricked them into an obligation to steal the Steed of Bells, who belonged to the Knight of the Glen, and whose bells could be heard ringing all over the three kingdoms of Ireland, England, and Scotland. The youngest brother outwitted the queen, and arranged that while they were away on their quest, she would be tied to a chair on the tower of the palace.

The boys were befriended by a master thief, the Black Thief of Sloan, who saved them from the wrath of the Knight of the Glen by telling stories. The stories use the Polyphemus motif, and include the ring. The Knight of the Glen was so enchanted with the stories that he made the boys a present of the Steed of Bells. When they were returning with it, their stepmother heard the bells and realised her plans were thwarted. In a fit of jealous anger she hurled herself off the tower.

8. VIII 137.

This story too is about the step-relationship, but it conveys the accurate information that in rural Ireland new brides were obliged to spend the first twenty-eight days of their marriage in their husband's house, to cut them off from their parents. The practice of keeping new brides away from their parents is widespread. In Greece it is found among the Sarakatsani,⁹ and may be designed to ensure that the wife breaks off her old loyalties. A new wife is an alien creature who has not the tie of blood to ensure her good will. The husband in this folk-tale has sent his children away to Scotland and concealed their existence from his wife, as if he feared her malevolence towards them.

The ruse which the hen-wife teaches the stepmother to use to persuade the king to bring back his sons is a traditional one, occurring in many other Irish stories,¹⁰ and the hen-wife herself is traditionally the wise woman who always knows things.¹¹

The sort of establishment in County Tyrone that would have a hen-wife, and would follow this pattern of the seclusion of a new bride would be a cottage, not a palace. The tower is there in the story not because the story-teller is describing a real house with a tower, but because he is describing the fate of a wicked woman who makes away with herself by casting herself down from a tower, in a fit of rage and thwarted ambition. This is a motif which recurs: Jezebel is hurled from her window by a pair of eunuchs when Jehu comes into the palace at Jezreel.¹² The mad wife of Mr. Rochester in Charlotte Brontë's *Jane Eyre*, who has blighted most of the story, hurls herself down from the battlements of the house during a fire which she has started.¹³ The point is not what sort of house these ladies lived in, it is the baroque effect which the story-teller can create by the image of a wicked woman, crazed with madness, jealousy, or thwarted ambition, punished and destroyed by being hurled down from a great height. A tower helps to achieve this.

An example of a feature which creates exactly this kind of

9. J. K. Campbell, *Honour, Family, and Patronage*, Oxford 1964, p. 138.

10. T. Peete Cross, *Motif-Index of Early Irish Literature*, Indiana University Publications, Folklore Series 7, K1875.

11. K. O'Nolan, *Eochair, A King's Son in Ireland*, Dublin 1982, p. 115.

12. II *Kings* 9 30-37.

13. Charlotte Brontë, *Jane Eyre*, Edinburgh 1911, II, p. 330.

effect is to be found in the *Odyssey*. It is strange that almost the first thing Odysseus sees on his return to his house in Ithaca should be the dunghill,¹⁴ a feature omitted from the description of every other house in the poems, although in many it would have been essential. In general the poet does not dwell on the earthier side of things, and *κόπρος* is not a frequent word in the *Odyssey*.¹⁵

In life dogs are quite interested in dunghills and I suppose it may be that Argos likes going there,¹⁶ but the poem does not say so, and Odysseus regards it as strange that an animal once so fine should lie in such a place.¹⁷ We are in any case dealing with Art and not Nature, and Rohdich,¹⁸ in considering Argos' place on the dunghill looks only at the relation of the dog and his trainer, Odysseus, and represents him in the absence of the master who broke his will, as incapable of anything except waiting for Odysseus' return. This overlooks the fact that the young men amused themselves with Argos while he was able to be of use to them as a hunting dog¹⁹ before he was too old. Argos is on the dunghill not because his training is of no use without the man who gave it to him, but because he is too old and weak to use it, and the young men have thrown him out in contempt.²⁰

The effect of seeing Argos on the dunghill is to understand the complete rejection of the dog by the household. Argos is the dog

14. ρ 297.

15. ι 329, κ 411. It is true that Ajax slips on *ὄνθος* during his race against Odysseus (Ψ 773-777), and Priam rolls in the dung (X 414) in his grief at the death of Hector. Priam's rolling on the ground is an expression of his sorrow: Achilles does likewise in his grief for Patroclus (Σ 26-27) but there seem to be no animals on the shore by the Greek ships, and *κόπρος* is not mentioned.

16. I owe this observation to Professor O. Tsagarakis.

17. ρ 306-310.

18. "Was dem ersten Blick als der Natur nahe erscheint, ist ihr am fernsten." H. Rohdich, "Der Hund Argos und die Anfänge bürgerlichen Selbstbewusstseins", *Antike und Abendland* 26 (1980) 33-50, 47.

19. ρ 294-295.

20. Rohdich (*loc. cit.*) contrasts the "broken" will of the loyal animal with that of Penelope who is loyal and unbroken in spirit. This contrast has to ignore the affection and devotion possible between a man and an animal, and which may be inferred from the behaviour of Argos (ρ 301-304) and of Odysseus (ρ 304-305) who even weeps at the dog's predicament and his efforts to greet him.

of a man who went away, and the young men, setting no value on the animal himself, exploit the training given to him by another while the dog has the strength to use it, but when he grows old cast him out, to lie, full of ticks,²¹ on the dunghill. The parasites suck his blood as the house of Odysseus is drained by vermin of another kind: the suitors. One might expect to find a dead dog on a dunghill, and Argos is described by Eumaeus as the hound of a dead man.²² Argos dies as soon as he has seen Odysseus: the dog has waited a long time for this moment.²³ As Professor Gigante has demonstrated, an animal knows the essence of a man and does not change its loyalty.²⁴ Twenty years after his departure, a dunghill rather than a ceremonial approach sets the tone of the house of Odysseus, illustrating the scale of the hostility which faces the king who must rely on his wits alone: the loyalty of the house is changed or in question, and the fate of the king's hound, cast out like a dead dog once his uses are exhausted, is indicative of the attitude of the suitors towards those loyal to Odysseus and towards the man whose possessions they are exhausting.

The description of the house of Priam in Troy may be considered in the same light as the cottage which has a tower for the wicked queen in the Irish story to throw herself down from. Priam's palace seems to boast the most enormous married quarters in the ancient world: fifty bedchambers of polished stone built near one another where the sons of Priam slept beside their wedded wives, and another twelve roofed ones, of polished stone, where the sons-in-law of Priam slept beside their reverend wives.²⁵ Hector meets his mother outside this complex. It is not clear whether the houses of Paris and of Hector are in this group: we are not told how far Hector had to go from the place where he meets his mother to the house of Paris, only that the houses of Hector and Paris are near the house of Priam ἐν πόλει ἄκριη.²⁶ Paris' house has a δῶμα and an αὐλή as well as a θάλαμος.

21. ρ 300.

22. ρ 318.

23. Rather like Simeon to whom it was revealed "that he should not see death before he had seen the Lord's Christ". Simeon's speech when he has seen the One he was waiting for implies that he expects to die very soon. *Luke* 11, 25-32.

24. M. Gigante, "Il Rilievo di Sarcofago Napoletana", *Ιλιάδα και Οδύσσεια: Μύθος και Ιστορία*, Ιθάκη 1986, p. 65-90· refs. at p. 83-85.

It might be significant that the story of Hector's meeting with his mother could be told without the lines which describe the fifty and twelve bedchambers. The sixty-odd *θάλαμοι* convey to us the number of Priam's children and give the impression that we have to do with an Eastern monarch with many wives. I can think of no Greek hero except Heracles who rivals Priam in the number of his children, and the Greek view on wives is succinctly expressed by Achilles:

*ἐπει ὅς τις ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ ἐχέφρων
τὴν αὐτοῦ φιλεῖ καὶ κηδεταί, ὡς καὶ ἐγὼ τὴν
ἐκ θυμοῦ φίλειον, δουρικτητὴν περ ἑοῦσαν.²⁷*

The mention of the sixty-two bedchambers and the implication it conveys of vast progeny seems to suggest the foreign-ness, the exoticism of the city inside which the poet has taken us with Hector when he goes to visit his mother.

Similarly, the account of the bed of Odysseus seems to be used not as a literal description, but to introduce a motif essential to the story. Sleeping arrangements for overnight guests seem to be very flexible according to Homeric descriptions: we find Telemachus and Pisistratus on their visit to Menelaus accommodated on beds specially made up for them in the *αἴθουσα*:²⁸ a few lines later their sleeping-place is called *πρόδομος*.²⁹ The owner of a house seems to have had more permanent arrangements for sleeping: a *θάλαμος*,³⁰ which seems never to be dismantled, or he sleeps *μυχῶ δόμου ὑψηλοῦ*.³¹ So it is strange when Penelope says, "Make up his bed, Eurycleia, outside the well-built bedchamber".³² Why bother to do it outside? Why not inside? Nobody who has a bedchamber takes his bed and puts it outside simply for the sake of it.

Odysseus is provoked by this and launches into a description of his bed and bedchamber.³³ It is quite extraordinary. Odysseus built a bedchamber out of stone around an olive tree in the courtyard, and roofed the chamber over and fitted it with doors. Then he cut the foliage from the tree, and bound the trunk round with bronze, starting at the roots, and straightened it with a rule, mak-

25. Z 243-250.

26. Z 317.

27. I 341-343.

28. δ 297.

29. δ 302.

30. δ 310.

31. δ 304.

32. ψ 177-178.

33. ψ 183-204.

ing a bed-post, and bored it with a drill. After this, the description becomes vague: we are not told exactly how the bed, which so far has only one bedpost, stood up, only that it was ornamented with gold and silver and ivory, and that straps of scarlet leather were stretched in it. Sometimes it sounds rather like a circular divan on an ocean-going liner. It seems as if the poet is not concerned with an accurate description of a real bed.

The point of course is that the secret of the bedchamber, that the bed cannot be moved, is known only to Penelope, her maid, and Odysseus. Penelope's apparently illogical command to Eurycleia is designed to provoke, with that *ἐκτός*, which she throws down like a gauntlet, issuing a challenge, the insistence on the impossibility of moving the bed which Odysseus recognising his cue, delivers. He himself declares it to be a *σῆμα* before the description,³⁴ and when he has given it.³⁵

I hope to have demonstrated that Homeric houses have no existence outside the poems: they are the creations of the poet and they have their features and idiosyncracies not because the poet is bound to describe something which has been handed on to him which he has never seen, but because they are made to measure, to suit his requirements.

Ο ΟΜΗΡΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΩΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ

(Περὶ λήψης)

Η ΠΡΑΚΤΙΚΗ να ζητά κανείς να ταυτίσει τις ομηρικές περιγραφές κτιρίων και υλικών αντικειμένων με αντίστοιχα αντικείμενα από τα αρχαιολογικά ευρήματα διατρέχει τον κίνδυνο να παραποιήσει τις λογοτεχνικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες μέχρις ότου να αντιστοιχήσουν ακριβώς. Είναι πολύ σπάνιο να βρει κανείς μια λεπτομέρεια όπως η περιγραφή της περικεφαλαίας με τους χαυλιόδοντες κάπρου (K 260-271) η οποία αντιστοιχεί με τόση ακρίβεια με τα κομμάτια από τους χαυλιόδοντες κάπρου και παρόμοιες περικεφαλαίες ανάμεσα στα αρχαιολογικά ευρήματα. Το να περιμένει κανείς τα ομηρικά έπη να διατηρήσουν μεγάλο αριθμό τέτοιων «απολιθωμάτων», ασυνήθιστων για τον ποιητή, και τα οποία εκεί-

34. ψ 188.

35. ψ 202.

νος περιγράφει λεπτομερώς σχεδόν αντίθετα από τον ίδιο τον εαυτό του, δείχνει μια άποψη που δικαιολογείται διαρκώς πιο δύσκολα, ότι ο ποιητής ελέγχει πολύ λίγο το υλικό του και προχωρεί με μια πορεία πνευματικής υπονοβασίας.

Σύγκριση με παραδοσιακές ιστορίες από την Ιρλανδία δείχνει ότι το αποτέλεσμα (εμφέ) μιας ιστορίας μπορεί να εξαρτάται από το ότι περιέχει μια λεπτομέρεια ή πρακτική η οποία δεν έχει πλέον ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οπωσδήποτε ο αφηγητής μιας ιστορίας μπορεί να ενδιαφέρεται κυρίως για ένα θέμα όπως η κακή μητριά στην ιστορία «Το άλογο με τα κουδούνια» και οι υποτιθέμενοι βασιλικοί χαρακτήρες μπορεί να αποδίδονται με αγροτικά χαρακτηριστικά, τα οποία είναι οικεία στον αφηγητή και το ακροατήριό του. Ο πύργος από τον οποίο πήδηξε η μητριά είναι αφύσικος αλλά διευκολύνει τη χρήση ενός θέματος που συναντάται αλλού: μια κακή γυναίκα που πέφτει από ένα μεγάλο ύψος (λ.χ. η Jezebel).

Αν σκεφτούμε το αποτέλεσμα που επιτυγχάνεται από την περιγραφή ενός χαρακτηριστικού μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι περιγραφές σπιτιών στα ομηρικά ποιήματα συνήθως παραλείπουν αναφορές στην κοπριά. Ο Οδυσσέας θεωρεί αξιопερίεργο ότι ένας σκύλος σαν τον Άργο θα μπορούσε να κοιμάται πάνω στην κοπριά. Η σκόπιμα επινοημένη ηλικία του σκύλου μεγάλώνει τη λογοτεχνική ευπιστία. Τσιμπούρια ρουφούν το αίμα του ζώου πάνω στην κοπριά όπως οι μνηστήρες απομυζούν τον οίκο του Οδυσσέα. Το πιστό ζώο πάνω στην κοπριά που περιμένει την επιστροφή του κυρίου του ύστερα από είκοσι χρόνια δείχνει τη διάθεση που επικρατεί στο ανάκτορο προς τον Οδυσσέα και εκείνους που παρμένουν πιστοί σ' αυτόν.

Στην περιγραφή του ανακτόρου της Τροίας στην έκτη ραψωδία της Ιλιάδας οι εξήντα δύο κρεβατοκάμαρες για τους γιούς και τους γαμπρούς του Πριάμου μεταφέρουν την εντύπωση εξωτικότητας του ανακτόρου ενός ανατολίτη μονάρχη με πολλές γυναίκες και αναρίθμητους απογόνους.

Ομοίως η περιγραφή του κρεβατιού του Οδυσσέα δεν είναι ικανοποιητική ως μία πλήρης περιγραφή ενός πραγματικού κρεβατιού, αλλά αφού δίδει έμφαση στο ότι ο Οδυσσέας γνωρίζει το μυστικό ότι το κρεβάτι δεν είναι δυνατό να μετακινηθεί, είναι τελείως ικανοποιητική ως σημείο αναγνώρισης, όπως το δηλώνει ο Οδυσσέας ότι είναι.

Τα ομηρικά σπίτια δεν υφίστανται έξω από τα ποιήματα, και ο ποιητής για να τα προσαρμόσει στις απαιτήσεις του μπορεί να δίδει έμφαση σε οποιοδήποτε χαρακτηριστικό οποιοδήποτε σπιτιού από το όλο πλάτος της ανάπτυξης της παράδοσης.

The Homeric Oikos in Similes

THE HEADING of this paper is rather broad, and so I should begin by saying what I propose to do. I will only consider those similes that yield information not obtainable from other references to the Homeric *oikos* in the poems. I take *oikos* to include not only its people but also its belongings, its lands and livestock, the farm house with its outbuildings.¹

The Homeric similes are, by general agreement, one of the finest features of the epics. They are not merely ornamental; they are structural and play an important part in the poet's technique of representing reality.² Their basic characteristics are universality and objectivity. However, I am not here concerned with the poet's main purpose for introducing the similes into his narrative.³ The information I am talking about is derived from details which the poet adds to some similes and which are often not applicable in the comparison.⁴ And such information can help us understand

1. Cf. Δ 433ff., I 472, 476, Z 247, Λ 774 etc. In this context see also M. I. Finley, *The World of Odysseus*, London 1977, p. 57ff.

2. Cf. W. D. Andersen, "Notes on the Similes in Homer and His Successors: I Homer, Apollonius Rhodius, and Vergil", *CJ* 53 (1957-1958) 83, with bibliography.

3. Cf. C. M. Bowra, *Tradition and Design in the Iliad*, London 1930, *passim*.

4. Those "details" may look like "ornaments", as the scholiast says (Schol. T on M 41), but they give us valuable information about daily life in the Homeric age. A case in point is Δ 482-489 which tells us that Aias felled Simoisios like a chariot-maker (ἀρμαστοπηγός) cut down a slender poplar tree to use its wood. The information, irrelevant to the simile, is that people in the poet's time used wood from poplar trees for chariot wheels. And there is also here another interesting detail: the carpenter first leaves the tree on the ground to dry up (ἀζομένη κείται αἰγείρος). In the same book, Δ 141ff., another simile illustrates the thigh-wound of Menelaus, giving us some details irrelevant to the comparison but useful to know: the blood running from the wound was, we are told, like the purple dye with which some Carian or Maeonian woman

two important functions of the Homeric *oikos* as we shall see presently. I will, further, not touch on the old question of authorship of the similes,⁵ mainly because it does not seem relevant to my discussion here.

The Homeric household, together with its belongings, was constantly open to attack by wild animals and hostile men, and there arose, therefore, a need for protection and defence. In the open pasture domesticated animals and herdsmen were exposed to constant danger. For example, in X 308 predators attack lambs and in Σ 579 lions attack cattle, even in the presence of dogs and men.⁶

In E 136ff. Diomedes is compared to a lion wounded by a shepherd as it leapt into the courtyard of a house. The man could not keep off the lion and hid in the stables, abandoning the sheep. The point of comparison is Diomedes' eagerness to kill Trojans and that of the lion to kill sheep. Lion similes illustrate the fighting spirit of the Homeric warrior and his warlike nature,⁷ but we could be more specific and say that those similes illustrate "the movement of an attacking or threatening warrior".⁸

colors ivory to make a cheek-piece for a horse. The poet goes on to say that the cheek-piece, thus made, is laid by in store and every driver wants to see it on his horse, but it is a king who buys it to adorn his horse. Such details may, in some cases, be irrelevant but not "useless" as Charles Perrault thought (quoted by Martin Mueller, *The Iliad*, London 1984, p. 116, who also seems to overlook the point raised here). H. T. Wade-Gery, *The Poet of the Iliad*, Cambridge 1952, p. 2, n. 5, explains the dyed ivory of this simile in terms of a revival of the ivory trade in the ninth and eighth centuries.

5. Cf. A. Shewan, "Suspected Flaws in Homeric Similes", *CP* VI (1911) 271ff. In this context see also G. P. Shipp, *Studies in the Language of Homer*, Cambridge 1972, p. 108ff.

6. Cf. further A 172. A herd of cattle is attacked by a lion in the darkness of the night. It should also be pointed out that the defences of the *oikos* were not impregnable. A beast of prey might enter the protecting enclosure. Cf. M 300 and E 557.

7. Cf. H. Fränkel, *Die homerischen Gleichnisse*, Göttingen ²1977, p. 61. Yet the lion simile in ζ 134 would seem to be different: here the lion is Odysseus who is naked and hungry and wants to approach the playing maidens. Fränkel (p. 70) remarks, "der Löwe wird hier aber entschuldigt". Cf. also Shipp, *op. cit.*, p. 220, "The somewhat grotesque comparison..."

8. M. Coffey, "The Function of the Homeric Simile", *AJP* 78 (1957) 119.

It is however the added details that interest us here : there is the shepherd who protects, as much as he can, the helpless sheep and who is, in turn, protected by the *oikos* (cf. E 140 κατὰ σταθμῶν δΰεται).⁹ The idea of protection may be followed up in the immediate context: the shepherd of the Trojans is Aineias who attempts to stop Diomedes with the help of Pandaros (E 167ff.), but he only yields covered by Aphrodite (E 310ff.).

More heroes are compared to lions which are driven away from farm yards. The similes basically describe attacking beasts of prey that yield under pressure provided by a good defence. So in A 546 Aias withdraws unwillingly before the enemy like a lion reluctantly leaving a cattle yard, driven off by men who keep watch all night (A 548ff.).¹⁰ Similarly, Menelaos unwillingly leaves the body of Patroklos like a lion leaving the farm yard under the pressure of men and dogs (P 108ff.).

These similes tell us that the *oikos* protects its livestock and its keepers by providing adequate defence. The idea of defence and protection is perhaps best illustrated by the formula πυκινὸς δόμος which occurs in a simile : Sarpedon is like a hungry lion that assaults even a "well constructed house" and does not turn back without first venturing into its pens to seize its prey or to be wounded by the defending men (M 299ff.).¹¹ What matters here is the strong defence of the *oikos*. Without it the βώτορες ἄνδρες (M 302) and their flocks would not stand much chance of surviving the attack. This *pykinos domos* was surrounded by a wall as the simile indicates (M 306-307): Sarpedon planned to attack the Achaean wall and its battlements.¹²

9. For σταθμῶν as a farm house with its supporting buildings see B 470, π 45, etc.

10. More specifically, reference is made here to μεσσαύλοιο (A 548), which suggests that there was a secondary enclosure in the center of the *aule*. The *aule* itself was surrounded by a fence. Cf. π 165, μέγα τειχίον ἀλλῆς. Cf. n. 12 below. Stables and pens for the animals are in the *aule* and so are of course other buildings.

11. The formula occurs in another simile referred to above (cf. n. 7). W. B. Stanford, *The Odyssey of Homer* I, p. 313, comments: «πυκινὸν may mean the "strongly built" or the "thronged" or "tight" fold (δόμον)».

12. In ξ 10ff. we get some idea of how a house wall was built. There the wall is built of stones with a row of stakes on the outside and is mounted by a

If the dramatic world of the similes is the world the poet lived in, as is generally assumed,¹³ the concept under discussion applies primarily to the poet's society,¹⁴ though it could be much older. The Homeric *oikos* was primarily an economic unit but it apparently assumed other functions as well.

Now in addition to taking care of its own defence needs, as we have seen above, the *oikos* also assumed some religious-political functions, and the evidence is again forthcoming from similes. In Ω 480ff. Priam appears before Achilles, and the astonishment of those present is like the astonishment of those that witness the sudden arrival of a man seeking protection in a rich man's house (ἀνδρὸς ἐς ἀφνειοῦ, i.e. δόμον).¹⁵

This simile suggests that a fugitive would appeal to the *paterfamilias* of the *oikos* very much like Priam does in Ω 477-478: he grasps Achilles' knees and kisses his hands. Two more verses tell us that Priam threw himself at Achilles' feet (Ω 509) and that Achilles took him by the arm and raised him (Ω 515). These two verses complete the picture of the supplicating man before the powerful head of an *oikos*.

But this simile does not only tell us about the reaction of the fugitive; it also tells us about the master of the house: Achilles

θριγγὸς made of wild pear (ἄχερδος). This θριγγὸς was apparently part of the defence of the wall. Cf. also L. R. Palmer, "The Homeric and the Indo-European House", *T. Ph. S.* (1948) 92ff. Cf. further I 184ff. Some walls could, however, be jumped over (cf. I 476). Note in this context that the poet makes a point about the πυκινὸς δόμος when he tells us that Autolykos once broke into the πυκινὸς δόμος of Amyntor (K 268) and stole the helmet that came later to Odysseus' possession (cf. Leaf-Bayfield, *The Iliad of Homer* I, p. 488).

13. Bowra, *op. cit.*, p. 121. The lion similes had a long ancestry and date back to the Mycenaean times. Cf. W. C. Scott, *The Oral Nature of the Homeric Simile*, Leiden 1974, p. 60.

14. If the Homeric society is not historical (cf. A. N. Snodgrass, "An Historical Homeric Society?" *JHS* 94 [1974] 114ff.), it is certainly based on a historical world.

15. Leaf-Bayfield (*op. cit.* II, p. 593) observe that "the point of comparison is the θύμβος felt on the one hand by those who look on the man-slayer and on the other by Achilles". According to Fränkel, *op. cit.*, p. 95, the simile belongs to the "seltsamen Gleichnissen". Noteworthy is also the adjective "wealthy". Only rich men could afford to keep such a retinue of "broken men" (Leaf-Bayfield) and also of course to offer the protection required by those men.

gave Priam a seat (Ω 522) and accepted his petition (Ω 561). A murderer's case could be as bad and urgent as that of the suppliant Priam and at times it should have placed the *oikos* in a difficult position. From Ω 560ff. we can see how tense the situation might be: Priam grows impatient and Achilles threatens to maltreat him, although he is a suppliant (Ω 570).

The Homeric epics know of some instances of self-exiled men who were accepted by powerful *oikoi*. There is Phoenix who was received well by Peleus (I 480ff.). Patroclus, who accidentally killed a play-mate, also took refuge to the house of Peleus who took care of him (Υ 85ff.). Theoclymenos may be quoted as another case in point (σ 256ff.), though the circumstances of his appeal are somewhat peculiar: he meets Telemachos as he is about to leave for Ithaca and asks him to take him aboard his ship (σ 272ff.). Telemachos accepts his petition. The boat replaces, under the circumstances, the house into which a fugitive would run.

We see that the *oikos* sanctions the rights of the suppliants and it thus assumes a religious function which is traditionally connected with the temple.¹⁶ Zeus is the protector of suppliants (ν 213, ι 270, ξ 406).

I think that we can say, in conclusion, that the average Homeric *oikos* assumed political as well as religious responsibilities by taking care of its own defence needs and by protecting needy men.

16. There are references to temples in the epics. Chryses mentions a temple of Apollo (A 39) which could be just a small structure by the roadside. Temples are erected at Sheria (ζ 10), and Odysseus' men promise to erect a temple of Helios (μ 346). There is also the temple of Athene at Troy (Z 88ff., Γ 297) which was large enough to house the statue of the goddess, and the Trojan matrons entered it in supplication (Z 298). Apollo too had a temple at Troy (E 446, H 83). Yet the setting of the poems is such that the poet does not have the opportunity to show a man in supplicating at an altar. We note in this context that religious buildings, which conform to descriptions of the Homeric $\nu\tau\acute{o}\varsigma$, have been found in Greece (cf. Snodgrass, *op. cit.*, p. 123).

Ο ΟΜΗΡΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΣΤΙΣ ΠΑΡΟΜΟΙΩΣΕΙΣ

(Περίληψη)

ΣΕ ΜΕΡΙΚΕΣ από τις αναπτυγμένες παρομοιώσεις, που, όπως είναι γνωστό, μας δίνουν συχνά λεπτομέρειες άσχετες προς τα σημεία της σύγκρισης, διάφοροι ήρωες (λ.χ. Διομήδης, Αίαντας) παρομοιάζονται με άγρια θηρία, συνήθως λιοντάρια, που επιτίθενται σε καταυλισμούς, αγροικίες κτλ., σκοτώνουν ζωντανά ή πληγώνονται και υποχωρούν (βλ. λ.χ. Ε 136 κε., Λ 546, Ρ 108 κε.). Ο οίκος προστατεύει, στις παρομοιώσεις αυτές, την ιδιοκτησία του και την ίδια του την ύπαρξη με τα μέσα που διαθέτει για το σκοπό αυτό. Λειτουργεί λοιπόν αμυντικά μέσα σ' ένα εχθρικό περιβάλλον.

Ο ομηρικός οίκος παρέχει ακόμη βοήθεια και προστασία στον φυγάδα που έχει ανάγκη, όπως δείχνει η παρομοίωση στο Ω 480 κε. Ο οίκος προασπίζει τα δικαιώματά του ικέτη, που παραδοσιακά ανήκουν στο χώρο της θρησκείας (βλ. ν 213, ι 270, ξ 406), κι έτσι παίζει έναν θρησκευτικό-πολιτικό ρόλο.

JOHN PINSENT

There is no Homeric House, there are only Homeric House Formulae

19TH CENTURY school and other editions of the *Odyssey*, in English at any rate, normally had a detailed illustration of the "Homeric House", and the practice continued as late as Lorimer.¹ But the *Odyssey* is not an English or American detective story of the 1930s, in which the corpse is found in a locked library, and the movements of all suspects must be traced on a detailed and realistic plan. I shall rather argue that "descriptions" of Homeric houses are no different from other "descriptions" in the poems (including "descriptions" of the topography of that imaginary place named "Ithaca"): they are made up of phrases, often formulaic, which are not necessarily always fully understood or visualized, and they are capable of rapid shifts to accommodate any particular episode of the plot. Any visualization that may have been done either by a particular poet or by members of various audiences for the poem will have been done in terms of the contemporary experience of the time, modified perhaps by poetic conventions, as the Attic vase painters show Homeric heroes both as hoplites and as in "heroic nudity".²

It is not, then, sound methodology to try to devise a single building plan that will accommodate all the inferences we may draw from statements in the poems. It is equally bad method to try and find in the *Odyssey* a Mycenaean palace from LHIII, as was first done by J. L. Myres:³ the Homeric poems are not an accurate description of the Mycenaean period, even if we, from the vantage point of our knowledge of that period, can recognize the original reference to it

1. H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments*, London, Macmillan, 1950, p. 409.

2. But Boardman argued in a lecture that this is not "heroic" at all, but actual.

3. J. L. Myres, "On the Plan of the Homeric House", *JHS* 20 (1900) 128-150.

in some of the formulaic phrases that have survived. W. B. Stanford in his edition⁴ is more cautious: "There is not enough precise description in Homer to draw anything more than a very speculative plan of the Homeric house, and the archaeological evidence is still inconclusive", and, I would argue, only relevant in the way I have suggested, as giving us some idea how the audience at different periods might have visualized what they heard, *if they ever did so*. For the poems were heard even after they had been written down, and an audience, as opposed to a reader, has no time to go in for detailed visual reconstruction on the basis of what he hears.

So much by way of reductionist prelude. In these terms, let us see what can be made of references to houses (and palaces) in the poems and in the *Odyssey* in particular.

Odysseus is king of Ithaca, and his δώματα fair and easily recognized (ρ 264-265) and, as a gentleman's residence should be, "extensive and commodious" — ἐξ ἐτέρων ἕτερ' ἐστίν (266), "one set of buildings joining on to another" (Munro⁵); its ἀλλή is equipped τοίχῳ καὶ θριγκοῖσι (266-267: a wall with a coping on top) and there are well-fitted double doors. We are not told in detail how far Odysseus and Eumaeus have got, only that ἀγχίμολον... | στῆτην ἐργομένῳ (260-261), and they can hear the lyre and smell the food. Eumaeus offers Odysseus the alternatives of entering first the halls and joining the suitors (σὺ πρῶτος ἔσελθε δόμους... | δύσσο δὲ μνηστῆρας 275-276) or of waiting, but they then encounter Argos lying on the dunghill which προπάροιθε θυράων | ... κέχλυτ' (297-298). Eumaeus then enters the halls (δόμους 324, κατὰ δῶμα 329) and went ἰθὺς μεγάροιο (325) to the suitors, where Telemachus saw him (328). Odysseus enters after him and sits ἐπὶ μελίνου οὐδοῦ⁶ ἔντοσθε θυράων, leaning against σταθμῶν κυπαρισσίνῳ.

I raise the point by asking the excessively literal question "is the dunghill inside or outside the ἀλλή"? Obviously inside, or it

4. W. B. Stanford, *Ὀμήρου Ὀδύσσεια. The Odyssey of Homer*, 2vv, London, Macmillan, 1947 and 1948, p. XLI of both vols.

5. D. B. Munro, *Homer's Odyssey Books XIII-XXIV*, Oxford, Clarendon Press, 1901, p. 266.

6. Munro notes that the form is elsewhere μελίνος, and the metre of ἐπὶ μελίνου οὐδοῦ very odd with the ι of ἐπὶ lengthened but the -ου of μελίνου not: nor is -ου οὐδοῦ euphonious.

might get robbed: but if so, *προπάροιθε θυράων* “means” “just inside”, “before” from the point of view of Odysseus who has just entered through the doors of the *αὐλή*: you would hardly put the dung-hill just outside the hall, or would you? But we have not been told when Odysseus and Eumaeus entered the *αὐλή* through its doors. In fact, of course, the description of the hall is from outside the substantial *αὐλή*, and they are deemed to have entered when they hear the lyre and smell the food. The scene is not fully visualized, nor intended to be.

There is a similar ambiguity at the very beginning of the *Odyssey*, in the *Telemacheion*, α 103-143, the arrival of Athene at Ithaca and her reception. She arrives ἐπὶ προθύροις Ὀδυσῆος | οὐδοῦ ἐπ’ αὐλείου (103-104) and there she finds the suitors playing at draughts *προπάροιθε θυράων* sitting on oxhides (106-108) while the heralds are mixing wine and the servants are sponging down the tables and preparing meat (109-112). Again, *Telemachus* is the first to see her (113 = ρ 328), as he sat among the suitors thinking of his father (114-118⁷), and he made for the *πρόθυρον* upset at seeing a guest kept *θύρησιν* (119-120⁸): He greets her, takes her spear, and invites her to dinner, leading her in (120-125), and when they were within the high hall (126 ὅτε δὲ ῥ’ ἔντοσθεν ἔσαν δόμου ὑψηλοῖο) he puts the spear in a spear-rack against a tall column (127 κίονα μακροῆν -129) and sets her up with a chair and table *ἐκτοσθεν ἄλλων | μνηστήρων* (130-134).

There is no doubt that they end up in the hall, where (by now) the suitors are also: there is equally no doubt that she arrives at at the *πρόθυρος* (103), which has a threshold described as *αὔλειος* (104 cf. η 130 ὑπ’ αὐλῆς οὐδόν, the hall of Alcinous). But where is this? Is it the threshold implied by the doors in the wall surrounding the *αὐλή* at ρ 266-267, and is the *πρόθυρον* a colonnade just inside those doors, or is it the threshold in the porch between the *αὐλή*

7. Note the ring-composition, τὴν δὲ πολὺ πρῶτος ἶδε (113), ἤστο γὰρ ἐν μνηστήρσιν φίλον τετιμημένος ἦτορ (114), τὰ φρονέων μνηστήρσιν μεθήμενος, εἶσιδ’ Ἀθήνην (118).

8. βῆ δ’ ἰθὺς προθύροιο, cf. ρ 325, of Eumaeus, βῆ δ’ ἰθὺς μεγάροιο. βῆ begins the line 41x out of 52, but only on these two occasions is it followed by ἰθὺς. The two passages are clearly linked linguistically and perhaps constitute a “hall-arrival” theme.

and the hall? The activities described at 106-112 could indeed be carried on in the ἀλλή, or equally well in the hall itself, wine-mixing perhaps better there.

Again, these questions are excessively literal. I suspect conflation between two imperfectly visualized possibilities, one in which Athena arrives at the entrance to the ἀλλή, and the activities are conceived as taking place in it, another in which she arrives at the entrance to the hall and is led in to where those activities are taking place. In this latter case we may, if we like, envisage a hall like the house/temple models from the Argive Heraeum (or indeed like a Greek temple) with the πρόθυρον the bit between the two front columns: the former case seems to be that at first envisaged in Book 17.

It is now worth looking at the other references to the πρόθυρον in the Odyssey, of which there are 19, most of which are consistent with, and indeed favour, the second model above. In particular the πρόθυρον is where you stop when visiting, and beyond which you do not normally proceed until invited, normally because it is also where Nausicaa stops when she comes to πατρὸς ἀγακλυτὰ δώματα and στήσεν ἄρ' ἐν προθύροισι (η 6-7). But she does so because she is in the mule-cart, and her brothers meet her there to unload the washing: Telemachus and Pisistratus also halt their horses there on arrival at Sparta, δ 20-22 τῷ δ' αὔτ' ἐν προθύροισι δόμων αὐτῷ τε καὶ ἵππῳ, | ... | στήσαν. The phrase is the transitive variant of an arrival-formula, ἔστη (θ 304, without δ' π 12, Telemachus at the hut of Eumaeus)/ ἔστην (θ 325, κ 220) δ' ἐν προθύροισιν. From that position it is made clear that the interior of the hall can be seen, for there both Hephaestus stands and the male gods (θ 304 and 325), and are able to see Ares and Aphrodite in bed: unless, the doors are shut, as Circe's are to Odysseus' men at κ 220 (for she opens them when she hears them, 229-230 τοὶ δ' ἐφθέγγοντο καλεῦντες. | ἡ δ' αἰψ' ἐξελθοῦσα θύρας ὤϊξε φαιινάς).

The other occurrences are not incompatible with this. The πρόθυρον is what Irus calls on Odysseus to yield to him (σ 10), through it he is dragged unconscious into the ἀλλή (σ 101 ἔλκε διέκ προθύροιο λαβῶν ποδός, ὄφρ' ἔχετ' ἀλλήν) as the drunken centaur Eurytion is also dragged at φ 299-330 διέκ προθύρου δὲ θύραζε | ἔλκον, where θύραζε means out of doors (see LSJ sv). In Theoclymenus' vision at υ 354-355 are named first the walls and μεσόδμοι of the hall, then

the πρόθυρον and finally the ἀλλή,⁹ and at σ 386 the doors would not be wide enough for the suitors fleeing διέκ προθύροιο if O. returns.¹⁰

The dragging of Irus introduces a complication, for at σ 102 he reaches αἰθούσης τε θύρας before he is propped ποτὶ ἐρκίον ἀλλῆς. The αἰθούση is associated with the πρόθυρον in the departure formula for Telemachus and Pisistratus on their chariot journey: ἐκ δ' ἔλασαν προθύροιο καὶ αἰθούσης ἐριδούπου (γ 493 = ο 146 and 191), and is used by guests for sleeping since only family spend the night in the hall.¹¹

Where they sleep is τρητοῖς ἐν λεχέεσσιν, ὑπ' αἰθούσῃ ἐριδούπῳ (γ 399), as does Odysseus in Phaeacia (η 345), which is where Helen and Arete respectively order their guests' beds to be made, δέμνι' ὑπ' αἰθούσῃ θέμεναι (δ 297 = η 336). But when Telemachus and Pisistratus are led to the beds provided by Helen, where they sleep is called the πρόδομος (δ 302 οἱ μὲν ἄρ' ἐν προδόμῳ δόμου αὐτόθι κοιμήσαντο), and Athene finds them εὔδοντ' ἐν προδόμῳ Μενελάου κυδαλίμοιο, (ο 5), and this is also where O. himself sleeps υ 1 (αὐτὰρ ὁ ἐν προδόμῳ εὐνάζετο δῖος Ὀδυσσεύς) after Penelope has invited him σὺ δὲ λέξεο τῷδ' ἐνὶ οἴκῳ | ἧ χαμάδις στορέσας ἧ τοι κατὰ δέμνια θέντων (τ 598-599): next morning Telemachus inquires how Odysseus was lodged, and Eurycleia replies that though Penelope δέμνι' ἄνωγεν ὑποστορέσαι δμωῆσιν (υ 139), he refused and ἔδραθ' ἐνὶ προδόμῳ (143). Even the house of the swineherd has a πρόδομος, which is related to the ἀλλή (ξ 5-7): τὸν δ' ἄρ' ἐνὶ προδόμῳ εὔρ' ἤμενον, ἔνθα οἱ ἀλλή | ὑψηλῇ δέδμητο, περισκεπτῶ ἐνὶ χώρῳ,¹² | καλή τε μεγάλη τε, περι-

9. υ 354-355 αἵματι δ' ἐρράδαται τοῖχοι καλαί τε μεσόδμυι | εἰδῶλων δὲ πλέον πρόθυρον, πλείη δὲ καὶ ἀλλή.

10. σ 385-386 αἰψά κέ τοι τὰ θύρετρα, καὶ εὐρέα περ μάλ' ἔόντα, | φεύγοντι στείνοιο διέκ προθύροιο θύραζε, where again θύραζε means "out".

11. There is in fact a Theme, the Bedding of the Guest, which I shall examine elsewhere.

12. Both halves of the line are formulaic: ὑψηλῇ δέδμητο recurs at ι 185 of the ἀλλή of the Cyclops, and is followed by κατορυχέεσσι λίθοισι, and in the masculine at α 426, of the θάλαμος of Telemachus, where it is followed by the other half of this line, περισκεπτῶ ἐνὶ χώρῳ, which does not at first sight seem appropriate. But Telemachus goes to bed ὅθι οἱ θάλαμος περικαλλέος ἀλλῆς | ὑψηλὸς δέδμητο, "where in the beautiful court the high chamber was built", and it is the reference to the ἀλλή which has brought in the line, all of which is quite appropriate. Though there are other θάλαμοι in the palace, such as the one in

δρομος, before discussing the πρόδρομος in detail, we may note a “sport” occurrence in Eumaeus’ tale: the nurse who kidnaps him εὔρε δ’ ἐνὶ προδόμῳ ἤμην δέεπα ἡδὲ τραπέζας | ἀνδρῶν δαιτυμόνων (ο 466-467) and stole three cups.¹³

The similarity between the beginning of ο 466 and the earlier ξ 5 suggests that the former is formulaic and may not provide firm evidence for the function of the πρόδρομος, and also throws light on the uses of πρόδρομος and αἰθούση. Πρόδρομος only appears in the dative, only in the first half of the line, and always in the position -- ἐνὶ προδόμῳ or -- ἐν προδόμῳ: at ξ 5 the need for τόν δ’ to refer back to the ὑφορβόν of 3 has pushed εὔρ’ to the second colon of the line: the line is otherwise of the form of δ 302 and υ 1 which both begin with pronominal subjects.

Αἰθούση is more common at the end of the line in the formula ὑπ’ αἰθούσῃ ἐριδούπῳ (4x) or αἰθούσῃς ἐριδούπου (3x): however, it does appear at the beginning of the line, where it is the metrical equivalent of -- ἐνὶ προδόμῳ: e.g. δ 297 = η 336 δέμνι’ ὑπ’ αἰθούσῃ, φ 390 κεῖτο δ’ ὑπ’ αἰθούσῃ and χ 449 κἀδ δ’ ἄρ’ ὑπ’ αἰθούσῃ.

What is the explanation for this variation in the use of metrically equivalent phrases, and for the existence, apparently, of two names for the same part of the house? It is also the case that προθύροιο is used in the formulaic line γ 493 etc. where προδόμοιο would equally well fit. The explanation of the latter seems to be that πρόδρομος is a word only of the first half of the line. Yet πρόθυρον is used at ξ 34, ἔσσυτ’ ἀνά πρόθυρον, where πρόδρομον would equally fit and is what the place has been called at ξ 5. That of δ 297 = η 336 is perhaps that αἰθούση is so very much a word of the “bedding of the guest” theme with its formulaic phrase τρητοῖς ἐν λεχέσσιν, ὑπ’ αἰθούσῃ ἐριδούπῳ that the reference to δέμνια brings it in.

The general point to be made is that the choice of words to which Eurycleia permanently guards the stores, there is apparently only one bedchamber, that of Penelope and Odysseus, and so Telemachus cannot sleep in the Palace once he is old enough to leave his mother. Those who wish to believe that a single poet had a clear plan of the whole Palace in his mind all the time may wish to identify it with the θέλος which conveniently appears in the ἀλγή for one end of the rope to be secured by which the maids are hung (ζ 442, 459 and 466).

13. Preparations for a banquet may be being carried on in the ἀλγή in α 109-112, see above p. 76.

describe parts of the house in any particular context depends at least as much on linguistic and compositional factors as on contextual, either one of which may be predominant in any particular case.

χ 449 associates the αἰθούση with the αὐλή, and this is also the case in φ 390, and this has suggested that there was also an αἰθούση or colonnade along the further wall of the αὐλή, even that it was here, and not in a porch of the μέγαρον that guests slept, though this is not the impression that will be created by the use of πρόδομος. At χ 449 the women deal with the corpses, καὶ δ' ἄρ' ὑπ' αἰθούση τίθεσαν εὐερκέος αὐλῆς: at φ 390 a cable κεῖτο δ' ὑπ' αἰθούση conveniently for Philoetius to secure the doors of the αὐλή as he was told to do by Odysseus at φ 240-241 — σοὶ δέ, Φιλοίτιε δῖε, θύρας ἐπιτέλλομαι αὐλῆς | κληῖσαι κληῖδι, θοῶς δ' ἐπὶ δεσμὸν ἰῆλαι. Philoetius finds the cable after κλήϊσεν δ' ἄρ' ἔπειτα θύρας εὐερκέος αὐλῆς 389. Such an αἰθούση has already been suggested at α 103-104 and at σ 102, above p. 77, and it seems also that such is envisaged also in φ and χ.

We may now consider what impression is given of the house of Eumaeus in ξ, which is not a δόμος and certainly not a μέγαρον,¹⁴ but a κλισίη (45-48 and elsewhere) or a σταθμός singular or plural (ξ 32 and elsewhere¹⁵). We have seen that it has an αὐλή with a wall of stones and stakes, but this is to protect the pigsties: this is the σταθμός, and again it is the arrival of Odysseus that has generated the reference to the αὐλή and the πρόδομος (ξ 5 cf. α 103-104 above), which latter becomes πρόθυρον at 34. Similarly it is the arrival of Telemachus that has generated the stone threshold at π 41 αὐτὰρ ὅ γ' εἴσω ἔεν καὶ ὑπέρβη λάϊνον οὐδόν, after Eumaeus has relieved him of his spear (40 ἐδέξατο χάλκισον ἔγχος, formulaic cf. α 104 and ο 282). We are not to suppose that Eumaeus' hut had a πρόθυρος / πρόδομος, but that Eumaeus was sitting outside it.

14. Though it is called one when Athena arranges the recognition of Odysseus, π 165, see below p. 82.

15. There the poet says ᾧ παρά σταθμῶ, Odysseus' rather than Eumaeus', just as Telemachus at π 45 says ἡμετέρῳ ἐνὶ σταθμῶ. At ξ 381 OCT follows most MSS in reading ἦλθεν ἐμὰ πρὸς δώματ', of the Aetolian who had deceived Eumaeus, presumably because δώματ' is appropriate in that context: but h and Eustathious prefer ἦλυθ' ἐμὸν πρὸς σταθμὸν = π 66, and certainly Eumaeus' hut is nowhere else referred to as δώματα.

When, however, in π Athene arranges the recognition of Odysseus by his son other house-phrases are used. She notices Eumaeus ἀπὸ σταθμοῦο κίων (156) and, in the form of a woman στῆ δὲ κατ' ἀντίθυρον κλισίης (159), where Telemachus could have seen her but did not because she did not wish him to (160): but the ἀντίθυρον κλισίης is not a part of it but a location. Then when Odysseus leaves the hut it suddenly becomes a μέγαρον, in a formulaic phrase ἐκ δ' ἤλθεν μεγάροιο παρὲκ μέγα τειχίον ἀύλης also used of the suitors at π 343.¹⁶ Odysseus' house may be recognizable among others (ρ 264-265 above p. 76) by its possession of a very well-walled ἀύλη, but it does not excite the wonder that the Palace of Alcinous does, η 133 ἔνθα στάς θηεῖτο πολύτλας δῖος Ὀδυσσεύς,¹⁷ a Palace which has been described in a long ephrasis (81-132), closed by τοῦ ἄρ' ἐν Ἀλκινόοιο θεῶν ἔσαν ἀγλαὰ δῶρα. We are taken straight to the hall, πρὸς δώματ' ἔε κλυτὰ (82) and Odysseus stood πρὶν χάλκεον οὐδὸν ἰκέσθαι (83) since the walls are of bronze running ἐς μυχὸν ἐξ οὐδοῦ, περὶ δὲ θριγκὸς κυάνοιο (87). Doors of gold πυκινὸν δόμον ἐντός ἔεργον, and silver columns stood on the threshold, and the ὑπερθύριον was silver and the κορώνη gold (90). On either side (of the doors presumably, and outside in view of their function δῶμα φυλασσέμεναι, 93) were the gold and silver dogs.

There are no particular problems here. The walls are apparently those of the μέγαρον, since they run ἐς μυχὸν ἐξ οὐδοῦ, as do the thrones (or chairs) on which the Phaeacians dine, which are set περὶ τοῦτον (therefore only on one wall, for τοίχους would have fitted) ἐς μυχὸν ἐξ οὐδοῦο διαμπερές (95-96, deliberately parallel, ἐρηρέδατ' ἔνθα καὶ ἔνθα for ἐληλέατ' ἔνθα καὶ ἔνθα): otherwise the θριγκὸς might have led us to suppose that these were the walls of an ἀύλη like those of that of Odysseus surmounted by a coping (ρ 267). Since the poet wishes to describe the interior at once we may suppose that the doors are open and that Odysseus can look right in to the μυχός, where the Phaeacians are feasting to light supplied by torches held by golden statues of youths (98-102). We need not hope to

16. And for the first half of the line cf. φ 229 ἐξελθὼν μεγάροιο and χ 334 ἢ ἐκδὺς μεγάροιο.

17. Let us not suppose that the formula is meaningful: "despite or because of all he had endured Odysseus was filled with wonder" or "in all his wanderings Odysseus had never seen anything like Alcinous' palace".

find a reference to Mycenaean metal work or frescoes here or in the *Θριγγός*: as with the chariot of Hera (E 722-732), what in real life is made of commonplace materials in heaven or fairyland is made of precious metal: the youths, of course, have suggested Hephaestus' magical tripods (Σ 373-377).

The description of the Palace is interrupted by an account of the female labour force and its skills, which counterbalance the nautical skills of the men (103-111). This may be brought in by the reference to the *πέπλοι* that are spread on the thrones (96-97, *ἔργα γυναικῶν*): but their number, 50, adds to the impression of size and wealth. It is continued, 112-131, with a description of the orchard which is *ἔκτισθεν δ' ἀλλῆς* and *ἄγχι Θυράων* (112). This is the first reference to an *ἀλλή*, unless one is concealed under that to the *τοῖχοι* and *Θριγγός* (86-87): the doors are presumably conceived as those of the *ἀλλή*, "its doors". The orchard is fenced: *περὶ δ' ἔρκος ἐλήλαται ἀμφοτέρωθεν*, 113: it is hard to envisage what is meant by *ἀμφοτέρωθεν*, which appears 5x as an Adoniat line-ending (κ 88 and 167, μ 58, γ 404, sometimes but not always with more exact reference) and we should not try: it is simply used to complete the line.

In the orchard are two springs (129), one of which waters the garden, *ἣ δ' ἐτέρωθεν ὑπ' ἀλλῆς οὐδὸν ἔησι | περὶ δόμον ὑψηλόν, ἔθεν ὕδρευόντο πολῖται* (130-131). Again the details are not clearly to be envisaged: but the water gets into the *ἀλλή* somehow by way of the entrance, and it seems most likely that the public fountain may be inside it rather than outside (as the Penguin¹⁸ translation) "after providing a watering-place for the towns-folk".

There are few houses in the Iliad, but the story of Phoenix' escape from what sounds like captivity, despite *λίσσόμενοι*, I 465 provides some evidence for the use of house-phrases, though this usage is not necessarily directly transferable to the Odyssey. But it provides a useful preliminary to an examination of the elements in the second half of that poem.

Phoenix' kinsmen *κατερήτυον ἐν μεγάροισι* (465) feasting, and for nine nights they guarded him, keeping watches by two fires, *ἕτερον μὲν ὑπ' αἰθούσῃ εὐερκέος ἀλλῆς | ἄλλο δ' ἐνὶ προδόμῳ, πρόσθεν θαλάμοιο θυράων* (472-473). If the *θάλαμος* be the equivalent of the *μέγα-*

18. p. 115 in most if not all editions: *ἔθεν* is better taken as "and from it...".

ρον, then this passage seems to set the πρόδομος before it and the αἰθούση opposite, by the doors of the αὐλή: but it seems possible that Phoenix is envisaged as having, like Telemachus at α 426 (above p. 79), a separate building in the αὐλή. It is from this θάλαμος, whether or not it be the main μέγαρον, that he breaks out καὶ ὑπερ-θορον ἐρκίον αὐλῆς (I 476).

This passage, then, does support the view (above p. 77 and 81) that the αἰθούση is more frequently envisaged as being a colonnade on the far side of the αὐλή opposite the μέγαρον and led into by the doors of the αὐλή. It is time now to consider the final scenes of the Odyssey.

Which do not really present any great problem of staging. The house clearly has, for the plot requires, a number of chambers (θάλαμοι). We hear first of Penelope's ὑπερώϊον (α 328, ὑπερωϊόθεν) from which she can hear Phemius singing in the hall and from which κλίμακα δ' ὑψηλὴν κατεβήσεται οἷο δόμοιο (330 = φ 5 with προσ- for κατ- when she goes up to get the key to the [or a] storeroom), so that there is no doubt that it is on a second story, and that ἀνα- and κατα- can be given their normal meaning in the compounds employed in the formulae.¹⁹ From ο 517 it was there that Penelope did her weaving. We must not infer, therefore, from οἷο δόμοιο (cf. 360 οἷκόνδε βεβήκει) that it was a separate building as the phrase is an Adoniad formula cf. σ 8 and also σοῖο δόμοιο ο 511.

Secondly there is the store-chamber, ὑψόροφον θάλαμον - πατρὸς at β 337, full of gold and bronze, oil and wine, and looked after (ἐφύλασσε 346) rather than permanently inhabited by Eurycleia. A storeroom plays a part in Odysseus' plan (π 285) to put the arms ἐς μυχὸν ὑψηλοῦ θαλάμου, all of them (πάντα μάλ' 286), but modified 295-296 by the instruction. Odysseus repeats the plan in the same words τ 4-13 but without naming the θάλαμος, merely εἶσω (4) and with no reference to the weapons left, but Telemachus names it to Eurycleia (17). The maidservants are shut out of the μέγαρον

19. Of which there are basically three. 1. ἐς δ' (or εἰς) ὑπερῶν ἀναβᾶσα σὺν ἀμφιπόλοισι γυναιξίν, (6x α 362, δ 751, ρ 49, τ 602, φ 356, ψ 354: cf. δ 760 with ἀνέβαινε and the sport β 358 μήτηρ εἰς ὑπερῶν ἀναβῆ and δ 787 ἢ δ' ὑπερωϊῶ). 2. 6x - - - ἀνέβαιν' (or κατέβαιν' or ἀναβᾶσ' [εἰσαναβᾶσ' π 449]) ὑπερώια σιγαλόεντα (δῖα γυναικῶν σ 302 cf. ο 517 ὑπερωϊῶ ἰστών ὑφάνει). 3. - - - ἐγὼν ὑπερώϊων εἰσαναβᾶσα.

while Odysseus and Telemachus move the weapons (16 μαῖ, ἄγε δὴ μοι ἔρουζον ἐνὶ μεγάροισι γυναῖκας with 30 κλήϊσεν δὲ θύρας μεγάρων εὔ ναιεταόντων: we need not suppose a separate set of doors separating the μέγαρον from supposed "womens' quarters": they are simply kept out of the hall and 16 translated, honouring the caesura, as "keep out the women-in-the-halls").

When the plan is first proposed Odysseus adds an instruction to leave two swords, spears and shields (295-296, subsequently ignored), evidently from a version in which only Odysseus and Telemachus were to fight. In the event the storeroom plays an important role in the story when the bow fight turns into a spear fight. Telemachus is armed with a spear, with which he kills Amphinomus who has a sword (χ 89-93), but leaves it in the body (95-98) and then proposes to fetch a shield, two spears and a helmet for Odysseus and others for the swineherd and oxherd who were added to the plot at φ 188-242 (χ 102-104): to get them βῆ δ' ἴμεναι θάλαμόνδε, ᾗθι οἱ κλυτὰ τεύχεα κεῖτο (109) and got four shields, eight spears and four helmets, one set each.

The addition of "faithful servants" to the story is balanced by that of the wicked servant Melanthius.²⁰ The transformation of the (hypothetical) bowfight into a spearfight²¹ requires the suitors to be armed, although the weapons which they could have done so have been removed from the Hall, to suit the rejected bowfight. Melanthius therefore goes to fetch them weapons ἐκ θαλάμου where he guesses they were put (140-141). To do so he must evade Odysseus, Telemachus and the others: we are not told how Telemachus and Odysseus got to the θάλαμος, except that the maids were excluded from the Hall while they did so, so presumably it is thought of as being reached in some way from there. In any case, Melanthius is provided with a special way there ἐς θαλάμους Ὀδυσῆος ἀνά ῥῶγας μεγάρου (143).²² This is the only occurrence of the word in Greek:

20. First introduced at ρ 212, preceded by an ephrastic description of the fountain and grove of the Nymphs, to whom the swineherd prays for vengeance on him, 238-246.

21. The slightly perfunctory nature of the spearfight is indicated by the somewhat banal repetition of the lines describing the result of the suitors' casts (χ 256-259 = 273-276).

22. The plural of θάλαμος is uncommon: at γ 412 the six sons of Nestor

the connexion with ῥήγνυμι is already in the V scholia and seems valid: they comment ῥήγματα, θυρίδας, ἣ τὰς τῆς οἰκίας ὑπερώας διόδους, but this is simply inference and no evidence for the “meaning” of the word or for what it was deemed by any particular audience to be designating: it is a gloss and whatever meaning it may once have had may have been lost by the time it is here employed. What they are is a way for Melanthius to get to the weapons without being intercepted and the meaning is given simply by the context.

But before he makes this suggestion another possibility has been set up by the poet also involving a rare word, possibly another gloss, since I suspect that its only other appearance in a probably obscure line of Semonides preserved in the *Etymologica Genuinum* and *Magnum* may be a deliberate borrowing.²³ This is the ὄρσοθύρη which is ἐϋδμήτω ἐνὶ τοίχῳ (126): there follows the connected statement ἀκρότατον δὲ παρ’ οὐδὸν ἐϋσταθέος μεγάρου | ἦν ὁδὸς ἐς λαύρην, σπνίδες δ’ ἔχον εἰς ἀραρυῖαι (127-128). This (τὴν 129) Odysseus orders the swineherd to pay attention to (φράζεσθαι) it, standing near it: μία δ’ οἴη γίγνεται ἐφορμή. Immediately Ageleios says τοῖς (πάντεσσι) οὐκ ἂν δῆ τις ἂν ὄρσοθύρην ἀναβείη | καὶ εἴποι λαοῖσι, which would

gather ἐκ θαλάμων ἐλθόντες presumably they are envisaged as each having his own θάλαμος outside the palace like Telemachus, so that the plural could be considered appropriate. At ψ 41 Eurycleia tells Penelope that she saw nothing of the events because they were sitting fearful μυχῷ θαλάμων εὐπύκτων (the only use of this adjective in the *Odyssey*). We were not earlier told to where they were excluded from the Hall (φ 235-239 and 381-385) nor did we need to know. Here μυχῷ is in its standard position: δόμος ὑψηλοῖο follows it three times (γ 402, δ 304, η 346) and would fit here, but is elsewhere used only of the host sleeping in his palace and may not have been felt to be contextually appropriate here. But it is worth noting that in each of these three cases the following word begins with a vowel, and the phrase θαλάμους Ὀδυσῆος is unusual. What I am suggesting is that the plural is chosen primarily for metrical reasons ἐς μυχὸν ὑψηλοῦ θαλάμου appears at the beginning of the line at π 285.

23. Semonides 17 West καὶ τῆς ἐπισθεν ὄρσοθύρης ἡλάμην. In later Greek comedy λάρα was used as a privy (Aristophanes, *Eir.* 99 and 158) and the association of that word with the ὄρσοθύρη accounts for the *Etymologies*’ derivation παρὰ τὸ ὄρουειν εἰς αὐτήν: Semonides may have connected it, as LSJ tentatively suggests, with ἔρρος (Frisk, *Griechisches Etymologische Wörterbuch*, Heidelberg 1954 and 1970, 2, p. 428 is less happy) and be punning on a meaning “backdoor”. The line is suspect metrically, but West goes too far with “*possis ἡλάμην διὲκ θύρης*”.

produce help. Melanthius rejects the suggestion: ἄγχι· γὰρ αἰνῶς | ἀν-
 λῆς καλὰ θύρετρα καὶ ἀργαλέον στόμα λαύρης (136-137), and one man
 could guard it. He then proposes to fetch weapons ἐκ θαλάμου.

What is the point of this rejected introduction of the ὀρσοθύρη
 and λαύρη, and exactly what is envisaged? The first question is the
 more important, as it helps to determine the answer to the latter.
 The intention is perhaps to answer the question, why didn't the
 suitors try to get help from outside. The ὀρσοθύρη leads somewhere
 from which Melanthius could communicate with the outside world
 apparently by way of the λαύρη which somehow passed close by the
 threshold: στόμα λαύρης can be identified with the ὀρσοθύρη since
 the swineherd is still in the hall.

The V Scholion has no difficulties, glossing 130 ἐφορμή ἐξοδος.
 ἦν δὲ ἐνὸς μόνου ἐξοδος ἐν τῷ ἀντικρὺς τῆς εἰσόδου τοίχῳ τοῦ ἀνδρῶνος.
 ἐν τῇ δεξιᾷ γωνίᾳ ἦν ὀρσοθύρα, ἣτις εἰς τὴν λαύραν ἔφερεν, ἣ δὲ λαύρα
 στενωπός ἐστι παρακείμενος ἐξωθεν τοῦ ἐν δεξιᾷ τοίχου, ἐν ᾧ καὶ ὁ θά-
 λαμος, οὐχ ὁ Πηνελόπης, ἀλλ' ἐν ᾧ τὰ ὄπλα ἔκειτο. αὕτη ἡ λαύρα ἐξο-
 δὸν ὡς εἰς τὸν πρόδομον εἴχεν. ἐνὸς δὲ ἦν ἐξοδος. "There was a way out
 for one man only in the wall of the mens' quarters opposite the
 entrance. On the right side was the ὀρσοθύρα, which led into the λαύρα.
 The λαύρα is narrow lying by and outside the wall on the right, in
 which wall is also the θάλαμος, not that of Penelope, but the one
 in which the arms were put. This λαύρα had an exit as into the πρό-
 δομος. It was an exit for one man." The literal interpretation of the
 Homeric scriptures in terms of the houses known to the interpreter
 has a long history, and this interpretation has been given a new
 lease of life by the discovery of the Mycenaean palaces, with their
 passages around the *megaron*.²⁴

24. Alan J. B. Wace, "Notes on the Homeric House", *JHS* 71 (1951) 203-211.
 Like me, he fears that "The critics and commentators who read these notes
 (in footnote 1 he expresses, however, his debt to his wife and daughter) will prob-
 ably object that I have not paid sufficient attention to the earlier literature
 on the subject" (203). Unlike me he goes on to claim that "I have read at one
 time or another most of the recent papers on the Homeric house". He lays stress
 (205) on "what seems to be the three main divisions of the house" listed at Z
 316, speaking of the Trojan τέκτονες οἱ οἱ ἐποίησαν θάλαμον καὶ δῶμα καὶ ἀ-
 λήν, and correctly notes that "this triple division of a house seems to be pre-
 served in the Odyssey when the geography of the house of Odysseus is in ques-
 tion". But it is mostly a matter of lexicography.

I was here tempted to make the bold, and you may feel inadmissible, assumption that the text is corrupt, and that we have here a metrical gloss early incorporated in a (vain) attempt to make the picture clearer, one which only succeeded in confusing it. I was going to suggest that it was the ὄρσοθύρη which Eumaeus was to watch and which had doors, and I would read ὄρσοθύρη δέ τις ἦν· σανίδες δ' ἔχον εὖ ἀραρυῖαι (126) τήν δ' Ὀδυσσεὺς κτλ. What then becomes of Melanthius' objection to going by the ὄρσοθύρη? It must be that it is guarded by the swineherd, who is near Odysseus at the threshold of the Hall, by the ἀύλης καλὰ θύρετρα, which here are the doors of the μέγαρον into the ἀύλη. But perhaps these drastic measures are not necessary. We need not envisage the λάρη as particularly long: it is mentioned because of its narrowness, so that it can be easily defended by one man. Its entrance is the ὄρσοθύρη, near the threshold: it is a kind of smaller side door and its function in this scene is to provide a possible alternative way out to summon help, a possibility ruled out by the fact that it is easily defensible. Eumaeus is near enough to slip into it before anybody else can, and once in the λάρη he can easily ward off all comers. The passage only becomes difficult to interpret if we assume from our knowledge of the Mycenaean Palace that the λάρη was a *long* passage.

Melanthius is able to get arms for the suitors (who at this point are only twelve in number, 144-145) because Telemachus has conveniently (for the plot) forgotten to lock it. On his second visit the swineherd saw him (162), and is told to follow him, catch him, tie him up, throw him into the θάλαμος and with a rope κίων' ἀν' ὑψηλήν ἐρύσαι πελάσαι τε δοκοῖσιν (172-177), and this they do, waiting for him by the two door posts, 182-193. Meanwhile Odysseus and Telemachus hold off the suitors, as if the other two were not there, as perhaps once they were not, any more than was Melanthius. One would like to think that Eumaeus saw him trying to use the ὄρσοθύρη, and the reference to the column (176 = 193, where κίων' ἀν' ὑψηλήν locates the act and ἐρύσαι πελάσαι τε form one clause, "drag him up") might support the view that the capture of Melanthius takes place in the Hall, and that he has a grandstand view of the suitor-slaying, or should one say a bird's eye view, as does Athena at 239-240.

We noted above (footnote 13) how the ἀύλη conveniently sprouts

a θόλος²⁵ when the maidservants are to be hung: the rope is stretched high κίονος ἐξάψαα μεγάλης περιβάλλε θόλοιο (466). How this was done is not envisaged nor where is the column, nor even what is the θόλος, “a domeshaped building, apparently within the ἀλλή, the nature and purpose of which are unknown”, said Munro. Proper scepticism, but the purpose is known, it is to secure one end of the hanging rope. Earlier it has also sprouted an altar of Zeus: Phemius was standing ἄγγι παρ’ ὀρσοθύρην as he debates ἤ ἐκδύς μέγαροιο Διὸς μεγάλου ποτὶ βωμόν | ἐρκειού²⁶ (334-335: the line is consistent with the view, above, that the ὀρσοθύρη was near the threshold and door of the Hall) and both he and Medon sit suppliant there at 379, where the line begins with ἐξέσθην δ’ ἄρα τῷ γε, after they have been told ἐξελθόντες μεγάρων ἔξεσθε θύραζε | ἐκ φόνου εἰς ἀλλήν.

But it is pointless, impossible and illegitimate to draw plans of the ἀλλή indicating all the buildings or objects that it contains. It is an imaginary ἀλλή and it can contain at any particular moment just what the poet then wants it to contain, just as the μέγαρον contains such rooms and doors at any time as are convenient or necessary for the action of that moment, and just as the wall before the camp of the Achaeans in the Iliad is an imaginary wall which can appear and disappear, or be disregarded as it suits the convenience of the poet, and as the Ithaca of the Odyssey is an imaginary island of which the features are not to be identified with those of any real island even if some of the place-names may coincide.

I have been blamed, and in Ithaca, for my reductionist attitude to the poems, and advised to consult my psychiatrist. I accept the charge, even if I might prefer the word minimalist, even glory in it.

25. χ 442 = 459 μεσσηγυῖα τε θόλου καὶ ἀμύμονος ἐρεος ἀλλῆς —the artificiality of the line is indicated by the use of ἀμύμονος as a “line filler”.

26. References to the cult of Zeus Herkeios are not particularly common (L. R. Farnell, *Cults of the Greek States*, vol. 1 [1896] p. 156-157, n. 99 a-g) or early, though Pausanias, commenting on Augustus taking the statue of Athena Alea from Tegea, says that he was only following established custom, Ἰλίου τε γὰρ ἀλούσης καὶ νεμομένων τὰ λάφυρα Ἑλλήνων, Σθενέλει τῷ Καπανέως τὸ ξόανον τοῦ Διὸς ἐδόθη τοῦ Ἐρκειού (46.2). But this is antiquarianism. The antiquarians, like the poet of this passage of the Odyssey, seem to have assumed that any well-appointed Homeric house must have had such an altar. If the cult could be dated it would help to date this passage.

The Odyssey is a poem written in words, and its effect on us is rhetorical. The words are effective enough by themselves, and they need neither the objective correlatives of real house and real palaces nor the import into them of our own emotions.

ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΟΜΗΡΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ, ΥΠΑΡΧΟΥΝ
ΜΟΝΟ ΤΥΠΟΠΟΙΗΜΕΝΟΙ ΟΡΟΙ ΟΜΗΡΙΚΩΝ ΟΙΚΩΝ

(Περίληψη)

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ήδη αιώνα, πολλοί ομηριστές επιχειρήσαν να ανασυγκροτήσουν την κάτοψη των οικιών και των παλατιών που «περιγράφονται» στα έπη, και ιδιαίτερα στην Οδύσσεια. Ορισμένοι μάλιστα παραλλήλισαν τα παλάτια της μυκηναϊκής εποχής με εκείνα που αναφέρονται στην Οδύσσεια. Αυτού του είδους η μεθοδολογία είναι λανθασμένη: η περιγραφή του ομηρικού οίκου συνίσταται σε λέξεις ή φράσεις, συχνά τυποποιημένες, οι οποίες δεν είναι πάντοτε σαφώς κατανοητές και οι οποίες εύκολα αναπροσαρμόζονται ανάλογα με την τροπή που παίρνει η πλοκή. Επιπλέον, ένας ακροατής, σε αντίθεση με έναν αναγνώστη, δεν έχει το χρόνο να προχωρήσει σε λεπτομερή οπτική αναπαράσταση βασιζόμενος σε αυτό που ακούει. Το πιθανότερο είναι ότι όποιος ποιητής ή μέλος του ακροατηρίου θα επιχειρούσε να φανταστεί κάποια περιγραφή από το ποίημα, θα το έκανε σύμφωνα με τις εμπειρίες της εποχής του, τροποποιώντας την ίσως σε συνάρτηση με τις υπάρχουσες ποιητικές ιδιομορφίες. Ακόμη δεν πρέπει κανείς να ξεχνά ότι τα έπη απαγγέλλονταν πολλούς αιώνες μετά την πρώτη τους καταγραφή. Για τους παραπάνω λόγους δεν αρμόζει να επιχειρεί κανείς την αποκατάσταση της κάτοψης της αρχέτυπης ομηρικής οικίας βασιζόμενος στα συμπεράσματα των «περιγραφών» στα έπη.

Οι αναφορές σε οικίες και παλάτια στα έπη και ιδιαίτερα στην Οδύσσεια συνηγορούν στην αποδοχή αυτής της θεωρίας: εξετάζονται λεπτομερώς τα χωρία όπου περιγράφονται τέτοια οικοδομήματα και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις αναφορές του παλατιού του Οδυσσέα και στους φραστικούς όρους που χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν τα διάφορα μέρη ενός ομηρικού οίκου. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην επεξήγηση του νοήματος των λέξεων *πρόθυρον*, *πρόδομος*, *αϊθούση* και στη σχέση των με την *αἶθλη*: υποστηρίζεται ότι η επιλογή των όρων που περιγράφουν

HOMERIC HOUSE FORMULAE

τιμήματα του οίκου εξαρτάται τόσο από γλωσσικούς παράγοντες και ποιητικές ιδιομορφίες, όσο και από τα συμφραζόμενα. Το ίδιο ισχύει και για τις περιγραφές απλών σπιτιών, όπως λ.χ. της κλισίης του Εύμαιου.

Η περιγραφή του παλατιού του Αλκίνοου είναι αρκετά σαφής. Σχετικά με την πλούσια διακόσμησή του όμως, ο παραλληλισμός με εκείνη των υπαρκτών μυκηναϊκών παλατιών είναι λανθασμένος: ό,τι στον κόσμο των κοινών θνητών κατασκευάζεται από ευτελή υλικά, στον φανταστικό κόσμο των Φαιάκων κατασκευάζεται από πολύτιμα μέταλλα.

Περισσότερες δυσκολίες συναντά κανείς στην προσπάθεια της αναπαράστασης του εσωτερικού του οίκου του Οδυσσέα με τους θαλάμους, τους διαδρόμους, τα περάσματα και τις εισόδους του. Αρκετά προβληματική είναι η ερμηνεία των όρων *ορσοθύρα* και *λαύρη*, ιδίως όταν κανείς θεωρεί ότι η *λαύρη* ήταν ένα μακρύ πέραςμα, σαν εκείνα των μυκηναϊκών παλατιών. Δυσκολότερο ακόμη είναι να φανταστεί κανείς την άποψη της αυλής και των κτισμάτων που εσωκλείει και τούτο, γιατί η *αλή*, όπως άλλωστε και το *μέγαρον* του Οδυσσέα είναι προφανώς δημιουργήματα της φαντασίας και η άποψή τους αναπροσαρμόζεται από τον ποιητή σε συνάρτηση με τις ανάγκες της πλοκής, όπως ακριβώς το *τείχος* που περιβάλλει το στρατόπεδο των Αχαιών στην Τροία εμφανίζεται και εξαφανίζεται (ή αγνοείται) όποτε ο ποιητής το θεωρεί αναγκαίο.

Οι γυναίκες στην Ιλιάδα και στην Οδύσσεια

Η ΜΕΛΕΤΗ της θέσης και του τρόπου παρουσίας των γυναικών στην Ιλιάδα και στην Οδύσσεια έχει μεγάλη σημασία για κάθε ιστορική, κοινωνική ή λογοτεχνική επεξήγηση της ομηρικής ποίησης. Αυτό το θέμα είναι σχετικό με το γενικό περιεχόμενο του Συμποσίου μας, «ο ομηρικός οίκος», γιατί η κύρια θέση των γυναικών και ο χώρος μέσα στον οποίο δρουν, στα ποιήματα όπως και στην αρχαϊκή Ελλάδα, είναι το σπιτικό, ο χώρος κατοίκησης και η οικογενειακή σφαίρα. Υπάρχει όμως ένα ιδιαίτερο μεθοδολογικό και ερμηνευτικό πρόβλημα για τον ερευνητή του θέματος των γυναικών στα ομηρικά έπη. Η προφορική ποιητική παράδοση πίσω από αυτά τα ποιήματα είχε ίσως ήδη υπάρξει για μια χιλιετία, όταν η Ιλιάδα και η Οδύσσεια δημιουργήθηκαν κατά τα τέλη του όγδοου αιώνα π.Χ. Είναι, λοιπόν, δύσκολο να περάσει κανείς από τις περιγραφές των γυναικών στα ποιήματα σε μια κατανόηση της πραγματικής ζωής τους είτε στον καιρό του Ομήρου είτε στη σκοτεινή περίοδο μεταξύ της παρακμής του μυκηναϊκού πολιτισμού και του πολιτισμού που αντιστοιχεί στην εμφάνιση της πόλης τον όγδοο αιώνα.

Δεν αμφισβητώ τη σπουδαιότητα της ομηρικής κοινωνίας για μια ιστορική μελέτη. Σήμερα όμως, στον περιορισμένο χρόνο που μας δίδεται, δεν θέλω να ασχοληθώ με κοινωνικά και ιστορικά προβλήματα αλλά να εξετάσω την ποιητική σημασία των ρόλων και της παρουσίας των γυναικών στα δύο μεγάλα έπη.¹

Ο ρόλος των γυναικών στην Ιλιάδα είναι σχετικά περιορισμένος, δεδομένου του θέματος και του ηρωικού χαρακτήρα του έπους. Παρουσιάζονται σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες: ως ιέρειες και ικέτιδες σε θρησκευτικές τελετές, ως μοιρολογήτρες, ως σύζυγοι και μητέρες ηρώων, και ως έπαθλα, ως κτήματα και ως τιμή ανδρών, που κερδίζονται και μεταβιβάζονται όπως άλλα αντικείμενα από τον έναν άνδρα στον άλλον.

1. Για μια καλή κοινωνική και ιστορική συζήτηση των γυναικών στα ομηρικά ποιήματα βλ. C. Mossé, *La femme dans la Grèce antique*, Παρίσι 1983, σ. 18-33.

Αφήνοντας κατά μέρος, λόγω χρόνου, τις δύο πρώτες κατηγορίες, θα συγκεντρώσω την προσοχή μου στις δύο άλλες.²

Με τη σημαντική εξαίρεση της Θέτιδος, γυναίκες ως σύζυγοι και μητέρες περιορίζονται στην πλευρά των Τρώων. Είναι μέρος της αναπαράστασης της Τροίας ως κοινωνικά ανεπτυγμένης κοινότητας ανδρών και γυναικών, γονέων και παιδιών, νέας και περασμένης γενεάς. Το πιο σημαντικό παράδειγμα της γυναίκας ως συζύγου στην Ιλιάδα είναι η Ανδρομάχη (Z 392-524, X 437-515). Εκείνη προσπαθεί να συγκρατήσει τον Έκτορα για να μην επιστρέψει στη μάχη. Ο καθηγητής Κακριδής έχει υποστηρίξει ότι αυτές οι προσπάθειες γίνονται παραδείγματα της κύριας ποιητικής συμβολής των γυναικών στην Ιλιάδα: προσπαθούν να περιορίσουν το πολεμικό μένος των ανδρών ούτως ώστε η άρνηση των ανδρών να δεχθούν αυτούς τους περιορισμούς να μπορεί να παρουσιαστεί σαν κάτι που υπογραμμίζει τον ηρωισμό τους και δείχνει το τρομερό ανθρώπινο κόστος του πολέμου.³ Μόνο η Θέτις, η μητέρα του Αχιλλέα (που δεν είναι ούτως ή άλλως γυναικεία αλλά θεά), δεν ακολουθεί αυτό το παράδειγμα: όποτε συναντιέται με το γιό της, τον πληροφορεί ή του θυμίζει τον επικείμενο θάνατό του αλλά δεν προσπαθεί να τον αποτρέψει από τον πόλεμο. Αντί γι' αυτό παίρνει από τον Ήφαιστο την πανοπλία που επιτρέπει στο γιό της να επιστρέψει στη μάχη, και να πάρει εκδίκηση από τον Έκτορα, γεγονός το οποίο οδηγεί τον Αχιλλέα στη δική του καταστροφή. Αυτή η μη τυπική σχέση μητέρας και γιου στην Ιλιάδα δείχνει μια άποψη της ιδιορρυθμίας του Αχιλλέα και της διαφοράς από τους άλλους θνητούς ήρωες του ποιήματος.⁴

Η σχέση μεταξύ του Έκτορα και της Ανδρομάχης έχει ερμηνευθεί από πολλούς κριτικούς, ιδιαίτερα από τον Schadewaldt,⁵ ως ένδειξη των

2. Για γυναίκες ως ιέρειες και ικέτιδες βλ. Mossé, *ό.π.*, σ. 26-27. Για γυναίκες ως μοιρολόγισσες βλ. Μ. Αλεξίου, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, Καμπριτζ 1974, σ. 12, 21, 212 σημ. 107· πρβ. C. M. Havelock, "Mourners on Greek Vases: Remarks on the Social History of Women", στο N. Broude και M. D. Garrard (eds.), *Feminism and Art History: Questioning the Litany*, Νέα Υόρκη 1982, σ. 44-61.

3. Ι. Θ. Κακριδής, "The Role of the Woman in the Iliad", *Homer Revisited*, Λονδίνο 1971, σ. 68-75 [*Ξαναγραφίζοντας στον Όμηρο*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 112-118].

4. Πρβ. S. L. Schein, *The Mortal Hero: An Introduction to Homer's Iliad*, Μπέρκλεϋ 1984, σ. 91-93· L. M. Slatkin, "The Wrath of Thetis", *Transactions of the American Philological Association* 116 (1986) 1-24, *ιδιαιτ.* 21-22.

5. W. Schadewaldt, *Von Homers Welt und Werk*, Στουτγάρδη 1965, σ. 207-233, *ιδιαιτ.* 218.

δύο τελείως ξεχωριστών κόσμων και ρόλων των ανδρών και των γυναικών στο ποίημα —μία άποψη που φαίνεται να υποστηρίζεται από τα λόγια του Έκτορα στην Ανδρομάχη στους στίχους Z 490-493:

Αλλά γυρίζοντας στο σπίτι απασχολήσου με τη δική σου δουλειά,
με τον αργαλειό και το αβράχτι, και παράγγειλε στις δούλες
να ασχοληθούν κι αυτές με τις δουλειές τους· ο πόλεμος θα παρα-
μείνει ζήτημα των ανδρών,
για όσους ζουν στην Τροία, αλλά ιδιαίτερα για μένα.

Παρ' όλα αυτά, η ερμηνεία του Schadewaldt είναι μόνο εν μέρει σωστή και δεν λαμβάνει υπόψη πως ο Όμηρος, για τους δικούς του ποιητικούς σκοπούς, δεν ακολουθεί την παράδοση, στην οποία οι δύο κόσμοι των ανδρών και των γυναικών είναι ξεχωριστοί.

Η Marilyn Arthur έχει δείξει πώς ο Έκτορας και η Ανδρομάχη ξεπερνούν αυτούς τους διαχωρισμούς.⁶ Την αναζητά στον οίκο, στον γυναικείο χώρο, ενώ αυτή δύο φορές τρέχει στο πεδίο της μάχης από φόβο για τη ζωή του, και ακόμα τον συμβουλεύει πώς να υπερασπίσει την πόλη (Z 433-439). Όταν χάνει τις αισθήσεις της βλέποντας το νεκρό σώμα του άνδρα της πίσω από το άρμα του Αχιλλέα, η σκηνή περιγράφεται με τυπικές εκφράσεις που συνήθως σχετίζονται με το θάνατο ενός πολεμιστή: Χάνει τις αισθήσεις της (*ἀτυζομένην*, X 474) και σκοτάδι σκεπάζει τα μάτια της καθώς πέφτει προς τα πίσω ξεψυχισμένη (X 467), σαν να είχε σκοτωθεί κι αυτή μαζί με τον Έκτορα.⁷ Ο Όμηρος παρουσιάζει τη σχέση μεταξύ Έκτορα και Ανδρομάχης ιδιαίτερα στενή, περιγράφοντας την διαφορετική, στην πραγματικότητα, από τους συνηθισμένους ρόλους στους οποίους υποτίθεται ότι ανήκουν, αν λάβουμε υπόψη μόνο τα ήδη αναφερόμενα λόγια του Έκτορα. Το γεγονός ότι ο Έκτορας και η Ανδρομάχη είναι τόσο κοντά ο ένας στον άλλο κάνει το θάνατό του και την τελική καταστροφή της Ανδρομάχης και του Αστυάνακτα, την οποία υπαινίσσεται το ποίημα στους στίχους Z 454-463 και Ω 728-738, ακόμα πιο τραγική και συγκινητική.

Μεταξύ των γυναικών που χρησιμεύουν σαν βραβεία, σαν ιδιοκτησία και σαν χαρακτηριστικά τιμής είναι, εννοείται, η Χρυσής και η

6. M. B. Arthur, "The Divided World of *Iliad* VI," στο H. P. Foley (ed.), *Reflections of Women in Antiquity*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1982, σ. 19-41· Schein, *ό.π.*, σ. 173-174.

7. B. C. Segal, "Andromache's *Anagnorisis*", *Harvard Studies in Classical Philology* 75 (1971) 33-57, ιδιαιτ. 43-55.

Βρισηίς, καθώς και οι γυναίκες που ο Αγαμέμνωνας προσφέρει στον Αχιλλέα στην ένατη ραψωδία και εκείνες τις οποίες ο Αχιλλέας μοιράζει σαν βραβεία στους αγώνες προς τιμή του νεκρού Πατρόκλου στην εικοστή τρίτη ραψωδία. Οι γυναίκες που υπηρετούν την Ελένη (Γ 143-144) και τον Νέστορα (Α 624-641) και οι γυναίκες που παρουσιάζονται ως προσωπικό του σπιτιού υπό την εποπτεία της Ελένης (Ζ 323-324) και της Ανδρομάχης (Ζ 375-376, 490-491, 498-502, Χ 442) ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία —όπως επίσης οι σκλάβες γυναίκες, περιλαμβανομένης και της Βρισηίδος, που μοιράζονται το κρεβάτι του Αχιλλέα και του Πατρόκλου (Ι 663-668, Ω 675-676) και που μοιρολογούν τον Πάτροκλο όταν σκοτώνεται στη μάχη (Σ 28-31, Τ 282-302). Η κοινωνική θέση όλων αυτών των γυναικών είναι κυριολεκτικά προσδιορισμένη από τη σχέση τους προς τους άνδρες. Ακόμα και η ελεύθερη γυναίκα στην Ιλιάδα, ως ιδιοκτησία ενός πολεμιστή από τον οποίο εξαρτάται, στην πραγματικότητα έχει τη θέση μιας δούλης ή ενός παιδιού. Δεν είναι αυτόνομο πρόσωπο κατά τον ίδιο τρόπο κατά τον οποίο είναι ο άνδρας.⁸

Από την άλλη πλευρά, όπως η Emily Vermeule έχει υποστηρίξει, ο σκοπός ενός πολεμιστή όταν παλεύει με έναν άλλον είναι να υποβιβάσει τον αντίπαλό του στη θέση της γυναίκας —θέση παθητική και αδύναμη— καταβάλλοντάς τον και γδύνοντάς τον, αφαιρώντας τα όπλα του και τον προστατευτικό οπλισμό του.⁹ Η σχέση μεταξύ οπλισμού και φύλου γίνεται περισσότερο εμφανής στους στίχους όπου ο Έκτορας σκέπτεται να βάλει κατά μέρος την περικεφαλαία του, την ασπίδα του και το δόρυ του, πλησιάζοντας τον Αχιλλέα και παρακαλώντας τον να πάρει πίσω την Ελένη και όλα τα πλούτη της Τροίας· αλλά απορρίπτει αυτό το σχέδιο λέγοντας (Χ 123-125):

Δεν θα με σεβαστεί καθόλου,
αλλά θα με σκοτώσει όταν είμαι γυμνός
με τον ίδιο τρόπο που θα σκότωνε μια γυναίκα, αφού θα έχω
βγάλει τ' άρματά μου.

Στην Ιλιάδα, το να σκοτώσει κανείς έναν αντίπαλο πολεμιστή μοιάζει

8. Βλ. J. M. Redfield, *Nature and Culture in the Iliad: The Tragedy of Hector*, Σικάγο 1975, σ. 120· H. Monsacré, *Les larmes d'Achille*, Παρίσι 1984, σ. 99-100.

9. E. Vermeule, *Aspects of death in Early Greek Art and Poetry*, Μπέρκλεϊ 1979, σ. 101· πρβ. S. Benardete, "Achilles and the Iliad", *Hermes* 91 (1963) 1· Monsacré, *ό.π.*, σ. 81-84.

με την ερωτική κατάκτηση και την υπόταξη μιας γυναίκας. Οι ίδιες λέξεις, *δαμάζω* και *δάμνημι*, υπονοούν και τις δύο αυτές πράξεις.¹⁰ Όπως έχει δείξει η Hélène Monsacré, υπάρχει ένας ερωτισμός στην παρουσίαση και στις περιγραφές της μάχης που κάνει τον αντικειμενικό σκοπό του πολέμου να φαίνεται σαν να είναι η απογύμνωση του αντιπάλου από τ' ανδρικά χαρακτηριστικά και ο «εκθηλυσμός» του.¹¹ Η διείσδυση του δόρατος στο σώμα του αντιπάλου περιγράφεται έτσι ώστε να μοιάζει με την ερωτική διείσδυση στο σώμα της γυναίκας, με εκφράσεις που δίνουν ιδιαίτερα θηλυκά χαρακτηριστικά στον ηττημένο αντίπαλο. Το «δέρμα» (χωρίς) είναι «ωραίο» (*καλός*, E 858, X 321) και «τρυφερό» (*τέρην*, Δ 237, N 553, Ξ 406) όπως αυτό ενός κοριτσιού (*παρθενικῆς... τέρενα χροά*, Ησίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 552, πρβ. 519) ή των λουλουδιών στο λιβάδι (ι 449)· είναι επίσης «άσπρο σαν τον κρίνο και καθαρό» (*λειριόεις*, N 830), όπως η φωνή των Μουσών (Ησίοδος, *Θεογονία* 41). Επιπλέον, ο λαϊμός του είναι τρυφερός και απαλός (Γ 371, P 49, X 327· χ 16) όπως τα μάγουλα των σκλάβων γυναικών του Αχιλλέα (Σ 123) ή το δέρμα μιας παρθένας (Ησίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 519). Όπως λέει η Monsacré, αυτά τα επίθετα, «απου τονίζουν τη λεπτότητα και την τρυφερότητα του δέρματος του αντιπάλου, κάνουν τον πολεμιστή ένα είδος ερωτικού συντρόφου».¹² Αυτή η εντύπωση εντείνεται με τη χρήση της λέξης *δαριστός*, που σημαίνει τη συνομιλία και των εραστών (Ξ 216) και των πολεμιστών (N 291, P 228). Επίσης, το ρήμα *δαρίζω* χρησιμοποιείται τόσο για τη συνομιλία μεταξύ Αχιλλέα και Έκτορα όσο και για τη συνομιλία μεταξύ μιας παρθένας και ενός αγοριού, με την οποία συγκρίνεται η συνομιλία των ηρώων (X 127-128). Τελικά, το ρήμα *μείγνυμι* χρησιμοποιείται για την ένωση των σωμάτων κατά τη μάχη (O 510) όπως και κατά την ερωτική πράξη, ιδιαίτερα σ' ένα χωρίο της δεύτερης ραψωδίας στο οποίο ο Νέστορας αναφέρεται στην ερωτική επαφή με μια Τρωαδίτισσα σαν ένα μέρος της κατάκτησης της Τροίας από κάθε Έλληνα στρατιώτη (B 232, πρβ. Γ 445, Z 161).

Άλλες γνωστές μεταφορές δείχνουν τη σχέση στην Ιλιάδα μεταξύ στρατιωτικής και ερωτικής κατάκτησης: παραδείγματος χάριν, τα απέ-

10. Vermeule, *ό.π.*, σ. 101.

11. Monsacré, *ό.π.*, σ. 63-66. Στις δύο επόμενες παραγράφους, παίρνω τα περισσότερα παραδείγματα από την Monsacré, *ό.π.*, σ. 63-77, και την Vermeule, *ό.π.*, σ. 101-107. Πρβ. και W. T. MacCary, *Childlike Achilles: Ontogeny and Phylogeny in the Iliad*, Νέα Υόρκη 1982, σ. 137-148, 152-162.

12. Monsacré, *ό.π.*, σ. 65.

πλα) (κοίδημα) μιας πόλης τα οποία «χαλαρώνουν» (δηλαδή πέφτουν) όταν την παίρνει ο κατακτητής.¹³ Ακόμα και η συμπεριφορά των πτηνών που κατεβαίνουν στο πεδίο της μάχης και τρέφονται από τα πτώματα των σκοτωμένων πολεμιστών συλλαμβάνεται από τον ποιητή ως κάτι ανάλογο με την ερωτική ευχαρίστηση των γυναικών (Λ 161, 394-395). Και όταν σκοτώνεται ο Έκτορας, το σώμα του, όπως αυτό ενός ερωτικού συντρόφου, είναι «μαλακότερο στην αφή» (μαλακότερος ἀμφοφάσθαι, Χ 373).

Αυτές οι μεταφορές προσδίδουν χαρακτήρα ερωτικό στη στρατιωτική κατάκτηση και το θάνατο με τέτοιο τρόπο ώστε το θύμα να είναι ισοδύναμο ή ανάλογο με μια γυναίκα. Μεταφορικές εκφράσεις, όπως οι ερωτικές περιγραφές στην Ιλιάδα, βοηθούν να καταλάβει κανείς τη θέση της γυναίκας μέσα στο ποίημα: είναι πάντοτε εκθειασμένη στην ανδρική βία και, στην πραγματικότητα, χρησιμεύει σαν μέσο σύγκρισης με το οποίο ο άνδρας καθορίζει τη δική του θέση και τη δική του αξία. Επίσης, τέτοιες εκφράσεις δείχνουν ως ποιο σημείο παραδοσιακές και ομηρικές αντιλήψεις ηρωισμού και ανδρικής αριστείας είναι βασισμένες σε πρότυπα της ερωτικής κατάκτησης των γυναικών.

Στο επίπεδο της δραματικής πλοκής, ο καθηγητής Κακριδής έχει δίκιο: η κύρια συμβολή των γυναικών στην Ιλιάδα από άποψη ποιητική είναι το ότι προσπαθούν να κρατήσουν τους άνδρες από τη μάχη και έτσι αυξάνουν τον ηρωισμό των ανδρών όταν αυτοί αρνούνται να τις υπακούσουν. Αλλά σε ένα πιο βασικό επίπεδο, η κεντρική δράση των γυναικών στο ποίημα είναι ότι βοηθούν να διευκρινιστεί η ιδέα του ηρωισμού τον οποίο ο Όμηρος επαινεί αλλά και κατακρίνει: οι γυναίκες χρησιμοποιούνται ως τραγικά παραδείγματα των θυμάτων του ηρωισμού.

Ο ρόλος των γυναικών στην Οδύσσεια είναι πολύ πιο εκτεταμένος, πιο διαφοροποιημένος και πιο σημαντικός από ό,τι στην Ιλιάδα: αυτό το γεγονός έχει κάμει μερικούς αναγνώστες του ποιήματος, ιδιαίτερα τον Samuel Butler, να υποθέτουν ότι το ποίημα συνετέθει από γυναίκα.¹⁴ Παρόλο που αυτό δεν φαίνεται καθόλου πιθανό, μια τέτοια γνώμη αντανακλά όχι μόνο την υπεροχή των γυναικών στο ποίημα αλλά επίσης τη συμπαθή παρουσίαση της γυναίκας στο ρόλο της συζύγου στα πρόσωπα της Ελένης, της Αρήτης και της Πηνελόπης.

13. Βλ. M. N. Nagler, *Spontaneity and Tradition: A Study in the Oral Art of Homer*, Μπέριλβυ 1974, σ. 44-60.

14. S. Butler, *The Authoress of the Odyssey*, Σικάγο 1967.

Στην Οδύσσεια η εξυπνάδα των γυναικών εξισώνεται με αυτήν των ανδρών. Αυτή η εξίσωση είναι ιδιαίτερα σημαντική στην περίπτωση της Πηνελόπης.¹⁵ Σ' όλο το ποίημα η Πηνελόπη προστατεύει τον οίκο του Οδυσσέα και του Τηλέμαχου και αρνείται να παρατήσει το σπιτικό και το βασίλειο που ο άνδρας της της εμπιστεύθηκε όταν έφυγε για την Τροία. Όπως η Ελένη και η Αρήτη, περνάει τις ημέρες της επιβλέποντας την οικονομία του οίκου της και γνέθοντας μαλλί. Αλλά η υφαντουργία της είναι τόσο μοναδική στο είδος της και τόσο σημαντική που περιγράφεται με λεπτομέρειες τρεις φορές μέσα στο ποίημα (β 94-110, τ 138-156, ω 129-146). Ξηλώνοντας τα βράδια τη δουλειά της ημέρας, χρησιμοποιεί αυτήν τη χαρακτηριστικά γυναικεία εργασία για να ξεγελάει τους μνηστήρες, να αναβάλλει το γάμο, και να διατηρεί τον οίκο.

Μ' αυτή την πονηρία η Πηνελόπη δείχνει την ίδια χαρακτηριστική εξυπνάδα (*μητιν*) με τον Οδυσσέα. Το ποίημα δείχνει ότι η δική της είναι ανώτερη από αυτήν του Οδυσσέα όταν στο ψ 177-180 δοκιμάζει τον ξένο που υποστηρίζει ότι είναι ο άνδρας της με το να διατάζει την Ευρύκλεια να ετοιμάσει το κρεβάτι του — αυτό που εκείνος είχε ξυλουργήσει— έξω από το δωμάτιό τους. Ο Οδυσσέας πιάνεται με αυτό το δόλωμα: το ότι υποψιάζεται πως άλλος άνδρας έχει μπει στην κάμαρά τους και έχει κόψει τον ριζωμένο κορμό ελιάς που χρησίμευε για στήριγμα του κρεβατιού τους, δείχνει πως κατά βάθος παραδέχεται τη δύναμη που έχει η Πηνελόπη επάνω του, τη δυνατότητα της απιστίας της. Περιγράφοντας τη δομή της κλίνης, προδίδεται ότι πραγματικά είναι ο Οδυσσέας, και της δίνει την ευκαιρία να επιβεβαιώσει την πίστη της και την ευκαμψία του μυαλού την οποία αυτή χρησιμοποιεί για να διατηρήσει το δεσμό τους και τον οίκο.

Η πνευματική ομοιότητα μεταξύ Οδυσσέα και Πηνελόπης και η *μητις* την οποία και οι δύο έχουν από κοινού φαίνονται και στο σ 281-283, όταν εκείνος βρίσκει ευχαρίστηση στον τρόπο με τον οποίο η γυναίκα του ξεγελάει τους μνηστήρες και τους παίρνει δώρα, και στη συνέχεια της σκηνης της αναγνώρισης, όταν η Πηνελόπη εύχεται να μάθει για τις μέλλουσες δοκιμασίες τις οποίες ο Τειρεσίας έχει επιβάλει στον άνδρα της πριν να κοιμηθεί μαζί του, δαμάζοντας τις επιθυμίες της όπως εκείνος τόσο συχνά δαμάζει τις δικές του (ψ 257-262). Αυτή η πνευματική εξομοίωσή τους είναι το κύριο παράδειγμα του ποιήματος το οποίο δείχνει

15. Για την Πηνελόπη βλ. N. F. Rubin, "Penelope Plots", στο S. L. Schein (ed.), *Reading the Odyssey: Selected Interpretive Essays*, Πρίνστον, (υπό έκδοση).

το είδος της αρμονικής ένωσης την οποία ο Οδυσσεύς είχε ευχηθεί στη Ναυσικά στο ζ 181-185:

... ας σου δώσουν οι θεοί έναν άνδρα, ένα σπίτι, και μια ένωση πνεύματος
που να είναι καλή· γιατί δεν υπάρχει τίποτε καλύτερο και δυνατότερο απ' αυτό,
να κρατούν οι δύο μαζί, ο άνδρας και η γυναίκα, το σπιτικό, ενωμένοι στο πνεύμα και στη σκέψη τους· με πολλές δυσκολίες για τους εχθρούς τους
και χαρά γι' αυτούς που εύχονται το καλό τους, και πολλή δόξα για εκείνους τους ίδιους.

Καταλαβαίνω εδώ τη λέξη *ἔκλυον* στο στίχο 185 με την έννοια του κλέους με το οποίο η λέξη είναι γλωσσολογικά συνδεδεμένη. Είναι χαρακτηριστικό στην Οδύσεια ότι γάμος και οἶκος συνεισφέρουν σε ένα τέτοιο είδος διάκρισης όπως αυτό που δημιουργείται στην Ιλιάδα μόνο με τη διάκριση λόγω ηρωισμού στο πεδίο της μάχης. Είναι εξίσου χαρακτηριστικό ότι η γυναίκα, η Πηνελόπη, μπορεί να κερδίσει μια τέτοια διάκριση —κλέος— για την αρετή της (*ἥς ἀρετῆς*), επειδή διατηρεί τη θύμηση του άνδρα της. Όπως λέει ο Αγαμέμνωνας στον Αχιλλέα στους στίχους ω 194-198,

Πόσος καλός ήταν ο νους της άμεμπτης Πηνελόπης,
θυγατέρας του Ικαρίου· πόσο καλά θυμόταν τον Οδυσσεά,
το σύζυγό της· γι' αυτό η δόξα της αρετής της
δεν θα θαμπώσει ποτέ, και γι' αυτούς που ζουν στη γη αυτή, οι
αθάνατοι θα φτιάξουν
ένα τραγούδι χάρις για τη συνετή Πηνελόπη.

Στην Ιλιάδα την άφθαρτη δόξα (*κλέος ἄφθιτον*) αποκτούν οι πολεμιστές μέσω των τραγουδιών που υμνούν τα κατορθώματά τους· στην Οδύσεια η ηρωική διάκριση (*ἀρετή*) ορίζεται ξανά με τέτοιο τρόπο ούτως ώστε να αναφέρεται όχι στην υπεροχή στο πεδίο της μάχης, αλλά στην πνευματική και ψυχική δύναμη και πίστη που συνδέονται με το πρόσωπο της Πηνελόπης και τη διατήρηση της θύμησης του άνδρα της.

Η ανάμνηση είναι η πνευματική ενέργεια που επίσης διακρίνει τον Οδυσσεά από τους συντρόφους του και τον βοηθά να γυρίσει πίσω στην Ιθάκη, στον οἶκο και στη γυναίκα του, και τον καθιστά πρωταγωνιστή του

ποιήματος.¹⁶ Για την ικανότητά της να διατηρεί την ανάμνηση του συζύγου της, η Πηνελόπη κερδίζει ένα τραγούδι που θα διατηρήσει τη δική της ανάμνηση στο μέλλον, και γίνεται σχεδόν ένας άλλος ήρωας του έπους.

Το τραγούδι που υμνεί τη χάρη της Πηνελόπης συγκρίνεται με το τραγούδι του μίσους (στρυγερή)... *αἰοδή*, ω 200) που ο Αγαμέμνωνας προφητεύει για την Κλυταιμνήστρα και με την κακή φήμη (*χαλεπήν*... *φήμην*, ω 201) που η Κλυταιμνήστρα θα προσάψει σε όλες τις γυναίκες, ακόμα και στις καλές. Στον κόσμο της Οδύσσειας η γυναίκα που διατηρεί ή προδίδει τον άνδρα της και το σπιτικό της είναι τόσο αντικείμενο επαίνου ή μομφής όσο και ο άνδρας στην Ιλιάδα που ενεργεί ηρωικά ή με δειλία. Με τον ίδιο τρόπο, ο γυρισμός στην πατρίδα και στο σπίτι, ο νόστος, ο οποίος στην Ιλιάδα αντιτίθεται στη δόξα που κερδίζεται από ηρωικό θάνατο στη μάχη (I 412-416), θεωρείται στην Οδύσσεια πηγή δόξας. Αυτό σημαίνει ότι στο είδος (genre) του παραδοσιακού ποιήματος που αντιπροσωπεύεται από την Οδύσσεια, ο *οἶκος* είναι ένα παραδεδομένο θέμα τραγουδιού, και ο ποιητικός κόσμος σ' αυτό διαιρείται όχι στους γενναίους και τους δειλούς αλλά σ' αυτούς που παραμένουν πιστοί στον *οἶκο* και σ' αυτούς που τον καταστρέφουν.

Ο χαρακτήρας της Πηνελόπης και ο γάμος της με τον Οδυσσέα διακρίνονται καθαρά λόγω των αντιθέσεών τους με τους χαρακτήρες και τις σχέσεις άλλων γυναικών στο ποίημα, όπως η Κλυταιμνήστρα, η Ελένη, η Ναυσικά, και η Αρήτη· επίσης και με τα διάφορα υπερφυσικά θηλυκά πρόσωπα όπως η Καλυψώ και η Κίρκη. Ορισμένα απ' αυτά τα υπερφυσικά γυναικεία πρόσωπα απειλούν τον Οδυσσέα με έναν τρόπο πραγματικά ή συμβολικά ερωτικό, μια απειλή που αντιπροσωπεύει έναν γενικό κίνδυνο εξαφάνισης, καταποντισμού, και θανάτου ενάντια στον οποίο πρέπει διαρκώς να παλεύει.¹⁷ Η Πηνελόπη πρέπει να θεωρηθεί μια θετική προσωποποίηση τέτοιων θηλυκών, σαγηνευτικών δυνάμεων. Υφαίνοντας ρούχα και σχέδια, διατηρεί και τα δύο —τον *οἶκο* και το βασίλειο. Όταν ο Οδυσσέας πλαγιάζει μαζί της στο κρεβάτι, στην εικοστή τρίτη ραψωδία, δεν απειλείται με καταστροφή ούτε εκτροχιάζεται από το ταξίδι του γυρισμού του. Αντίθετα η ερωτική τους ένωση σημειώνει το τέλος των περιπλανήσεών του και την αποκατάσταση της ταυτότητάς του ως συζύγου και βασιλιά.

16. Πρβ. D. Frame, *The Myth of Return in Early Greek Epic*, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο 1978, σ. 34-38.

17. Πρβ. M. N. Nagler, "Dread Goddess Endowed With Speech", *Archaeological News* 6 (1977) 77-85.

Όπως προσπάθησα να δείξω, οι γυναίκες είναι κεντρικά πρόσωπα που διαδραματίζουν διαφορετικούς ρόλους, ενσαρκώνουν διαφορετικές έννοιες και εκφράσεις ηρωισμού στην Ιλιάδα και στην Οδύσσεια. Θα τελειώσω σημειώνοντας ότι όλοι οι ποιητικοί ρόλοι των γυναικών στα ομηρικά ποιήματα είναι πολύ διαφορετικοί από τον μισογυνισμό του Ησίοδου στις περιγραφές του της πρώτης γυναίκας στη *Θεογονία* και στο *Έργα και Ημέραι*, και από τις εξίσου μισογυνικές περιγραφές των διαφορετικών «φυλών» των γυναικών στον Σημωνίδα.¹⁸ Προφανώς υπήρχε μια ποικιλία εικόνων των γυναικών στην προφορική, ποιητική παράδοση: το πώς οι γυναίκες παρουσιάζονται σε κάθε δεδομένη καλλιτεχνική δημιουργία εξαρτάται από το είδος (genre) του ποιήματος και από τα συγκεκριμένα θέματα με τα οποία ο ποιητής δουλεύει.¹⁹

WOMEN IN THE ILIAD AND THE ODYSSEY

(Summary)

THE ROLES and representations of women in the Iliad and the Odyssey are of poetic significance. The role of women in the Iliad is relatively limited, given the poem's subject matter and heroic themes. At the level of dramatic action, as J. Th. Kakridis has shown, women's main poetic function is to try to restrain men from battle and so to enhance their heroism when the men refuse to be restrained. But at a more fundamental level, the central function of women in the poem is to help clarify the nature of the heroism Homer both celebrates and criticizes, by serving as a model of the defeated, "feminized" victims of this heroism. To this end, the battle of male warriors is described in eroticized language and metaphors that make it analogous to sexual relations between (dominant) men and (defeated) women.

The role of women in the Odyssey is more extensive, more varied, and more important than in the Iliad. The wives of heroes,

18. Βλ. Ησίοδος, *Θεογονία* 570-612, *Έργα και Ημέραι* 42-105· Σημωνίδης, απόσπ. 7 (West).

19. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Μαρία Κοτζαμανίδου, η οποία μετέφρασε αυτό το δοκίμιο από τα αγγλικά, και τον Μιλτιάδη Χατζόπουλο, ο οποίος βελτίωσε και το ύφος του και το περιεχόμενο.

in particular Helen, Arete, and Penelope, are given special honor, and women's intelligence is equated with that of men. It is characteristic of the *Odyssey* that a woman, Penelope, can win the kind of "imperishable glory" for preserving her marriage and *oikos* that in the *Iliad* is gained only through heroic warfare. In the genre of traditional poetry represented by the *Odyssey*, the *oikos* itself is a suitable object of song, and the poetic world is divided not into the brave and the cowardly but into those loyal to the *oikos* and those who would destroy it.

There were a variety of female images available in the poetic tradition. How women are represented in the *Iliad*, the *Odyssey*, or any given work of archaic Greek poetry is a function of genre and of the specific themes with which the poet was working.

Ὁ ὀμηλικὸς χῶρος καὶ τὰ σήματά του:
ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα στὴν Ὀδύσεια

I

Ἡ ΕΙΣΗΓΗΣΗ μου στηρίζεται σὲ μιὰ γενικότερη ὑπόθεση ἐργασίας, τῆς ὁποίας οἱ βασικὲς προτάσεις, διατυπωμένες μὲ ἔσχατη συντομία, εἶναι οἱ ἑξῆς:

1. Ἡ Ἰλιάδα συντάσσεται ἀπὸ τὴ διαπλοκὴ δύο κυρίως θεμάτων, πού ἐξαιτίας τοῦ εὗρους καὶ τοῦ βάθους τους θὰ μπορούσαν νὰ ὀνομαστοῦν καὶ μεγαθέματα τῆς ἠρωικῆς ποίησης. Τὸ πρῶτο καὶ τὸ προφανὲς εἶναι ὁ πόλεμος, ἐπιμερισμένος σὲ προσωπικὲς καὶ ἐπώνυμες συγκρούσεις ἢ συλλογικὲς καὶ ἄνώνυμες, τὸ προῖον τῶν ὁποίων εἶναι ὁ ὀνός ἢ ὁ τραυματισμός. Ὡς δεῦτερο θέμα προτείνεται ἡ ὀμιλία,¹ ὅπως περίπου τὴν ἀναγνώρισαν καὶ τὴ διατύπωσαν οἱ ἀλεξανδρινοὶ γραμματικοὶ γιὰ νὰ ἐπιγράψουν ἀντίστοιχες σκηνὲς τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσειας: «Ἐκτορος καὶ Ἀνδρομάχης ὀμιλία», «Ὀδυσσεὺς πρὸς Εὐμαιὸν ὀμιλία», «Ὁ-

1. Ἡ πρόκριση τῆς λ. ὀμιλία γιὰ τὴ σήμανση ἑνὸς τυπικοῦ θέματος, τὸ ὅποιο καλύπτει στὸ ἔπος τὴ συνάντηση (διαλογικὴ ἢ καὶ ἐρωτικὴ) δύο ὑποκειμένων (φίλων, συζύγων ἀλλὰ καὶ ζευγὸς παρασυζυγικοῦ) ἔχει ἐναντίον της τὴν ὀμηρικὴ τῆς σημασία καὶ χρῆση. Ὡς γνωστὸν ἡ λ. ὀμιλία δὲν ἀπαντᾷ καθόλου στὸν Ὅμηρον, ἐνῶ τὰ ὀμόριζα ὀμιλεῖν καὶ ὀμιλος ἀνήκουν ἀκόμη στὸ λεξιλόγιό τῆς στρατιωτικῆς τακτικῆς καὶ σημερινὸν ἀντιστοίχως: ἔνταξή ἑνὸς πολεμιστῆ στὸ στρατιωτικὸ ἄγλημα καὶ σύνοδο περισσοτέρων μαχητῶν. Μόλις στὸν Ἡρόδοτο καὶ στὸν Σοφοκλῆ ἡ ὀμιλία καὶ τὸ ὀμιλεῖν ἀποκοτῶν τὴ σημασία πού τοὺς ἀποδίδεται ἐδῶ. Ἐνὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν τὸ ὀμηρικὸ ρῆμα καὶ τὸ ὀμηρικὸ οὐσιαστικόν, πού σημασιολογικὰ πλησιάζουν στὴ μεταγενέστερη σημασία τῆς ὀμιλίας καὶ τοῦ ὀμιλεῖν, θὰ πρέπει νὰ προσφύγουμε στὰ ὀμορρίζειν καὶ ὀμορριστής (τὸ πρῶτο ἀπαντᾷ δύο φορές στὴν Ἰλιάδα: Ζ 516, Χ 127· τὸ δεῦτερο τρεῖς: Ν 291, Ξ 216, Ρ 228).

Ἡ ἀναχρονιστικὴ πρόκριση πάντως τῆς λ. ὀμιλία πρὸς δῆλωση τοῦ ὑπὸ συζήτησης τυπικοῦ θέματος βρίσκει τὴ στήριξή της καὶ στοὺς ἀλεξανδρινούς γραμματικούς, πού μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ ἐπέγραψαν τὶς ἐπιφανέστερες ὀμηλικὲς σκηνὲς τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσειας. Στὴν περίπτωσή μάλιστα τῆς περιώνυμης Ἰλιάδικῆς συνάντησης τοῦ Ἐκτορος μὲ τὴν Ἀνδρομάχη στὴν ἔκτη ραψῶδιᾷ, ἡ σχετικὴ ἀλεξανδρινὴ ἐπιγραφή παίρνει καὶ ἐναλλακτικὴ μορφή: «Ἐκτορος καὶ Ἀνδρομάχης ὀμιλία ἢ Ἀνδρομάχης τε καὶ Ἐκτορος ὀμορριστής».

δυσσέως και Πηνελόπης όμιλία». Το θέμα τής όμιλίας γνωρίζει στην 'Ιλιάδα τρεις συμπληρωματικές μεταξύ τους τροπές: τή συζυγική, τήν παρασυζυγική και τήν έταιρική.

2. Και οι τρεις αυτές τροπές του θέματος τής όμιλίας συντάσσονται κατά παραδειγματικό τρόπο στο πλαίσιο τής έκτης Ιλιάδικης ραψώδίας, είτε με τή μέθοδο τής παράταξης είτε με τή μέθοδο τής υπόταξης. Προηγείται ή έταιρική όμιλία Γλαύκου και Διομήδη, που λειτουργεί ως προ-όμιλία² τής έπομένης συζυγικής όμιλίας "Έκτορος και 'Ανδρομάχης, στο πλαίσιο τής όποιας προβάλλεται ή παρασυζυγική σχέση του Πάρη και τής 'Ελένης.

3. 'Η έκτη όμως Ιλιάδικη ραψώδία δέν αποτελεί και τή μοναδική ύποδοχή του όμιλητικού θέματος. Θυμίζω ότι το έπος αυτό αφορμάται από μιá παρασυζυγική έμπλοκή (του 'Αγαμέμνονα και τής Χρυσήδας καταρχήν και έφεξής του 'Αγαμέμνονα και τής Βρισηίδας) και κλείνει με μιá έταιρική όμιλία (του 'Αχιλλέα και του Πριάμου). 'Ανάμεσα στα δύο αυτά όρια άναγνωρίζονται και άλλα σήματα του όμιλητικού θέματος,³ που άντιστοιχούν στις τρεις τυπικές τροπές.

4. 'Η σχέση πολέμου και όμιλίας στην 'Ιλιάδα μπορεί να όριστεί, με όρο τής χημείας, ως άντιπαθητική: ή μείωση δηλαδή του σθένους του ένός θέματος συνεπάγεται τήν αύξηση του άλλου, και άντιστρόφως. 'Επειδή όμως πρόκειται για ήρωικό έπος, το πολεμικό θέμα του όχι μόνο άποδειχίνεται ίσχυρότερο του όμιλητικού, αλλά λειτουργεί και ως περιέχον προς περιεχόμενο: υπό τήν πίεση του Ιλιάδικου πολέμου όλες οι τροπές τής Ιλιάδικής όμιλίας δοκιμάζονται ή και έξαρθρώνονται.

2. Τήν ύπόθεση αυτή ύποστηρίξω σε άδημοσίευτο άκόμη μελέτημά μου, που προέκυψε από γερμανόγλωσση ανακοίνωση σε σεμινάριο κλασικής φιλολογίας στο πανεπιστήμιο τής Βιέννης κατά το 1981. 'Ετοιμάζεται ή δημοσίευσή του μέσα στον τρέχοντα χρόνο, στο πλαίσιο όμηρικού βιβλίου μου που συγκεντρώνει μελέτες με άντικείμενο τó θέμα άριθμώς τής όμιλίας, σε συνάρτηση μάλιστα προς τα θέματα του πολέμου και του νόστου.

3. 'Η προφανέστερη έταιρική σχέση τής 'Ιλιάδας είναι άσφαλώς του 'Αχιλλέα και του Πατρόκλου. 'Όμιλητική έντούτοις σκηνή, με το αυστηρότερο νόημα τής λέξης, μεταξύ των δύο έταίρων στην 'Ιλιάδα δέν έχουμε, με έξαιρέση τή «μουσική» όμιλία τους στο πλαίσιο τής ένκτης ραψώδίας, στ. 191-192. 'Ενδεικτική είναι ή διασπορά και τής παρασυζυγικής τροπής του όμιλητικού θέματος: έμπεριέχεται λ.χ. στην άναγνωριστική διήγηση του Γλαύκου προς τόν Διομήδη (Ζ 160-170), όπως επίσης και στην παραινετική διήγηση του Φοίνικα προς τόν 'Αχιλλέα (Ι 447-457).

5. Ἐξαρθρωτική εἶναι ἡ ἐπίδραση τοῦ πολέμου στή συζυγική ὁμιλία τοῦ Ἔκτορα καί τῆς Ἀνδρομάχης καί τῆς ἑταιρικής σχέσης τοῦ Ἀχιλλέα καί τοῦ Πατρόκλου. Ἡ κατάλυση τῆς δευτέρας ὁμιλίας, μέ τὸ φόνου τοῦ Πατρόκλου ἀπὸ τὸν Ἔκτορα, προάγει τὴ διάλυση καί τῆς πρώτης. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἡ ἔκβαση τῆς ἑταιρικής ὁμιλίας θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ εἰρωνική. Τοῦτο φαίνεται καθαρότερα στὴ σφραγίδα τῆς ἑταιρικής ὁμιλίας Γλαύκου καί Διομήδη μέ τὴν ἀνταλλαγὴ χρυσῶν καί χάλκινων ὄπλων, ἀλλὰ διαφαίνεται καί στὴν ἑταιρική ὁμιλία τοῦ Ἀχιλλέα καί τοῦ Πριάμου : ὁ Ἔκτωρ ἐπιστρέφεται στοὺς δικούς του νεκρός (ὁ νεκρώσιμος νόστος⁴ ἀποδείχεται ἔτσι μόνη ἔξοδος τῆς συζυγικῆς ὁμιλίας ὑπὸ τὴν πίεση τοῦ ἱλιαδικοῦ πολέμου)· οἱ ἐχθροπραξίες σταματοῦν γιὰ ἕνδεκα μόνο μέρες (στὴ μεταἱλιαδικὴ ἔμωσι συνέχειά τους θὰ σκοτωθεῖ ὁ Ἀχιλλέας καί θὰ ἀλωθεῖ ἡ Τροία· ἡ πρόβλεψη αὐτὴ κατατίθεται ἤδη στὴν Ἰλιάδα καί τὴ σκιαζει ὀλόκληρη).

6. Ἡ παρασυζυγία συμβάλλει εἴτε στὴν ἑναρξη τοῦ πολέμου εἴτε στὴν ἐπιδεινώσή του: ὡς ἀρχὴ τοῦ τρωικοῦ πολέμου προβάλλεται ἡ παρασυζυγικὴ σχέση Πάρι καί Ἑλένης· ὡς ἀφεταιρία⁵ τοῦ ἱλιαδικοῦ πολέμου προκρίνεται ἡ παρασυζυγία Ἀγαμέμνονα - Χρυσήιδας πού ἐξελισσεται σὲ παρασυζυγία Ἀγαμέμνονα - Βρισηίδας. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱλιαδικοῦ πολέμου οἱ παρασυζυγικὲς σχέσεις αἴρονται ἢ τείνουν νὰ ἀρθοῦν: ἡ Χρυσήιδα ἐπιστρέφεται στὸν πατέρα της ἤδη στὴν πρώτη ραψωδία· ἡ Βρισηίδα, ὄψιμα ἔστω, στὸν Ἀχιλλέα στὸ πλαίσιο τῆς δέκατης ἑνατης ραψωδίας· ἡ ἐπιστροφή τέλος τῆς Ἑλένης δοκιμάζεται στὴν τρίτη ραψωδία

4. Ὁ νεκρώσιμος νόστος ἀποτελεῖ στὴν Ἰλιάδα τὴν πιὸ προβλεπόμενη συνέχεια καί συμπλήρωση τῆς συζυγικῆς ὁμιλίας ὑπὸ συνθήκες πολέμου. Πέρα ἀπὸ τὴν περιπτώση τοῦ νεκρώσιμου νόστου τοῦ Ἔκτορα, πού προγραμματίζεται καί πραγματοποιεῖται στὸ πλαίσιο τῆς εικοστῆς τέταρτης ἱλιαδικῆς ραψωδίας, ἡ Ἰλιάδα περιέχει καί ἕναν ἄλλο ἐπιφανῆ νεκρώσιμο νόστο: τοῦ Σαρπηδόνα, πού προγραμματίζεται καί πραγματοποιεῖται στὸ πλαίσιο τῆς δέκατης ἕκτης ραψωδίας στ. 419-458 καί 667-683. Οἱ δύο αὐτὲς ἱλιαδικὲς ἐφαρμογὲς τοῦ νεκρώσιμου νόστου εἶναι ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις συγκρίσιμες μεταξὺ τους, καί ὡς πρὸς τὶς ὁμοιότητές τους ἀλλὰ κυρίως ὡς πρὸς τὶς διαφορές τους.

5. Ἡ σύνταξη παρασυζυγίας καί πολέμου πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ θεωρηθεῖ τυπική: ὑπόκειται τόσο στὴν ἀρχὴ τῶν *Κυπρίων Ἐπῶν* ὡς αἰτία τοῦ τρωικοῦ πολέμου, ὅσο καί στὴν Ἰλιάδα ὡς ἀφορμὴ τοῦ ἱλιαδικοῦ πολέμου. Θὰ μπορούσε κάποιος νὰ μιλήσει γιὰ μακροσκοπικὴ καί μικροσκοπικὴ χρῆση αὐτοῦ τοῦ θεματικοῦ ζεύγους ἀντιστοίχος στὰ Κύπρια καί στὴν Ἰλιάδα. Ἡ σύγκριση πάντως τῆς μιᾶς καί τῆς ἄλλης ἐφαρμογῆς εἶναι, νομίζω, ἀπαραίτητη, καί ὅσο βλέπω δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιχειρηθεῖ μέ τρόπο συστηματικό.

μέ τη μονομαχία Μενελάου και Ἀλεξάνδρου, ἀλλὰ ἀναβάλλεται γιὰ τὴ μεταίλιαδικὴ ἐξέλιξη τοῦ τρωικοῦ μύθου.

7. Ἡ Ὀδύσεια κληρονομεῖ ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὰ δύο μεγάλα συνθετικὰ τῆς θέματα: τὸν πόλεμο καὶ τὴν ὁμίλια. Καθὼς ὅμως πρόκειται γιὰ ἔπος ποῦ ἀνήκει στὸν εὐρύτερο καὶ κυρίως στὸν μεταπολεμικὸ κύκλο τῶν Νόστων, καὶ τὰ δύο θέματα παραλλάσσονται⁶ καὶ κυρίως ἀντιστρέφεται ἡ ἰσχὺς τους: ἐδῶ τὸ θέμα τῆς ὁμιλίας ἐπιβάλλεται τελικὰ στὸ θέμα τοῦ πολέμου. Τοῦτο φαίνεται καθαρὰ στὴν πορεία καὶ στὴν ἔκβαση τῆς συζυγικῆς ὁμιλίας Ὀδυσσεᾶ καὶ Πηνελόπης: ἡ σχέση αὐτῆ ποῦ κινδύνευσε, ἐξαιτίας τοῦ τρωικοῦ πολέμου καὶ προπάντων τοῦ μετατρωικοῦ πολυπλόκηντου νόστου τοῦ ἥρωα, νὰ ἐξαρθρωθεῖ, ἐντέλει μετὰ τὴ μνηστηροφονία συναρθρώνεται ὀριστικά.

8. Ἀλλὰ καὶ ἡ παρασυζυγία λειτουργεῖ στὴν Ὀδύσεια κατὰ κανόνα θετικά: ἡ Κίρκη, ἡ Καλυψὼ καὶ λαυθάνοντως καὶ ἡ Ναυσικᾶ τρέπονται, ἀργὰ ἢ γρήγορα, ἀπὸ φραγμοὺς σὲ ἀγωγούς τοῦ Ὀδυσσειακοῦ νόστου.⁷ Ὅσο γιὰ τὴν παρασυζυγικὴ ἀπόπειρα τῶν μνηστήρων, ἡ συνεχὴς ἀναβολὴ τῆς ὀφείλεται στὴν πολύτροπη ἀντίσταση τῆς Πηνελόπης, καὶ ἡ ὀριστικὴ τῆς ματαίωση στὴν ἀποτελεσματικὴ μνηστηροφονία.

9. Ἀναλόγως διαχάζεται καὶ ἡ τροπὴ τῆς ἑταιρικῆς ὁμιλίας στὴν Ὀδύσεια. Οἱ τρωικοὶ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσεᾶ ὀδηγοῦνται ἀπὸ δική τους ὑπαιτιότητα στὸν ἀφανισμό, ἀναδεικνύοντας ἐντούτοις τὸν ἀρχηγὸ τους φιλέταρο.⁸ Οἱ ἰθακῆσιοι ἐξάλλου ἑταῖροι τοῦ Ὀδυσσεᾶ (ὁ Εὐμειος καὶ

6. Ὁ Ὀδυσσειακὸς πόλεμος μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ καὶ «μεταπόλεμος», στὸ βαθμὸ ποῦ συμπλέκεται μὲ τὸ νόστο τοῦ Ὀδυσσεᾶ, μετὰ τὸ τέλος τοῦ τρωικοῦ πολέμου. Οἱ ἰδιομορφίες αὐτοῦ τοῦ Ὀδυσσειακοῦ πολέμου φαίνονται τόσο στὶς πολεμικὲς συγκρούσεις τῶν Ἀπολόγων (π.χ. στὸ ἐπεισόδιο τῶν Κικόνων), ὅσο καὶ προπάντων στὴν ἐτοιμασίαν καὶ στὴ διεκπεραίωση τῆς μνηστηροφονίας. Τὸ θέμα ἐξάλλου τῆς ὁμιλίας προβάλλεται στὴν Ὀδύσεια πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι στὴν Ἰλιάδα καὶ στὶς τρεῖς μάλιστα βαισικὲς του τροπές: τὴ συζυγικὴ, παρασυζυγικὴ καὶ ἑταιρικὴ. Φτάνει νὰ θυμηθοῦμε τίς παρασυζυγικὲς σχέσεις τοῦ Ὀδυσσεᾶ διαδοχικῶς μὲ τὴν Κίρκη, τὴν Καλυψὼ καὶ, σὲ λαυθάνουσα μορφή, τὴ Ναυσικᾶ, ἢ τὴν ἐξαντλητικὴ του συνομιλία μὲ τὸν Εὐμειο.

7. Κίρκη, Καλυψὼ καὶ Ναυσικᾶ, ἐνῶ στὴν ἀρχή, καθεμιά μὲ τὸν τρόπο τῆς, στήνουν ἐμπόδια στὸ νόστο τοῦ Ὀδυσσεᾶ, ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ πέρα προωθοῦν τὴν ἐπιστροφή του.

8. Γιὰ τὸν φιλέταρο Ὀδυσσεᾶ βλ. ὅσα γράφω στὰ βιβλία μου: Ἀναζήτηση καὶ Νόστος τοῦ Ὀδυσσεᾶ, Ἀθήνα, Κέδρος, ¹1984, σ. 92-102 καὶ ἡ Ποίηση τοῦ Γιώργου Σεφέρη, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, ²1984, σ. 44-62.

ή Εὐρύκλεια λ.χ., και σὲ ἄλλο ἐπίπεδο ἢ Ἐθνη) συνεργοῦν στὴ διεκπεραίωση τῆς μνηστηροφονίας και στὴν ἐπικύρωση τοῦ ὀδυσσειακοῦ νόστου.

10. Γενικότερα: τὸ θέμα τῆς ὀμιλίας προβάλλεται στὴν Ὀδύσεια, ποσοτικά και ποιοτικά πολὺ πρὸ ἔντονα ἀπὸ ὅ,τι στὴν Ἰλιάδα, δίχως ὅμως νὰ παρασύρει τὸ ἔπος σὲ αἰσθηματολογίες και νὰ τὸ κάνει ρομάντζο. Τοῦτο, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὀφείλεται και στὸν τρόπο πού συμπλέκεται συνεχῶς ἡ ὀμιλία μὲ τὸν ὀδυσσειακὸ πόλεμο: εἴτε τὸν ἐξωτερικὸ τῶν Ἀπολόγων εἴτε τὸν ἐσωτερικὸ τῆς Ἰθάκης. Ὀδυσσειακὴ ὀμιλία και ὀδυσσειακὸς πόλεμος συνέχονται μὲ τὴ νοητικὴ κυρίως ἀριστεία τοῦ Ὀδυσσεά, τὴν πολὺτροπὴ εὐφραία του.⁹

II

Ἄν ἡ προηγούμενη ὑπόθεση εὐσταθεῖ, τότε τὸ ἀμέσως ἐπόμενο ζητούμενο, πού σχετίζεται εὐθέως και μὲ τὸ θέμα τοῦ φετινοῦ συμποσίου, θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς: ἡ τριπλὴ (συζυγικὴ, παρασυζυγικὴ και ἑταιρικὴ) Ἰλιαδικὴ ὀμιλία ἐντοπίζεται σ' ἓνα δικό της, οἰκίο χῶρος; ἂν ναί, ποῖος εἶναι αὐτός ὁ χῶρος και ποιά τὰ σήματά του; Και πρὸ πέρα: στὸ βαθμὸ πού πολεμικὸς και ὀμιλητικὸς χῶρος διακρίνονται στὴν Ἰλιάδα, συμβαίνει τὸ ἴδιο και στὴν Ὀδύσεια; ἢ μήπως και στὸ κρίσιμο τοῦτο κεφάλαιο ἐλέγχονται ἡ διαφορὰ και ἡ ἀπόσταση τῶν δύο ἐπῶν;

Ἦδη ὁ κατάλογος αὐτῶν τῶν ἐρωτημάτων παραπέμπει σ' ἓνα εὐρὸ πεδίο ἔρευνας πού δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ διεξέλθει ἢ ἐξ ἀνάγκης σύντομη εἰσήγησή μου, ἢ ὅποια θὰ περιοριστεῖ στὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα, ἀφήνοντας ἐπιμέρους ζητήματα και προβλήματα ἀζήτητα και ἀναπάντητα.

Τὸ ἐρευνητικὸ ὅμως αὐτὸ πεδίο διευρύνεται ἀκόμη περισσότερο, μάλιστα ἐνταχθεῖ τὸ σύμπλεγμα τῶν δικῶν μου ἐρωτημάτων στὸ εὐρύτερο πλαίσιο του. Ἐννοῶ τὸ γενικότερο πρόβλημα γιὰ τὴν παράσταση και τὴ λειτουργία τοῦ χῶρου στὰ δύο ὀμηρικὰ ἔπη. Εὐτυχῶς πού πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἐπιχειρεῖ μιὰ δική του ἀναζήτηση ὁ συνάδελφος κ. W. Kullmann¹⁰ μὲ τὸ πρῶτο κυρίως μέρος τῆς εἰσηγήσεώς του. Ἐξἄλλου γιὰ τὸ

9. Ἡ γνωστὴ πολὺτροπὴ ἐξυπνάδα τοῦ Ὀδυσσεά ἐφαρμόζεται ὄχι μόνον στὶς πολεμικὲς του δραστηριότητες ἀλλὰ και στὴν ὀμιλητικὴ συμπεριφορά: μὲ τὴν Ἐθνη, τὸν Εὐμαίιο, τὴν Πηνελόπη ἀλλὰ και τοὺς μνηστήρες. Στὸ πλαίσιο μάλιστα τῆς μνηστηροφονίας αὐτὴ ἡ διδυμὴ ὀξύνεια τοῦ ἤρωα γίνεται προφανέστερη.

10. Βλ. στὸν ἴδιο τόμο τὸ μελέτημά του: "Die poetische Funktion des Pala-

ἐπίμαχο τοῦτο θέμα ὑπάρχει ἀπὸ τὸ 1964 ἢ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐξαντλητική καὶ εὐστοχη, μελέτη τῆς Brigitte Hellwig μετὰ τίτλο "Raum und Zeit im homerischen Epos".¹¹

Μολονότι ἡ Β. Hellwig δὲν ἀναφέρεται στὴ διάκριση πολεμικοῦ καὶ ὁμιλητικοῦ χώρου, παρὰ μόνον ἔμμεσα καὶ σὲ μία μόλις φράση τῆς πολυσέλιδης μελέτης της,¹² οἱ γενικὲς τουλάχιστον περιγραφὲς καὶ ἐκτιμήσεις της γιὰ τὴν παράσταση καὶ λειτουργία τοῦ ἰλιαδικοῦ καὶ ὄδυσσειακοῦ χώρου θεωροῦνται προϋπόθεση τῆς δικῆς μου εἰσήγησης καὶ ἀπαραίτητη εἰσαγωγή της. Ὅρισμένες ἐξἄλλου βασικὲς προτάσεις τῆς Hellwig εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ τίς συνοψίσω καὶ ἐδῶ, ὡς ἀφετηρία τῆς δικῆς μου πρότασης.

Ξεκινῶ μὲ τίς τρεῖς κυριότερες προδιαγραφὲς τοῦ ἰλιαδικοῦ χώρου, ὅπως τὸν ἀναγνώρισε ἡ Hellwig:

1. Ὁ ἰλιαδικὸς χώρος δὲν περιγράφεται καθ' ἑαυτὸν, κατὰ συνέπεια δὲν αὐτονομεῖται ἀφηγηματικά· ἰχνογραφεῖται ἀπλῶς ὡς, ἀδρῆ κατὰ κανόνα, ὑποδοχὴ τῆς ἀφηγηματικῆς δράσης τὴν ὁποία καὶ ὑπηρετεῖ.

2. Δύο βασικὲς μονάδες χώρου διακρίνονται στὴν Ἰλιάδα: ὁ θεολογικὸς καὶ ὁ ἥρωϊκὸς ἢ ἀνθρώπινος. Ὁ δεύτερος ἐγγράφεται ὡς ἐσωτερικὸς δακτύλιος στὸν πρῶτο, ποὺ σχηματίζει τὸν ἐξωτερικὸ δακτύλιο. Ὁ ἐξωτερικὸς κύκλος ὀρίζει καὶ περιορίζει τὴ μέγιστη ἀκτίνα τῆς ἀφηγηματικῆς δράσης καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ χώρου. Θεολογικὸς καὶ ἥρωϊκὸς χώρος ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους καὶ μὲ ἄλλους τρόπους, κυρίως μὲ τίς εἰσβολὲς θεῶν ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ στὸν ἐσωτερικὸ δακτύλιο.

3. Ἐδρα τοῦ θεολογικοῦ χώρου εἶναι ὁ Ὀλυμπος, οἱ θεοὶ ὅμως εὐκαιρικά ἐντοπιζοῦνται καὶ ἄλλου: στοὺς Αἰθίοπες, στὴν Ἴδα, στὸ βουνὸ τῆς Σαμοθράκης, στὸ τεῖχος τοῦ Ἡρακλῆ καὶ στὸ λόφο τῆς Καλλικολώνης. Ἡ διαγραφὴ ἐξἄλλου τοῦ ἀνθρώπινου χώρου ἀποδείχεται εὐκρινέστερη καὶ σχεδὸν συμμετρική. Ὡς ἀκραία της ὄρια καὶ ὡς πῶλοι τῆς ἀφηγηματικῆς δράσης προβάλλονται: ἀφενὸς ἡ τεχισημένη πόλις τῆς Τροίας ἀφετέρου ὁ ἀύσταθμος τῶν Ἀχαιῶν, ποὺ καθοδὸν προστατεύεται καὶ αὐτὸς μὲ τάφρο καὶ πρόχειρο τεῖχος. Ἐνδιαμέσως ἐκτείνεται ἡ πεδιάδα τῆς Τροίας ὡς τὸ κατεσχόν πεδίο τοῦ ἰλιαδικοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος ἐντούτοις συνεχῶς καὶ ἐναλλάξ μετακινεῖται ἀπὸ τὸν ἓνα στὸν ἄλλο πῶλο: ἀπὸ τὴν πόλις τῆς Τροίας στὰ πλοῖα τῶν Δαναῶν.¹³

Ἐνόψει αὐτοῦ τοῦ γενικοῦ διαγράμματος τῆς ἰλιαδικῆς χωροταξίας

stes des Odysseus in der Odyssee", ἰδιαίτερα τὸ εἰσαγωγικὸ μέρος, ὅπου θίγεται καὶ τὸ γενικότερο πρόβλημα τῆς παράστασης καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ χώρου στὰ ὁμηρικὰ ἔπη, καὶ ἀναγράφεται ἡ πρόσφατη σχετικὴ βιβλιογραφία.

11. *Spudasmata* II (1964) V-VIII καὶ σ. 1-153, μὲ πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία.

12. "Ο.π.", σ. 25.

13. Ἡ ἐναλλακτικὴ συμμετρία ἀποδεικνύεται πλήρης. Βλ. Β. Hellwig, ὁ.π., σ. 24-28.

ἐπανατίθεται τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ Ἰλιαδικὴ ὁμιλία ἐξασφαλίζει ἓνα δικό της διακεκριμένο χῶρο. Ἡ συνοπτικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι καταφατικὴ, ἂν ληφθοῦν ὑπόψη οἱ χωρικές συνθήκες τῆς "Ἐκτορος καὶ Ἀνδρομάχης ὁμιλίας καὶ τῆς καθ' ὑπόταξιν παρασυζυγικῆς ὁμιλίας Ἀλεξάνδρου καὶ Ἑλένης. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ὁμιλητικὰ παραδείγματα προϋποθέτουν μετακίνηση ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τειχισμένης Τροίας, ἢ ὅποια λειτουργεῖ ὡς χῶρος κλειστός καὶ ἀσφαλῆς· ἀποτελεῖ μὲ τὸ τεῖχος της καὶ τὶς πύλες της ὄριο τῆς πολεμικῆς σύγκρουσης καὶ τῆς πολεμικῆς ἀπειλῆς.

Ἐκτὸς πεδίου μάχης ὀρίζεται ὁ χῶρος καὶ τῶν παραδειγμάτων τῆς ἑταιρικῆς ὁμιλίας, μὲ μία μόνον, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐξαιρέση. Ἡ ἑταιρικὴ συνδιαλλαγὴ Πριάμου καὶ Ἀχιλλέα στὴν εἰκοστὴ τέταρτη ραψῶδια ἐντοπίζεται στὴ σκηνὴ τοῦ Ἀχιλλέα καὶ στὸ στρατόπεδο τῶν Μυρμιδόνων. Τὸ ἴδιο περίπου σκηνικὸ περιέχει καὶ τὴν ἑταιρικὴ σχέση Ἀχιλλέα καὶ Πατρόκλου, ὅσο οἱ περιώνυμοι φίλοι παραμένουν ἀπὸ κοινοῦ ἀπόλεμοι. Μὲ τοὺς ὅρους αὐτοὺς καὶ ὁ τυπικὸς χῶρος τῆς Ἰλιαδικῆς ἑταιρικῆς ὁμιλίας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ κλειστός, διακεκριμένος καὶ ἀσφαλῆς, σὲ συμμετρικὴ ἀντιστοιχία πρὸς τὴν τειχισμένη Τροία.

Ἐξαιρέση σ' αὐτὸν τὸν κανόνα φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ ἡ ἑταιρικὴ ὁμιλία Διομήδη καὶ Γλαύκου στὸ πρῶτο μέρος τῆς ἕκτης ραψῶδιαις: ἐδῶ, σὲ πρώτη τουλάχιστον φάση, πολεμικὸς καὶ ὁμιλητικὸς χῶρος συγχέονται στὸ βαθμὸ πού ἐξωτερικὰ συμπίπτουν. Τὸ ἐξαιρετικὸ αὐτὸ παράδειγμα ἐπιβάλλει προσεκτικότερο ἔλεγχο, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀπαιτεῖ νὰ συζητηθοῦν προηγουμένως οἱ ἀμειβεῖς περιπτώσεις διακεκριμένου ὁμιλητικοῦ χώρου, ὅπως αὐτὸς ἀναγνωρίζεται προπάντων στὴν "Ἐκτορος καὶ Ἀνδρομάχης ὁμιλία τῆς ἕκτης ραψῶδιαις.

III

Ἡ σκηνὴ εἶναι πασίγνωστη, θὰ ἀνασυντάξω λοιπὸν τὰ κεφάλαιά της, ὑπογραμμίζοντας τὰ διαδοχικὰ ὁμιλητικὰ σήματα, κύρια ἢ δευτερεύοντα, τὰ ὅποια παραπέμπουν στὸν ὁμιλητικὸ χῶρο καὶ στὴν ὁμιλητικὴ πράξη.¹⁴

14. Ἡ σκηνὴ αὐτὴ ἔχει ὡς τώρα μελετηθεῖ καὶ συζητηθεῖ πολλές φορές καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι ὀγκώδης. Δὲν ἔχει νόημα νὰ τὴν καταγράψω ἐδῶ. Σημειῶνω μόνον ὅτι, στὸ βαθμὸ πού ἐλέγχω τὴ βιβλιογραφία αὐτὴ, διαπιστώνω ὅτι δὲν στηρίχθηκε ὡς τώρα στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ περίφημη Ἰλιαδικὴ σκηνὴ συστήνει ἓνα τυπικὸ θέμα, αὐτὸ πού ὀνομάζεται ἐδῶ: θέμα τῆς συζυγικῆς ὁμιλίας, συμπληρωματικὸ καὶ ἀντίπαλο πρὸς τὸ θέμα τοῦ πολέμου.

Ἡ ἐντολή τοῦ Ἑλενου πρὸς τὸν ἀδελφὸ τοῦ (Ζ 86-101) προγραμματίζει τὴ μετακίνηση τοῦ Ἑκτορα ἀπὸ τὸν ἐμπόλεμο στὸν ἀπόλεμο χῶρο. Στόχος ὡστόσο αὐτῆς τῆς ἀπροσδόκητης μετάστασης παραμένει ὁ πόλεμος, ἐνῶ στὴ σύσταση τοῦ Ἑλενου δὲν ὑπάρχει καμία πρόβλεψη γιὰ συνάντηση τοῦ Ἑκτορα μετὰ τὴν Ἄνδρομάχη.

Μὲ τὸ τέλος τῆς ἐνδιάμεσης ἐταιρικής ὁμιλίας Γλαύκου καὶ Διομήδη, ὁ Ἑκτωρ φτάνει στὴ Σκαιὴ Πύλη, πρὸς τὸν προβάλλοντα ἐδῶ, καὶ θὰ ἐπαναπροβληθοῦν καὶ στὸ τέλος τῆς σκηνῆς, ὡς κρίσιμο ὄριο ἐμπόλεμου καὶ ἀπόλεμου χώρου. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ὄριο πραγματοποιεῖται καὶ ἡ πρώτη ὁμιλητικὴ πράξη, μετὰ τὸν Ἑκτορα ἀφενὸς καὶ τὸν ἀνώνυμο σύλλογο μητέρων, θυγατέρων καὶ συζύγων ἀφετέρου, πρὸς τοὺς γιὰ τὴν τύχη τῶν ἀντρῶν τους, τῶν παιδιῶν τους καὶ τῶν ἀδελφῶν τους.¹⁵

Ἐφεξῆς πλησιάζει ὁ Ἑκτωρ στὸν δόμο τοῦ Πριάμου, καὶ κατ' ἐξαιρεση περιγράφονται ἐδῶ¹⁶ οἱ ἀντικριστοί, πενήντα καὶ πενήντα, θάλαμοι τῶν θυγατέρων καὶ τῶν γιῶν τοῦ πατριάρχου τῆς Τροίας. Ἡ ἐπιμονὴ τῆς ἐξαιρετικῆς περιγραφῆς στὸν θαλαμικὸ χῶρο καὶ ἡ διακριτικὴ ἔστω ἀναφορὰ πρὸς τὴν συνύρεση τῶν συζύγων προτείνει νὰ θεωρηθοῦν προγραμματικὲς σημάσεις τοῦ κέντρου τοῦ ὁμιλητικοῦ θέματος, ὅταν πρόκειται τοιούτου γιὰ συζυγικὴ ἢ παρασυζυγικὴ σχέση.

Μπροστὰ πάντως στὸ θαλαμικὸ αὐτὸ σκηνικὸ, πρὸς ἐξειδικεύεται στὸν θάλαμο τῆς Λαοδίκης (τῆς ὠραιότερης ἀπὸ τίς θυγατέρες τοῦ Πριάμου) γίνεται ἡ συνάντηση τοῦ Ἑκτορα μετὰ τὴν Ἑκάβη (προσημειῶνω ὅτι Ἑκάβη, Ἑλένη καὶ Ἄνδρομάχη συμμετέχουν, ἐνμέρει ἢ ἐνόλω, καὶ στὴ δραματικὴ συνέχεια τῆς συζυγικῆς ὁμιλίας: στὴ διαλυτικὴ φάση τῆς εἰκοστῆς δευτέρας ραψωδίας καὶ στὴν ἐπικύβεια τῆς εἰκοστῆς τέταρτης ραψωδίας).¹⁷ Ἀντίθετα πρὸς τὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς μάνας του, ὁ γιὸς ἀποκρούει στὸν ἐπόμενο διάλογο τους τὴν προσφορὰ τοῦ κρασιοῦ: τὸ θεωρεῖ σημεῖο ἀπόλεμης χυλάρωσης, ἔμμεσο ἐπομένως καὶ συμπληρωματικὸ ἔστω σῆμα τῆς ὁμιλητικῆς ἀνάπαυλας.

Ἐπονται ἡ μεταβίβαση τῆς ἐντολῆς τοῦ Ἑλενου καὶ ἡ ἐκτέλεσή της, ἐνῶ στὸ μετὰ τὸ προαικονομεῖται¹⁸ καὶ ἡ συνάντηση τοῦ Ἑκτορα μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο: ἔτσι παρει-

15. Ὁ πρῶτος αὐτὸς ὁμιλητικὸς διάλογος τοῦ Ἑκτορα μετὰ τίς τρωαδίτισσες γυναῖκες δίνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ σὲ πλάγια ἀφηγηματικὴ μορφή, καὶ πολὺ συνοπτικά. Παρὰ ταῦτα στὸν κατάλογο τῶν γυναικῶν, πρὸς μετὰ τίς ἐρωτήσεις τους πολιορκοῦν τὸν Ἑκτορα, ἐξέχουν τὰ δύο βασικὰ ὑποκείμενα τῆς συζυγικῆς ὁμιλίας: οἱ λέξεις *ἄλογοι* καὶ *πόσιαι* κατέχουν τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ καταλόγου. Μετὰ τὴ δύσθυμη ἀλλὰ ἀμφίσημη ἀπάντησή τοῦ Ἑκτορα ἐπιβάλλεται στὸ στ. 241 τὸ σχόλιο: *πολλῆσι δὲ κίθδε' ἐφήπτο*. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποφασίσαι κανεὶς ἂν αὐτὸ τὸ σχόλιο ἀνήκει στὸν ποιητὴ ἢ συνεχίζει τὴν ἔμμεση ἀπόκριση τοῦ Ἑκτορα πρὸς τίς γυναῖκες. Πιθανότερο μοῦ φαίνεται τὸ πρῶτο.

16. Ἡ περιγραφή τοῦ βασιλικοῦ δόμου, ὁ ὁποῖος συστήνει τὸν ἐσωτερικὸ ὁμιλητικὸ δακτύλιο, μέσσω στὸν ὁποῖο ἐφεξῆς θὰ κινηθεῖ ὁ Ἑκτωρ, γίνεται καὶ πάλι ἀπὸ τὸν ποιητὴ μετὰ τῶν ὁμοίων ὁμοίων τρόπου, ὥστε νὰ δημιουργεῖται στὸν ἀκροατὴ ἡ αἰσθησιμὴ ὅτι ὁ ποιητὴς καταγράφει ἢ καλύπτει: μεταγράφει ὅσα ἀναγνωρίζει ὁ Ἑκτωρ, καθὼς πλησιάζει ἀπὸ τίς Σκαιὲς Πύλες πρὸς τὸ παλάτι τοῦ Πριάμου.

17. Ἑκάβη: Χ 405-428 καὶ Ω 746-759, Ἄνδρομάχη: Χ 460-514 καὶ Ω 723-745, Ἑλένη: Ω 760-775.

18. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Ἑκτορας ὑπερβαίνει ἐδῶ τίς ἐντολὰς τοῦ Ἑλενου. Τοῦτο

σάγεται ή παρασυζυγία Πάρη και Έλένης ως αντίλογος¹⁹ τής επόμενης συζυγικής όμιλίας Έκτορα και Άνδρομάχης.

Τό διαβόητο παρασυζυγικό ζεύγος τής Ύλιάδας και τού τρωικού μύθου βρίσκεται στο θάλαμο του, όταν τό επισκέπτεται ό Έκτωρ, σε κατάσταση που θά μπορούσε να όνομαστεί συνθηματικά: από όμιλία πρὸς πόλεμο. Στην περίπτωση του έχει προηγηθεί ή έρωτική συνέντευξη²⁰ με επέμβαση τής Άφροδίτης. Παρά ταύτα ό λόγος τής Έλένης πρὸς τόν Έκτορα αποτελεί και αυτός ένα είδος έμμεσης πρόκλησης να προσχωρήσει ό, θρῆος άκόμη και ένοπλος ήρωας, στον όμηλητικό χώρο: τόν προσκαλεί ή Έλένη να μπει στο θάλαμο και να καθίσει σε δίφρο. Ό Έκτωρ άποκρούει και τή δεύτερη αυτή όμηλητική συμπεριφορά (ή άνάπαυση τού πολεμιστή, που έξυπακούει μερικό τουλάχιστον άφοπλισμό, τή σηματοδοτεί έν νεύο), δείχνει σπουδή για έπιστροφή στον πολεμικό χώρο, επικαλείται έντούτους και τήν άρεξή του να δει τή γυναίκα και τόν γιό του, επειδή προβλέπει ότι δέν πρόκειται να έπιστρέψει έφεξης στην Τροία ζωντανός. Ό δρόμος για τή συζυγική όμιλία έχει άνοιξει, στο σημείο άκριβώς που ή διάκριση πολεμικού και όμηλητικού χώρου, πολεμικής και όμηλητικής συμπεριφοράς, έχει καταστεί άναρχή: όταν οι δύο άντικείμενες και συμπληρωματικές περιοχές έχουν έπαρκώς προσημανθεί.

Στό βαθμό που ό θάλαμος άναδείχτηκε ως τώρα κείριο σήμα τού όμηλητικού χώρου, περιμένουμε ή συζυγική όμιλία Έκτορος και Άνδρομάχης να βρει τήν ύποδοχή τής στον συζυγικό θάλαμο. Η προσδοκία μας όμως αυτή, στην όποία ένέγεται και ό ίδιος ό Έκτωρ, καθοδόν ματαιώνεται: ό σύζυγος φτάνει στο κατώφλι τού σπιτιού του, αλλά ένκει πληροφορείται από τις θμωές ότι ή γυναίκα του (μαζί με τό παιδί και τήν

σημαίνει ότι άναλαμβάνει άυθαίρετως τήν εϋθύνη για τις όμηλητικές σκηνές που πρόκειται να άκολουθήσουν: με τόν Άλέξανδρο και τήν Έλένη άφένος με τήν Άνδρομάχη άφετέρου. Προσχωρεί δηλαδή στο κέντρο τού όμηλητικού χώρου και άπομακρύνεται προσώρας όλο και περισσότερο από τό χώρο τού πολέμου. Παρά ταύτα τό θέμα τού πολέμου έξακολουθεί να τόν βαρβαίνει και να είναι ό τελικός στόχος τής έπίσκεψής του στην Τροία. Για να ένισχυθεί άκριβώς αυτή ή προβολή τού πολεμικού θέματος, καθώς πλησιάζουμε στην άκμή τής συζυγικής όμιλίας, ό ήρωας έπινοεί, περίπου ως άλλοι: για τήν έπίσκεψή του στο θάλαμο τής Έλένης και τού Πάρη, τήν πρόθεσή του να συμπαρασύρει μαζί του στον πόλεμο τόν άδελφό του, που με τή συνδρομή τής Άφροδίτης είχε στο μεταξύ έπιδοθεί στον παρασυζυγικό του έρωτα.

19. Άλέξανδρος και Έλένη είναι έτοιμοι να έγκαταλείψουν τώρα τήν παρασυζυγική τους χαλάρωση, όταν τούς συναντά ό Έκτωρ: ό Πάρης χαϊδεύει πιά τά όπλα του: ή Έλένη χρησιμοποιεί τήν έρωτική τής πειθώ για να έπαναφέρει τόν άντρα τής στο πεδίο τής μάχης: *παρειπουσ' άλλοχος μαλακοῖς έπέεσσιν*, λείει τό κείμενο (στ. 337).

20. Η έρωτική ένωσις Πάρη και Έλένης, για τήν όποία εϋθύνεται ή Άφροδίτη, περιγράφεται στην τρίτη ραψώδια (στ. 421-446) με ιδιαίτερη και μοναδική στην Ύλιάδα έμφαση: πουνενά άλλοτο στο έπος δέν έχουμε άνάλογη περιγραφή έρωτικής σκηνής που να άναφέρεται σε ήρωες. Η όξύτητα τής έρωτικής περιγραφής ένισχύεται και από τό γεγονός ότι «έγκριβωτίζετα» στο άφηρηματικό πλαίσιο τής μονομαχίας Μενελάου-Άλέξανδρου. Η αντίστιξη πολεμικού και όμηλητικού θέματος στην περίπτωση αυτή γίνεται ή ισχυρότερη δυνατή: ή έρωτική όμιλία όχι μόνο διακόπτει τήν πολεμική όμιλία βιαίως, αλλά σχεδόν τήν χλευάζει.

παραμάνα) περιφέρεται ἤδη στὸ κάστρο μήπως τὸν συναντήσει. Ἡ ἔγνοια τῆς γιὰ τὸν ἄντρα τῆς, ὁ ὀμιλητικός τῆς οἰστρος²¹ τὴν παρασύρει λοιπὸν σὲ μιὰ βίαιη κίνηση ἀναζητήσῃς του, πού παρ' ὀλίγον νὰ ἀποβεῖ μοιραία. Ἡ συνάντηση τοῦ ζεύγους θὰ γίνει τελικὰ στὴν ἐξοδὸ τοῦ ὀμιλητικοῦ χώρου, τῆ στιγμῆ πού ὁ Ἔκτωρ ἐτοιμάζεται νὰ τὸν ἐγκαταλείψει, γιὰ νὰ ἐπιστρέψει στὸν πόλεμο. Ἔτσι οἱ Σκαιῆς Πύλες ἀναδεικνύονται σὲ ἔσχατη καὶ κορυφαία ὀμιλητικὴ ὑποδοχῆ, ἀφοῦ προὔπηρξαν ἤδη πρώτῃ καὶ εἰσαγωγικῆ διόδος τῆς ὀμιλητικῆς πράξης τοῦ Ἔκτορα.

Ἐπειτα ἡ σύσταση τῆς Ἄνδρομάχης καὶ τοῦ νηπίου Ἀστυάνακτα, ἡ ὁποία, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, σκοπεύει καὶ στὴ συμπλήρωση τοῦ ὀμιλητικοῦ τριγώνου: οἱ σύζυγοι ἀναδεικνύονται σὲ ὑποκείμενα βίας, τὸ παιδί τους σὲ ἐνωτικὸ σημεῖο κορυφῆς.²²

Γιὰ νὰ ἀρχίσει ἡ συζυγικὴ ὀμιλία, τὰ βασικά ὑποκείμενά τῆς πρέπει νὰ περάσουν ἀπὸ τὴ βίαιη κίνηση στὴν ἐκφραστικὴ στάση: ὁ Ἔκτωρ χαμογελᾷ στὸ γιό του, πού βρίσκεται ἀκόμη στὰ χέρι τῆς παραμάνας· ἡ Ἄνδρομάχη στέκεται δακρυσιμένη δίπλα του καὶ τοῦ σφίγγει τὸ χέρι. Ὁ πρῶτος λόγος τῆς ἐξαιρεί κυρίως τὴν ἀγωνία τῆς γιὰ τὴν πολεμικὴ τύχη τοῦ ἄντρα τῆς: προσπαθεῖ νὰ τὸν παρασύρει στὴν περιφέρεια ἔστω τοῦ ὀμιλητικοῦ χώρου, μὲ τὸ ἐπιχείρημα τῆς δικῆς τῆς ἐπιχειρημένης χηρείας καὶ τῆς παρεπόμενης ὀρφάνιας τοῦ παιδιοῦ τῆς. Συγχρόνως δηλώνει τὴν ἐντελῶς ἐξαιρετικὴ ἐξάρτησή τῆς ἀπὸ τὸν ἄντρα τῆς, πού ἔχει γίνει γι' αὐτὴν πατέρας, μάνα, ἀδελφός καὶ βεβιαῖος θαλαρὸς παρακοίτης —δικαιρικὰ ὑποβάλλεται ἔτσι τὸ θάλλος τῆς συζυγικῆς κλίνης.

21. Ἡ ἄστοχη σπουδὴ τῆς Ἄνδρομάχης ὀφείλεται προφανῶς στὴν αὐξημένη ὀμιλητικὴ τῆς ὄρεξη, πού τὴν παρασύρει ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς, μήπως καὶ προλάβει τὸν ἄντρα τῆς, τὴν ὥρα ἀκριβῶς πού ἐκεῖνος σπεύδει στὸν συζυγικὸ θάλαμο γιὰ νὰ τὴν συναντήσει. Ἀνάλογη ἀστοχία δείχνει ἡ Ἄνδρομάχη καὶ στὴν εἰκοστὴ δευτέρη ραψωδία (στ. 437-446): τὴν ὥρα πού ἔλη ἡ Τροία βρίσκεται πάνω στὰ τεῖχη καὶ θρηνεῖ τὸν δισυρμόμενο Ἔκτορα, πού μόλις τὸν ἔχει σκοτώσει ὁ Ἀχιλλεύας, ἡ ἔδω ἀδρανεῖ μέσα στὸν συζυγικὸ θάλαμο: ὄφαινε, ἐνῶ συγχρόνως ἔχει δώσει παραγγελία στὶς θεραπαινίδες νὰ ἐτοιμάσουν ζεστὸ λουτρό γιὰ τὸν ἄντρα τῆς, προσδοκῶντας ἀκόμη τὸ νόστο του ἀπὸ τῆ μάχη. Οἱ δύο σκηνές, πού ἀντιστοιχοῦν στὶς δύο βαθμίδες τῆς κατιούσας συζυγικῆς ὀμιλίας Ἔκτορα καὶ Ἄνδρομάχης (ἡ τρίτη βρίσκεται στὴν εἰκοστὴ τέταρτη ραψωδία) εἶναι ὀλοφάνερα συνδυάσιμες καὶ ὀμόλογες: ἡ ὑπερβολὴ τῆς ὀμιλητικῆς ὄρεξης ὀδηγεῖ γιὰ λίγο στὴν ἀναστολὴ τῆς ὀμιλητικῆς σκηνῆς, καθυστέρηση πού εἰσοεῖ τὴ δραματοποίησή τῆς στὸ ἔπακρο.

22. Ἡ παρούσα τοῦ Ἀστυάνακτα στὴν ὀμιλητικὴ αὐτῆ σκηνῆ (στὴν εἰκοστὴ δευτέρη καὶ τὴν εἰκοστὴ τέταρτη ραψωδία, στοὺς ἀντίστοιχους θρήνους τῆς Ἄνδρομάχης, ὁ Ἀστυάναξ ὑποβάλλεται ἐμμέσως μὲ τὶς ἀναφορὲς πού κάνει σ' αὐτὸν ἡ μητέρα του) δείχνει ὅτι στὸν τύπο τῆς συζυγικῆς ὀμιλίας ἀνήκει, ἐκτὸς τῶν δύο συζυγικῶν ὑποκειμένων, καὶ τὸ παιδί τους: ἂν οἱ σύζυγοι ἀποτελοῦν τὶς γωνίες βίας τοῦ ὀμιλητικοῦ τριγώνου, τὸ παιδί συστήνει τὴν ἐνωτικὴ του κορυφῆ. Ἀντίστοιχο ρόλο παίζει καὶ ὁ Τηλέμαχος στὸ συζυγικὸ τρίγωνο τῆς Ὀδύσσειας, στὴ σκηνῆ τοῦ ἀναγνωρισμοῦ τῆς εἰκοστῆς τρίτης ραψωδίας. Τὴν τυπολογικὴ ἀναγκαιότητα τοῦ παιδιοῦ γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ συζυγικοῦ ὀμιλητικοῦ τριγώνου τὴν ἀποδεικνύει καὶ ἡ παραλλαγή πού συναντοῦμε στὸν Ἀϊαντα τοῦ Σοφοκλεῆ: ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ, ὁ Εὐρύσάκης ἀποτελεῖ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις δραματικὸ ἀντίγραφο τοῦ ἐπικοῦ Ἀστυάνακτα.

‘Ο Έκτωρ ἀρνείται τὴν ὀμιλητικὴ αὐτὴ πρόσκληση τῆς γυναίκας του στὸ ὄνομα τοῦ ἥρωικοῦ κλέους, ἐπικυρώνει ὅμως τὸν ὑπερθετικὸ δεσμό του μετὰ τὴν Ἀνδρομάχη, στήνοντας τὴ δική του ὀμολογικὴ κλίμακα, στὴν ὁποία ὁ πατέρας του, ἡ μάννα καὶ τὰ ἀδελφία του ὑποβαθμίζονται πρὸς ὄφελος τῆς γυναίκας του. Τὸ ἐνδεχόμενο ἐξάλλου τῆς δούλης Ἀνδρομάχης, τοῦ δημιουργοῦ ἐφιάλη, μπροστὰ στὸν ὁποῖο προκρίνει τὸ θάνατο.

Ἡ συνέχεια προσθέτει στὰ ἤδη πολλαπλὰ σημάδια τῆς ὀμιλητικῆς συμπεριφορᾶς καὶ δύο ἀκόμη τυπικὰ καὶ σημαντικώτατα: τὸν μερικὸ ἔστω ἀφοπλισμὸ καὶ τὸν ἔμμεσο ἐναγκαλισμὸ. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται μετὰ τὴ συνέργεια τοῦ Ἄστυνάκτα: τὸ νήπιο περνᾷ ἀπὸ τὰ χέρια τῆς παραμάνας στὴν ἀγκάλη τοῦ πατέρα καὶ παραδίδεται ὕστερα στὸν κόλπο τῆς μάννας του, ἐνῶ στὸ μεταξύ ἔχει πετύχει μετὰ τὸ κλάμα του τὴν ἀπόθεση τῆς περιεμφαλαίας τοῦ Ἔκτορα. Τὸ κλάμα ἐξάλλου τοῦ παιδιοῦ προκαλεῖ τὸ γέλιο τῶν γονιῶν του, πού παραπέμπει μετὰ τὴ σειρά του στὴν ἀνέμελη προπολεμικὴ ὀμιλητικὴ τους ζωή.²³

Στὸ σημεῖο ἀκριβῶς αὐτὸ ἡ ὀμιλητικὴ σκηνὴ κορυφώνεται: παίρνοντας ἡ γυναίκα τὸ παιδί ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ πατέρα χαμογελώντας θακρύνει, καὶ τοῦτο τὸ θακρυσμένο γέλιο τῆς κινεῖ τὸ ἔλεος τοῦ ἄντρα τῆς καὶ τὴν τρυφερότητά του· γιὰ πρώτη καὶ τελευταία φορὰ τὴ χαδεύει.

Ἀκολουθεῖ ἡ βίαιη σχεδόν²⁴ ρήξη τῆς ὀμιλίας: ὁ Ἔκτωρ παραπέμπει τὴν Ἀνδρομάχη στὸ σπίτι τῆς· ὁ ἴδιος ἐπανοπλίζεται καὶ φεύγει· ἐκείνη τὸν παρακολουθεῖ μετὰ συγκρατημένο ἀκόμη σπαραγμὸ, πού τὸν ὀξύνει σὲ ἐπιτάφιο γόο, ὅταν γυρίζει στὸ θάλαμὸ τῆς.

Στὴν ἐξοδὸ του θὰ συναντήσει ὁ Ἔκτορας τὸν κορεσμένο²⁵ ἀπὸ τὴν παρασυζυγικὴ

23. Ὅτι τὸ θέμα τῆς συζυγικῆς ὀμιλίας ἐλέγχεται ὡς ἀντίπαλο τοῦ πολεμικοῦ θέματος φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἄλλοῦ συνάπτεται εὐθέως μετὰ τὸν προπολεμικὸ καιρὸ τῆς εἰρήνης, ὅπως τὸ δείχνουν καὶ οἱ στ. 153-156 τῆς εικοστῆς δευτέρας ραψωδίας. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὰ δύο θέματα, ὀμιλία καὶ πόλεμος, ἀναιροῦνται ἀμοιβαίως: ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐνὸς μηδενίζει τὸ ἄλλο. Στὴν Ἰλιάδα ὡστόσο, δίχως νὰ καταργεῖται αὐτὴ ἡ ἀρχετυπικὴ ἀντιπαλότητα, τὰ δύο θέματα συμβάλλονται κάποτε, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ καταδεικνύεται ἔτσι ἀκόμη περισσότερο ἡ ἀντίπαλη φύση καὶ λειτουργία τους. Δὲν εἶναι τῆς ὥρας νὰ ὑποδείξω πῶς συμπεριφέρονται μεταξύ τους τὰ δύο αὐτὰ θέματα στὴν ἀρχαϊκὴ λυρικὴ ποίηση, προπάντων σὲ ποιήματα μετὰ μυθολογικὸ περιεχόμενο, δανεισμένο ἀπὸ τὸ ἔπος—στὸν Ἀλκαῖο λ.χ. ἢ στὴ Σαπφώ.

24. Ὁ τελευταῖος λόγος τοῦ Ἔκτορα (486-492) μοιράζεται στὰ δύο: τὸ πρῶτο μέρος του εἶναι παραμυθητικὸ καὶ συγκλίνει ἀκόμη πρὸς τὴν πλάστιγγα τῆς συζυγικῆς ὀμιλίας, πού μόλις πρὸ ὀλίγου εἶχε φτάσει στὴν ἀποκορύφωσή της· τὸ δεύτερο μέρος ἐκτρέπει τὴν παραίνεση σὲ προσταγή, σχεδὸν σὲ ἀπόκρουση τῆς Ἀνδρομάχης. Ὁ Ἔκτωρ ἐτοιμάζεται νὰ ξαναγυρίσει στὸ χωρὸ τοῦ πολέμου, μόνος ἀπὸ τὴ γυναίκα του· ἡ Ἀνδρομάχη ἀποστέλλεται στὸν συζυγικὸ θάλαμο, μόνη ἀπὸ τὸν ἄντρα τῆς. Σάμπως ὀλόκληρο τὸ θέμα τοῦ πολέμου νὰ τὸ ἀναδέχεται ἐφεξῆς ὁ Ἔκτωρ, καὶ τῆς ὀμιλίας ἡ Ἀνδρομάχη. Αὐτὴ ἡ βίαιη διάζευξη τῶν δύο θεμάτων προσιωνίζεται ὀριστικὴ καὶ ἐκδηλώνεται μετὰ τὸν πρῶμο νεκρῶσιμο θρῆνο τῆς Ἀνδρομάχης.

25. Τὴν αἴσθησή του ἐρωτικοῦ κορεσμοῦ μεταφέρει ἡ παρομοίωση τῶν στ. 506-514.

ὀμιλία ἀδελφῷ του· μαζί με τὸν Ἀλέξανδρο θὰ προχωρήσουν ἀπὸ ὀμιλίας πρὸς πόλεμον, ἐγκαταλείποντας τὴν τειχιωμένη Τροία.

Συμπεραίνω καὶ κωδικοποιῶ:

1. Ἡ Ἰλιαδικὴ ὀμιλία (ἐδῶ ἢ συζυγικὴ, καὶ σὲ ἔνθετη μορφή, καὶ ἢ παρασυζυγικὴ) ἐκτρέφεται κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὸν Ἰλιαδικὸν πόλεμον· μετὰ τὴν ἀσφυκτικὴ τῆς ἀνάπτυξῆς ἀπορροφᾶται ξανὰ ἀπ' αὐτόν. Καὶ μεῖν ἄλλα λόγια: ὅσο ἡ ὀμιλία προοδεύει καὶ ἀκμάζει, τὰ σήματα τοῦ πολέμου ἐξασθενίζουν, ἀλλὰ δὲν σβήνουν· ὅταν φθίνει, τὰ πολεμικὰ σήματα ἐπανακτοῦν τὸ ἰσχυρὸ τους σθένος. Ἡ κυκλικὴ ἐπομένως κίνησις παίρνει χιαστή μορφή: ἀπὸ πολέμου πρὸς ὀμιλίαν· ἀπὸ ὀμιλίας πρὸς πόλεμον. Ἡ σύνθλιψις τοῦ ὀμιλητικοῦ θέματος γίνεται ἔτσι φανερῆ.

2. Ἡ ὀμιλητικὴ αὐτὴ σκηνὴ ἐπιβάλλει νὰ διακρίνουμε τὴν ὀμιλητικὴν πράξιν καὶ συμπεριφορὰ ἀπὸ τὸν ὀμιλητικὸν χῶρον: ὁ δεῦτερος ὑπηρετεῖ τὴν πρώτην, προσθέτει ἕμως στὰ δικά της τὰ δικά του συμπληρωματικὰ σήματα.

3. Ἡ συζυγικὴ (ἢ παρασυζυγικὴ) κλίνη καὶ ὁ θάλαμος ἀναδεικνύονται ἀντιστοίχως σὲ ἐπίκεντρο καὶ κέντρο τοῦ ὀμιλητικοῦ χώρου. Ὁ δῶμος τοῦ Πριάμου καὶ γενικότερα ἡ οἰκισμένη Τροία σὲ ἐσωτερικὸν δακτύλιόν της. Τὸ τεῖχος τῆς Τροίας καὶ οἱ πύργοι του σὲ ὀριακὸν ἐξωτερικὸν τῆς δακτύλιου. Οἱ Σκαιεῖς, τέλος, Πύλεις σὲ συμβολικὴν εἴσοδον καὶ ἐξοδὸν ἀπὸ τὸν πολεμικὸν στὸν ὀμιλητικὸν χῶρον, καὶ ἀντιστροφῶς.

4. Ἡ ὀμιλητικὴ ἐξἄλλου συμπεριφορὰ καὶ πράξις προβάλλεται ἐδῶ ὡς προοδευτικὴ ἐπίσης ἐπικέντρωσις καὶ ὕστερα ὡς βίαιη σχεδὸν ἀποκέντρωσις.²⁶ Τοῦτο φαίνεται καθαρὰ στὴν ὀμιλητικὴν πορείαν τοῦ Ἔκτορα: ἂν ἡ προηγούμενη πολεμικὴ του δραστηριότητα ἐπιβάλλει τὴν κίνησιν

26. Ἡ διπλὴ αὐτὴ κίνησις (: πρὸς- καὶ ἀπὸ- τὸν ὀμιλητικὸν χῶρον) ἐπαναλαμβάνεται καὶ μεγιστοποιεῖται στὴν Ὀδύσειαν. Ὁ Ὀδυσσεύς κινεῖται ἀπὸ τὸ καλῶς τοῦ Εὐμαιοῦ πρὸς τὸ παλάτιον του· καθυστερεῖ στὴν αὐλὴν του· ἐπιμένει, ὅσο χρειάζεται, στὸ αὐλόθυρον· μπαίνει στὴν αἴθουσαν, στὴν ἀρχὴν ὡς ἐπαίτης, γὰρ νὰ γίνῃ ὕστερα κυρίαρχος τῆς μετὰ τὴν μνηστροφονίαν ἀνεβαίνει στὸν συζυγικὸν θάλαμον καὶ στὴν συζυγικὴν κλίνην. Κι αὐτὴ ἡ κεντρομόλος κίνησις συμπληρώνεται στὴν εἰκοστὴ τέταρτη ραψῶδιαν μετὰ τὴν ἀντίστοιχον φυλόκεντρικὴν κίνησιν τοῦ ἦρωα: καταρχὴν πρὸν τὸν ὑπαιθρον χῶρον, γὰρ νὰ συναντήσῃ τὸν πατέρα του καὶ νὰ πραγματοποιηθῇ ὁ ὕψιμός τους ἀναγνωρισμός· μετὰ μαζί με τὸν Λαέρτη ἀντιμετωπίζουν, στὸ κέντρο τῆς πόλης, τὴν ἐξέγερσιν τῶν πολιτῶν τοῦ πρὸς στιγμὴν θέλοντι νὰ ἐκδικηθοῦν τὸ φόνον τῶν μνηστήρων. Σ' αὐτὸν τὸν παρ' ὀλίγον ἐμφύλιον πόλεμον δίνει τέλος ἡ Ἀθηνᾶ μετὰ τὴν δικὴν της παρέμβασιν —καὶ ἐδῶ τεματίζει τὸ ἔπος.

στό πεδίο τῆς μάχης, ἡ ὁμιλητικὴ του ἀποστολὴ ἐντέλλεται τῇ μετακίνησῃ του ἀπὸ τὸν πολεμικὸ στὸν ἀπόλεμο χῶρο· τῇ μετὰστασῇ του ὕστερα διαδοχικῶς στοὺς θαλάμους τῆς Λαοδίκης, τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Πάρη, τῆς Ἀνδρομάχης· τῇ στάσῃ του ἐφεξῆς στὶς Σκαιῆς Πύλες, γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ συζυγικὴ ὁμιλία· τὴν ἐξοδικὴ τέλος μετακίνησή του, μαζὶ μὲ τὸν Ἀλέξανδρο, γιὰ νὰ παραδοθεῖ ξανά στὴν κίνησι τῆς πολεμικῆς σύγκρουσης.

5. Ἀνάλογη σπεῖρα σχηματίζεται καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ λόγου: ἂν ὁ βίαιος ἀντίλογος συνοδεύει συχνὰ τὴν πολεμικὴ ἀναμέτρηση δύο ἀντιπάλων, ἐδῶ μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ἥπιο ὁμιλητικὸ ἀντίλογο ποῦ ἐξελίσσεται σὲ τρυφερὸ ὁμιλητικὸ διάλογο, γιὰ νὰ ἀπολήξει ξανά σὲ ἀπωθητικὸ ἀντίλογο.

6. Προφανῶς ἡ συγκοίμηση στὴ συζυγικὴ ἢ παρασυζυγικὴ κλίνη σηματοδοτεῖ τὸν πυρήνα τῆς ὁμιλητικῆς πράξης. Ἡ εἴσοδος καὶ ἡ ἐγκατάστασις τοῦ πολεμιστῆ στὸ θάλαμο προσημαίνουν τὴν ἔλξη τοῦ ὁμιλητικοῦ πυρήνα, γι' αὐτὸ καὶ ἀποκρούονται ἀπὸ τὸν Ἑκτορα. Ἡ συζυγικὴ ὁμιλία Ἑκτορος καὶ Ἀνδρομάχης συντελεῖται στὸ ἑσχατο ὄριο τοῦ ὁμιλητικοῦ χώρου, καὶ τοῦτο ἐπιβάλλει τὴ μετωνυμικῆ²⁷ κατὰ κάποιον τρόπο δῆλωσις τῆς ὁμιλητικῆς πράξης. Τὰ ἐμφανεστάτα σήματα τῆς μετωνυμικῆς αὐτῆς ὁμιλητικῆς συμπεριφορᾶς εἶναι: ἡ προσέγγισις καὶ ἡ πρώτη τυπικὴ ἐπαφὴ τῶν ὁμιλητικῶν ὑποκειμένων· ὁ μερικὸς ἔστω ἀφοπλισμὸς τοῦ ἥρωα· ὁ ἔμμεσος, διὰ τοῦ Ἀστυάνακτος, ἐναγκαλισμὸς τοῦ ζεύγους· τὸ ἐλεητικὸ χᾶδι τοῦ ἄντρα στὴ γυναίκα του. Ὡς δευτερεύοντα σήματα προτείνονται: τὸ μειδίωμα τοῦ πατέρα στὸ γιό, τὸ στιγματιῶ γέλιο τῶν συζύγων, τὸ δακρυσμένο γέλιο τῆς Ἀνδρομάχης.

Φοβᾶμαι πὼς ὁ χρόνος δὲν μὲ παίρνει γιὰ ἐπαρκὴ καθυστέρηση στὴν ἐταιρικὴ ὁμιλία Γλαύκου καὶ Διομήδη, προκειμένου νὰ ἐλεγχθεῖ, ὅπως πρέπει, ἡ φαινομενικὴ σύμπτωσις ὁμιλητικοῦ καὶ πολεμικοῦ χώρου. Θὰ περιοριστῶ λοιπὸν μόνον σὲ κεφαλαιώδεις παρατηρήσεις καὶ ἐξηγήσεις:

27. Ἑκτορ καὶ Ἀνδρομάχη δὲν ξανασιμῶν ἐφεξῆς ζωντανὸι στὴν Ἰλιάδα. Αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη συνάντησή τους στὸ ἔπος ποῦ ἐξελίσσεται καθοδὸν σὲ συζυγικὴ ὁμιλία καί, λανθάνοντως, σὲ συζυγικὴ ἔνωσις. Θεωρῶ μετωνυμικὰ σήματα τῆς ἐρωτικῆς σμίξης ὅλη τὴν κλίμακα τῶν ἀμοιβαίων τους χειρονομιῶν: ἀπὸ τὴν τυπικὴ χειραψία τους, στὴν ἀρχή, ὡς τὸν ἔμμεσο ἐναγκαλισμὸ τους, μὲ διάμεσο τὸν Ἀστυάνακτα, καὶ τὸ τελικὸ τρυφερὸ τους χᾶδι.

1. Ἡ ἀναγνωριστικὴ σκηνὴ Γλαύκου καὶ Διομήδη, ἐντεταγμένη στὸ πλαίσιο τῆς ἀριστείας τοῦ Ἀργείου ἥρωα, φέρει ὅλα τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς δυαδικῆς πολεμικῆς σύγκρουσης στὸν πρόλόγό της (Ζ 119-122):²⁸ ἀπομόνωση μέσα στὸν μάχιμο ὄμιλο δύο πολεμιστῶν ποὺ ἡ βίαιη κίνησή τους τοὺς φέρνει κάποια στιγμή ἀντιμέτωπους· ὀνομαστικὴ σύσταση· μονὸ ἢ ἀμοιβαῖο προκλητικὸ λόγο-ἀντίλογο πρὶν ἀπὸ τὴ βολή.

2. Ἐδῶ ὁ προκλητικὸς λόγος ἀνατίθεται στὸν Διομήδη, ποὺ ζητᾷ νὰ μάθει ἂν ὁ θρασὺς ἀντίπαλός του εἶναι θνητὸς ἢ θεός, γιὰ νὰ ὀρίσει τὴ στάση του. Μολονότι ἡ διπλὴ αὐτὴ ἐρώτηση διεκτείνεται ἀπροσδόκητα, καταλήγει στὴν ἐπανάληψη τῆς φονικῆς ἀπειλῆς, ποὺ προηγεῖται συνήθως τῆς φονικῆς βολῆς. Τὴν ἀναστολὴ τῆς φονικῆς σύγκρουσης τὴν παρατείνει ὅμως ἀκόμη περισσότερο ἡ ἔνθετη μακρὰ γενεαλογικὴ διήγηση τοῦ Γλαύκου (μοιρασμένη σὲ πρόλογο, κορμὸ καὶ ἐπίλογο), τόσο μὲ τὸν τόνο της²⁹ ὅσο καὶ μὲ τὸ περιεχόμενό της, στὸ ὁποῖο εὐκόλα ἀναγνωρίζονται μοτίβα παρασυζυγικῆς καταρχὴν καὶ συζυγικῆς ὕστερα ὁμιλίας. Ἡ τελικὴ ματαίωση τῆς πολεμικῆς σύγκρουσης ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸν δεύτερο, ἀναγνωριστικὸ λόγο τοῦ Διομήδη ποὺ καταλήγει στὴ σύναψη ἑταιρικῆς συμφωνίας: οἱ δύο ἑταῖροι δὲν θὰ πολεμήσουν ἐφεξῆς μεταξὺ τους, καὶ ἂς ἀνήκουν σὲ ἀντίπαλα στρατόπεδα, ἀφοῦ συνδέονται στὴ γενεαλογικὴ τους ρίζα μὲ τὴν πράξη τῆς φιλοξενίας. Ἐπονται ἡ εἰρωνικὴ, ὅπως τὸ προδήλωσα ἤδη, ἀνταλλαγὴ τῶν χρυσῶν μὲ τὰ χάλκινα ὅπλα, ἀφοῦ στὸ μεταξὺ οἱ δύο ἥρωες ἀφιππεύουν, σμίγουν τὰ χέρια τους καὶ πιστεύουν μὲ ὄραο τὴ φιλία τους.

3. Παρὰ τὴν πολεμικὴ της τυπολογία ἡ ἑταιρικὴ αὐτὴ ὁμιλία παρκαλοθεῖ στὸ ἐπίπεδο τῆς ὁμιλητικῆς συμπεριφορᾶς τῆ βασικῆ σηματολογία τῆς συζυγικῆς ὁμιλίας Ἐκτορα καὶ Ἀνδρομάχης: ἡ πολεμικὴ βίαιη κίνηση τρέπεται καὶ ἐδῶ σὲ ὁμιλητικὴ στάση, ὁ συγκρουσιακὸς ἀντίλογος σὲ ὁμιλητικὸ διάλογο· ἡ ἀνταλλαγὴ ἐξᾴλλου τῶν ὅπλων προϋποθέτει τὸν στιγμιαῖο ἔστω ἀφοπλισμὸ, ἐνῶ ἡ ἀφίππευση τῶν ἡρώων, ἡ προσέγγισή τους καὶ τελικὰ ἡ σύσφιγξη τῶν χειρῶν τους συστήνουν τὴ σωματικὴ

28. Ὅλα αὐτὰ ἀναλύονται στὸ ὑπὸ δημοσίευση σχετικὸ μελέτημά μου, ὅπου καὶ ἡ δευτερεύουσα βιβλιογραφία.

29. Μελαγχολικός, ἀλλὰ καὶ ἀντιπολεμικὸς τόνος προεξαγγέλλεται ἤδη μὲ τὴν παρομοίωση τῶν στ. 146-149. Ἐξίσου μελαγχολικός, μεταομιλητικὸς καὶ μεταπολεμικός εἶναι καὶ ὁ τόνος στὸ τέλος τῆς μακρᾶς διήγησης τοῦ Γλαύκου, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ «μισάνθρωπη» ἀπομόνωση τοῦ Βελλεροφόντη καὶ τὴν περιπλάνησή του στὸ Ἄλγιον πεδίον.

ἐπαφή. Παραμένει ὅμως ἀνοιχτὸ τὸ πρόβλημα τῆς αὐτονομίας τοῦ ὁμιλητικοῦ χώρου.

4. Ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῆς σκηνῆς ἐπιβάλλει νὰ ποῦμε ὅτι ὁ πολεμικὸς χώρος ὀρίζεται εὐκρινῶς μόνον στοὺς εἰσαγωγικοὺς στίχους 119-122 καὶ μὲ λαυθάνοντα τρόπο στὸν ἐπίλογο 232-236. Στὸ ἐσωτερικὸ πάντως τῆς συνομιλίας ὁ χώρος αὐτὸς ἐξαφανίζεται.³⁰ ἀντ' αὐτοῦ μέσα ἀπὸ τὴ γενεαλογικὴ διήγηση τοῦ Γλαύκου καὶ τὸν ἀναγνωριστικὸ λόγο τοῦ Διομήδη ἀναδεικνύεται ὡς κοινὸς ἑταιρικός χώρος τὸ "Ἄργος.³¹ Συμπέρασμα: ὁ πρωτοβάθμιος πολεμικὸς χώρος μεταποιεῖται καθοδὸν σὲ δευτεροβάθμιο ὁμιλητικὸν χώρο, ποὺ τὸν παράγει ἀκριβῶς ἡ ἑταιρική ὁμιλία, ἐφόσον εἶναι ἀδύνατον ἄλλως νὰ ἐξευρεθεῖ.

IV

Προχωρῶ ὅμως στὴν Ὀδύσεια, μολοντί τὰ χρονικὰ περιθώριά μου ἔχουν στενέψει πολὺ, ἂν δὲν ἔχουν κιόλας ἐξαντληθεῖ. Μ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους δὲν εἶναι βέβαια δυνατὸν νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ γενικότερο πρόβλημα τῆς παράστασης καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ χώρου στὴν Ὀδύσεια, παρὰ μόνον γιὰ νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι καὶ στὸ κεφάλαιο αὐτὸ διαπιστώνεται χαρακτηριστικὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα.

Καὶ ὁ κ. Kullmann ὑποδεικνύει³² ὅτι ὁ κατοικημένος, ἀλλὰ καὶ ὁ ὑπαίθριος, χώρος προβάλλεται στὴν Ὀδύσεια μὲ πολὺ μεγαλύτερη πυκνότητα καὶ συχνότητα ἀπὸ ὅ,τι στὴν Ἰλιάδα, κυρίως ὅμως συμπλέκεται λειτουργικὰ πιά μὲ τὴν ἀφηγηματικὴ δράση καὶ κάποτε ἐξειδικεύεται στὸ ἑπικρο. Στὴν περίπτωσιν μάλιστα τοῦ Ὀδυσσειακοῦ παλατιοῦ σωστά ὁ κ. Kullmann ἐπισημαίνει ὅτι ἡ λειτουργικὴ συμμετοχὴ αὐτοῦ τοῦ χώρου στὴν ἑτοιμασία καὶ στὴ διεκπεραίωση τῆς μνηστροφονίας θυμίζει ἀστυνομικὸ μωχιστόρημα.

Ἀνάλογες εἶναι καὶ οἱ γενικὲς παρατηρήσεις τῆς B. Hellwig γιὰ τὸν Ὀδυσσειακὸν χώρο, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀπομονώνω τέσσερις μόνον, γιὰ λόγους οἰκονομίας.³³

30. Ὁ τρωικὸς πολεμικὸς χώρος καταποντίζεται ἐξ ὀλοκλήρου στοὺς στ. 145-205 τῆς διήγησης τοῦ Γλαύκου, ὅπως ἐπίσης καὶ στοὺς στ. 215-225 ἀπὸ τὸν τελευταῖο ἀναγνωριστικὸ καὶ συμπιλωτικὸν λόγον τοῦ Διομήδη.

31. Τὸ "Ἄργος συγκεκριμένα ἐξονομάζεται στοὺς στ. 152 καὶ 224 καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ἑταίρους. Λειτουργεῖ ἔτσι ὡς ὑποδοχὴ τῆς πατρογονικῆς ἑταιρικῆς ὁμιλίας τοῦ Οἰνέα καὶ τοῦ Βελλεροφόντη, τὴν ὁποία «μυμοῦνται» τώρα οἱ ἔγγονοί τους.

32. Ὁ.π., στὸ κεφάλαιον τοῦ μελετήματος γιὰ τὴν παράστασιν καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ χώρου καὶ τῶν περιεχομένων του ἀντικειμένων στὴν Ὀδύσειαν.

33. Ὁ.π., σ. 28-35. Οἱ παρατηρήσεις τῆς Hellwig ἔχουν μόνον συνοψίζονται ἀλλὰ, σὲ κάποια σημεῖα τους, καὶ συμπληρώνονται ἢ ἐξειδικεύονται.

1. Στὴν Ὀδύσεια ἡ κυριαρχία τοῦ ἥρωικοῦ ἢ ἀνθρώπινου χώρου εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτη, σὲ β,τι ἀφορᾷ τὴν ἀφηγηματικὴ σύνταξη καὶ δράση. Ὁ θεολογικὸς χώρος (μὲ ἔδρα τὸν Ὀλύμπου) προγραμματίζει ἐξαρχῆς τὸ τέλος τῆς ἀφήγησης καὶ ἐφεξῆς δανεῖζει στὸν ἀνθρώπινου χῶρο θεοῦς, συνήθως ὡς ἀγγελιαφόρους ἢ παραστάτες τῶν ἡρώων.
2. Ὁ ἀνθρώπινος ἐξάλλου χῶρος, μολοντί διατηρεῖ ὡς κέντρο του τὴν Ἰθάκη καὶ τὸ παλάτι τοῦ Ὀδυσσεά, στὰ δύο τρίτα τοῦ ἔπους συνεχῶς μετακινεῖται. Καὶ σὲ τοῦτο συντελοῦν ἀφενὸς τὸ ταξίδι ἀναζήτησης τοῦ Τηλεμάχου, ἀφετέρου τὸ πολυπλόκητο δεκάχρονο ταξίδι ἐπιστροφῆς τοῦ Ὀδυσσεά.
3. Ἄν πρέπει ἐντούτοις νὰ μοιραστεῖ ὁ ἀνθρώπινος χῶρος τῆς Ὀδύσειας σὲ δύο συμπληρωματικὰς περιοχάς, τότε ἡ μία μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ «πατρὶς» ἡ δεύτερη «τὰ ξένα». Ἡ διαφορὰ τους βρῖσκεται στὸ ὅτι ἡ πρώτη εἶναι χῶρος οἰκείας καὶ ἀναγνωρίσιμος, ὡς τις ἔσχατες λεπτομέρειές του· ἐνῶ ἡ δεύτερη προβάλλεται ὡς ἀνοίκειος καὶ δυσανάγνωστος τόπος, ἀφιλόξενος ἢ κατ' ἐξάίρεση καὶ φιλόξενος. Τόσο ἡ πάτρια ὅσο καὶ ἡ ξενικὴ περιοχὴ σχηματίζουν κατὰ περίπτωσιν ἐλάχιστη, μέση καὶ μέγιστη ἀκτίνα, μολοντί ὁ χῶρος εἰδικότερα τῶν Ἀπολόγων (ἐννοῶ τῆς ἐνδοδιήγησης τοῦ Ὀδυσσεά καθ' ἑαυτὴν) θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηριστεῖ, ὄχι μόνον ἐξωτικῶς, προπολιτισμικῶς ἢ οὐτοπικῶς, ἀλλὰ καὶ πολυκέντρος.
4. Ἡ παράστασις τοῦ χώρου στὴν Ὀδύσεια γίνεται ἢ (σύμφωνα καὶ μὲ τὸ πρότυπο τῆς Ἰλιάδας) μὲ τρόπο ἕμμεσο (συνεισφέροντας στὴν ἀφηγηματικὴ δράση τὰ χωρικά της στηρίγματα), ἢ (καὶ τοῦτο γιὰ πρώτη φορὰ καὶ σὲ καταφανῆ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα) μὲ τρόπο ἄμεσο (ὑπὸ τῆ μορφῇ σχεδὸν αὐτόνομη καὶ στατικῆς περιγραφῆς). Χαρακτηριστικὰ παραδειγματα ἄμεσης παράστασις τοῦ χώρου: τοπίο καὶ σπηλιὰ τῆς Καλυψώς στὴν πέμπτη ραψωδία (στ. 63 κέ.), κῆπος καὶ παλάτι τοῦ Ἀλκίνοου στὴν ἔβδομη ραψωδία (στ. 86 κέ.), λιμάνι τοῦ Φόρκου καὶ σπηλιὰ τῶν Νυμφῶν στὴ δέκατη τρίτη ραψωδία (στ. 96 κέ.). Πόσο ἔμμεσος καὶ ἢ ἕμμεση παράστασις τοῦ χώρου προχωρεῖ στὴν Ὀδύσεια μὲ ἐντυπωσιακὴ ἐξειδίκευση, φαίνεται ἤδη στὴν πρώτη ραψωδία, ὅταν ἢ Ἀθηναῖα, μὲ τῆ μορφῇ τοῦ Μέντη, ἐπισκέπτεται τὸ παλάτι τοῦ Ὀδυσσεά. Ἐκεῖ ἐντοπιζόνται καὶ κατὰ σειρὰ ἐξονομάζονται: τὸ πρόθυρον καὶ ὁ αἰθέριος οὐδός, οἱ θύρες, τὸ μέγαρον καὶ ἢ ἐπίπλωσός του, μιὰ ψηλὴ κολώνα, τὸ ὑπερῶ, ὡς ἐνδιαίτημα τῆς Πηνελόπης, ὁ θάλαμος τέλους στὴν ἀλλή, ὅπου κοιμᾶται ὁ Τηλέμαχος. Οἱ διαφορῆς λοιπὸν ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα καὶ σὲ τοῦτον τὸν παραδοσιακότερο τρόπο παράστασις τοῦ χώρου ἐλέγχονται μεγάλας.³⁴

Θὰ ἐπιμείνω τώρα στὸ δικό μου ζητούμενο: εἰδικότερα δηλαδὴ στὴν παράστασις καὶ λειτουργία τοῦ ὀδυσσειακοῦ, πολεμικοῦ καὶ ὀμιλητικοῦ χώρου. Ἡ κρισιμότερη ἀλλὰ καὶ ἢ πιὸ ἰδιότροπη ἐφαρμογὴ ἐνοσηλῆς σύγκρουσης στὴν Ὀδύσεια εἶναι ἀσφαλῶς ἢ μνηστηροφονία, ἢ ὁποία ἀπὸ τυπολογικὴ ἀποψη χαρακτηρίζεται συνήθως ἀριστεία τοῦ Ὀδυσ-

34. Σὲ σύγκρισιν πρὸς τὴν Ἰλιάδα (βλ. καὶ Harro Willenbrook, *Die poetische Bedeutung der Gegenstände in Homers Ilias*, Μάρμπουργκ/Λάν 1969) ὁ κόσμος τῶν ἀντικειμένων, πού λειτουργικὰ πιὰ συμμετέχουν στὴν ἀφηγηματικὴ δράση, στὴν Ὀδύσεια ἐντυπωσιακὰ πολλαπλασιάζεται.

σέα. Τοῦτο ἂν πράγματι ἰσχύει, πρέπει νὰ τὸ δεχτοῦμε μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι στὴ συγκεκριμένη περίπτωση οἱ ἐξωτερικοὶ ὄροι τῆς ἡρωικῆς ἀριστείας ἔχουν τροποποιηθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ.

Οἱ μνηστῆρες, πού μὲ τὴ συμπεριφορὰ τους δοκιμάζουν νὰ μεταβάλλουν τὴ συζυγία Πηνελόπης Ὀδυσσεά σὲ παρασυζυγία, τελικὰ ἐξοντώνονται πρὶν ἀπὸ τὸν ἀναγνωρισμὸ τῶν συζύγων καὶ τὴν ἐπικύρωση τῆς ὁμιλίας τους τόσο στὸ ἐπίπεδο τοῦ διαλόγου, ὅσο καὶ τῆς ἐρωτικῆς ἔνωσης, πού προσλαμβάνει μάλιστα τὴν τελετουργικὴ μορφή ἐνὸς δευτέρου γάμου.³⁵

Ἐντούτοις μνηστηροφονία καὶ συζυγικὴ ὁμιλία, ἂν κριθοῦν στὸ σύνολό τους (ὡς προετοιμασία δηλαδὴ καὶ διεκπεραίωση) ἔχουν μόνον συγχρονίζονται στὴν Ὀδύσεια, ἀλλὰ καὶ συντελοῦνται στὸν ἴδιον χώρο: στὸ παλάτι τοῦ Ὀδυσσεά. Πρόκειται γιὰ μιὰ σύμπτωση ἐξαιρετικὰ τολμηρῆ, προπαντὸς ἂν συγκριθεῖ μὲ τὰ ὁμόλογα δεδομένα τῆς Ἰλιάδας. Ὅποιο κι ἂν ὑπῆρξε τὸ πρότυπο αὐτῆς τῆς χρονικῆς καὶ χωρικῆς σύμπτωσης δὺ ἀφηγηματικῶν πράξεων πού ἡ Ἰλιάδα σαφῶς τίς διακρίνει (ὁ κ. Kullmann προτείνει ὡς πρότυπο καὶ στὸ κεφάλαιο αὐτὸ τὸν ἐπικό Νόστο τοῦ Ἀγαμέμνονα),³⁶ ὁ τρόπος πού χειρίζεται ὁ ποιητὴς τῆς Ὀδύσειας αὐτὸν τὸν παράδοξο συνδυασμὸ δείχνει πιστεύω τὸ μέγεθος τῆς ἀφηγηματικῆς του δεξιολογίας. Θὰ ἐξηγήσω ἀμέσως τί ἐνοῶ.

Σὲ προηγούμενη μελέτη μου³⁷ ὑπέδειξα ὅτι τὸ θέμα τῆς συζυγικῆς ὁμιλίας στὴν Ὀδύσεια κλιμακώνεται σὲ τρεῖς βαθμίδες, ἀντίστοιχες τῶν βαθμίδων τῆς Ἰλιαδικῆς συζυγικῆς ὁμιλίας Ἔκτορος καὶ Ἀνδρομάχης, ἀλλὰ μὲ ἀντίστροφη ἔκβαση: ἡ πρώτη βαθμίδα ἀναγνωρίζεται ἤδη στὴ δέκατη ἑβδομῆ ραψωδία (στ. 505-588), ἡ δεύτερη στὴ δέκατη ἕνατη ραψωδία (στ. 96-604), ἡ τρίτη τέλος καὶ ὀριστικὴ στὴν εἰκοστὴ τρίτη ραψωδία (στ. 1-343). Τὸ ζητούμενο εἶναι νὰ ἐντοπιστοῦν οἱ τρεῖς αὐτὲς βαθμίδες στὸν εἰδικότερο χρόνο καὶ χώρο τους, γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ὀλικὴ ἢ μερικὴ ἀπομόνωσή τους ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸν ὄριον τῆς μνηστηροφονίας. Ἡ πρώτη ὁμιλητικὴ συνέντευξη Πηνελόπης καὶ Ὀδυσσεά εἶναι ἔμμεση καὶ δοκιμαστικὴ: πραγματοποιεῖται στὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας, μὲ

35. Εὐρυνόμη καὶ Εὐρύκλεια ἐτοιμάζουν τὸ νυφικὸ κρεβάτι *δαΐδων ἔπο λαμπομένων* ἀμέσως μετὰ ἡ Εὐρυνόμη ὀδηγεῖ τὸ ζεῦγος στὴ συζυγικὴ κλινὴ *δάος μετὰ χειρῶν ἔχουσα* (ψ 288-296). Ὁ τελετουργικός, γαμήλιος τρόπος εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου προφανής.

36. Στὸ ἴδιον μελέτημα, πού περιέχεται στὸν ἀνὰ χεῖρας τόμο.

37. «Τὸ θέμα τῆς συζυγικῆς ὁμιλίας στὴν Ὀδύσεια», *Ἐπιστ. Ἑλ. Φιλ. Σχ. Παν. Θεσσαλονίκης* ΙΖ' (1978) 191-212.

τὸν ξένο ἀποτραβηγμένο ξανά στὸν μέλιον οὐδὸν τοῦ μεγάρου, ὕστερα ἀπὸ τὴν προσβλητικὴ βολή τοῦ Ἄντινοῦ· μὲ τοὺς ἄλλους μνηστῆρες νὰ ἔχουν ἐξαντλήσει τὸ πλούσιο γεῦμα τους. Ἡ Πηνελόπη, ποὺ παρακολουθεῖ, προφανῶς ἀπὸ παραπλήσιο θάλαμο, καὶ ἀκουστικά μόνον, τὰ δυσάρεστα δρώμενα μεταξύ μνηστῆρων καὶ Ὀδυσσεά, καλεῖ τὸν Εὐμαιο καὶ δι' αὐτοῦ προσκαλεῖ τὸν ξένο στὸ θάλαμό της, προκαθορίζοντας καὶ τὸ θέμα τῆς ἐπιθυμητῆς συνομιλίας της μαζί του. Ὁ Ὀδυσσεάς ἡμῶς ἀπορρίπτει προσώρας τὴν πρόκληση καὶ ζητεῖ τὴν ἀναβολὴ τῆς ὁμιλίας γιὰ ἀργὰ τὸ βράδυ, ὅταν οἱ μνηστῆρες θὰ ἔχουν ἐγκαταλείψει τὸ παλάτι, συγκαθορίζοντας καὶ τὸ χῶρο της: *παραι πυρί* (ρ 572). Ἔτσι ἐξασφαλίζονται ὁ ὁμιλητικὸς χρόνος καὶ ὁ ὁμιλητικὸς χῶρος γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ ἄμεσο μέλλον. Τὸ διάμεσο ὄργανο τῆς διπλῆς αὐτῆς ἀπομόνωσης εἶναι ὁ Εὐμαιο.

Στὸ τέλος τῆς δέκατης ὄγδοης ραψωδίας οἱ μνηστῆρες ἀποχωροῦν, ὁ Ὀδυσσεάς (μὲ τὴ νοητὴ παρουσία τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆ φυσικῆ συμπαράσταση τοῦ Τηλεμάχου) ἀνανεώνει τὸ σχέδιο τῆς μνηστηροφονίας, δίνοντας σχετικὲς ἐντολὲς στὸ γιό του, ποὺ ἄμεσως μετὰ πηγαίνει κι αὐτὸς γιὰ ὕπνο. Ἡ ὥρα τῆς ἡδῆ προγραμματισμένης δεύτερης ὁμιλίας ἔχει φτάσει. καὶ ἡ Πηνελόπη ἀναλαμβάνει νὰ στήσει τὸ σκιηνικὸ της.

Βγαίνει ἀπὸ τὸ θάλαμό της καὶ ἐγκαθίσταται στὸν δικό της περίτεχνο θρόνο κοντὰ στὴ φωτιά. Οἱ δοῦλες καθαρίζουν τὰ τραπέζια ἀπὸ τὰ ἔγνη τῶν μνηστῆρων καὶ ἀντικαθιστοῦν τὰ δαδιὰ στοὺς πυροστάτες. Μικρὴ δραματοποίηση: ἡ Μελανθὼ πιέζει τὸν ξένο νὰ ἐγκαταλείψει τὸ μέγαρο, ἀλλὰ μὲ τὴν παρέμβαση τῆς Πηνελόπης καὶ τῆ σύμπραξη τῆς Εὐρυνόμης ἡ ἐμπλοκὴ διορθώνεται. Στὸν ξένο προσφέρεται ἕνας δίφρος μὲ μαλακὰ δέρματα, γιὰ νὰ καθίσει ἀντίκρυ στὴ γυναίκα του. Καὶ ἡ ὁμιλία ἀρχίζει, προάγεται βαθιὰ μέσα στὴ νύχτα, φτάνει στὰ πρόθυρα τοῦ ἀναγνωρισμοῦ καὶ ἐκεῖ μένει μετέωρη. Τὸ κέρδος ἡμῶς τῆς δεύτερης αὐτῆς, ἄμεσης τώρα, διαλογικῆς ἐπικοινωνίας Ὀδυσσεά καὶ Πηνελόπης ἀποδεικνύεται ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν ἐπερχόμενη μνηστηροφονία: ἡ Πηνελόπη προτείνει τὴν ἐπόμενη μέρα ὡς ἔσχατο χρόνο δοκιμῆς γιὰ τὸ πέρασμά της ἀπὸ τὴ συζυγία στὴν παρασυζυγία: τὰ πάντα θὰ κριθοῦν ἀπὸ ἕνα ἄθλημα, τὸ πέρασμα τοῦ βέλους μέσα ἀπὸ τὰ δώδεκα πελῆνια ὅποιος μνηστῆρας πετύχει αὐτὸ τὸ κατόρθωμα, ποὺ ἦταν παιχνίδι γιὰ τὸν Ὀδυσσεά, θὰ τὴν κάνει δική του. Ὁ Ὀδυσσεάς συμφωνεῖ καὶ πιέζει τὴν Πηνελόπη νὰ μὴν ἀναβάλλει τὴν ἐκτέλεση αὐτῆς τῆς ἔσχατης δοκιμῆς. Ἔτσι μνηστηροφονία, παρασυζυγία καὶ συζυγικὴ ὁμιλία συμπλέκονται μέσα στὸν διακεκριμένο πάντως χρόνο καὶ χῶρο αὐτῆς τῆς ὁμιλητικῆς φάσης.

Ἡ «τόξου θέσις» καὶ ἡ μνηστηροφονία συντελοῦνται τὴν ἄλλη μέρα, προτελευταία τῆς Ὀδύσσειας. Ματοβαμμένος ἀκόμη ὁ Ὀδυσσεύς παραγγέλλει: νὰ μεταφερθοῦν τὰ πτώματα τῶν μνηστήρων στὴν αὐλή· νὰ καθαριστοῦν τὸ μέγαρο καὶ ἡ αὐλὴ μὲ φωτιὰ καὶ θειάφι· νὰ κοσμηθεῖ ἐκνέου ὁ χῶρος τοῦ παλατιοῦ· νὰ φέρει, τέλος, ἡ Εὐρύκλεια κάτω τὴ βασιλισσα.

Ὡς γνωστόν, ἡ Πηνελόπη ἀναλώνει τὸ χρόνο τῆς μνηστηροφονίας ἐνύπνια, ὄνειρεύεται τὸ πιὸ γλυκὸ ὄνειρό της ἀφότου ἔφυγε ὁ ἄντρας της στὴν Τροία (δίχως ἀμφιβολία: τὸ νόστο του καὶ τὴ μνηστηροφονία). Ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄνειρο-πραγματικότητα τὴν ξυπνᾷ ἡ Εὐρύκλεια.

Τρεῖς εἶναι οἱ σταθμοὶ καὶ τρεῖς οἱ εἰδικοὶ χῶροι στὴν τρίτη καὶ τελικὴ βαθμίδα τῆς συζυγικῆς ὁμιλίας: τὸ ὑπερῶο, τὸ μονιμότερο ἐνδιαίτημα τῆς μοναχικῆς Πηνελόπης· ἡ αἴθουσα καὶ τὸ ἐπίκεντρό της, ἡ ἑστία· ὁ συζυγικός, τέλος, θάλαμος μὲ τὴν ἀμετακίνητη συζυγικὴ κλίνη. Στὸ ὑπερῶο γίνεται ὁ προκαταρκτικὸς διάλογος Πηνελόπης καὶ Εὐρύκλειας· στὴν αἴθουσα ἡ πείρα τῆς Πηνελόπης καὶ ὁ ἀναγνωρισμὸς· στὴν κλίνη τοῦ συζυγικοῦ θαλάμου συντελοῦνται ἡ ἐρωτικὴ ἔνωση καὶ οἱ μεταερωτικοὶ μικροὶ ἀπόλογοι τῶν συζύγων. Στὸ μεταξὺ τὰ πτώματα τῶν μνηστήρων περιμένουν σωριασμένα στὴν αὐλή, τὸ μέγαρο ἔχει ἀπολυμανθεῖ, ἓνα ξέφρενο γλέντι, μὲ μουσικὴ καὶ χορὸ, ἔχει σηματοθετηθεῖ στὸ παλάτι, οὕτως ὥστε οἱ περαστικοὶ νὰ νομίζουν ὅτι ἡ Πηνελόπη ἐνέδωσε καὶ πῆρε κάποιον ἀπὸ τοὺς μνηστῆρες. Στὴν πραγματικότητά ὅλος ὁ χῶρος τοῦ παλατιοῦ ἀνήκει πιά στὴ συζυγικὴ ὁμιλία, δίχως ὅμως νὰ καταρροῦνται ὁλότελα τὰ ἔχνη τῆς μνηστηροφονίας καὶ ἡ ψευδαίσθησις τῆς παρασυζυγίας.

Πιστεύω πὼς περιττεῦον ἄλλα σχόλια. Ὅσο καὶ ἂν στὸ σύνολό τους οἱ πράξεις τῆς μνηστηροφονίας καὶ τῆς ὁμιλίας συγχρονίζονται καὶ «συγχωροῦνται», ὁ ποιητὴς τῆς Ὀδύσσειας κατανέμει αὐτὸν τὸν κοινὸ χρόνο καὶ αὐτὸν τὸν κοινὸ χῶρο μὲ τέτοιο τρόπο (μὲ τὴ μέθοδο: τῆς ἀφαίρεσης, τῆς διαίρεσης ἀλλὰ καὶ τῆς πρόσθεσης), ὥστε τὸ κάθε θέμα νὰ ἔχει τὴ δική του χρονικὴ καὶ χωρικὴ ὑποδοχὴ. Πρόκειται γιὰ μέγιστο κατόρθωμα ποιητικῆς οἰκονομίας.

THE HOMILIA-SPACE AND ITS SIGNS:
FROM THE ILIAD TO THE ODYSSEY

(Summary)

- [(A) (p. 105-109) The Working Hypothesis and Its Presuppositions.
(B) (p. 109-119) THE ILIAD: The Hector and Andromache Scene;
the Glaucus and Diomedes Scene.
(C) (p. 119-123) THE ODYSSEY: Mnesterophony.]

I. The basic elements of the Working Hypothesis of this paper:

(1) In the Iliad two basic themes are interwoven: War (collective or individual collisions resulting in death or wounding) and Homilia (as in "Ἐκτορος καὶ Ἀνδρομάχης ὁμιλία or Ὀδυσσεύως καὶ Πηνελόπτης ὁμιλία: its forms: conjugal, para-conjugal, hetaeric —from ἐταῖρος—).

(2) The Syntax of the three versions of the Homilia motif in the Iliad Z: the Glaucus and Diomedes (hetaeric) Homilia serves as Praehomilia to the (conjugal) one of Hector and Andromache; inside the latter is inserted the (paraconjugal) one of Paris and Helen.

(3) Other Homiliae in the Iliad: Agamemnon-Chryseis, Agamemnon-Briseis, Achilles-Priam.

(4) In Iliad: diminution of the one basic theme involves augmentation of the other.

(5) War is the disjunctive force of the Hector-Andromache and Achilles-Patroclus Homiliae; this effect takes an ironical twist in the Glaucus-Diomedes and Achilles-Priam Homiliae.

(6) Paraconjugal Homiliae contribute to the initiating or worsening of a War; all cases of such Homiliae are finally "aufgehoben".

(7) In the Odyssey: —unlike in the Iliad— the Homilia theme prevails over that of War.

(8) —: the paraconjugal Homiliae of Circe-, Calypso-, and Nausicaa-Odysseus function positively for the *nostos* of the hero.

(9) —: the Trojan *hetairoi* meet their doom (while Odysseus turns out *philhetairos*), the Ithacan *hetairoi* assist Odysseus to re-establish himself at home.

(10) —: the handling of the Homilia theme is never romance-like.

II. The basic question for us: Does the Iliadic Homilia have its *own space*? if so, then where/which is this space and what are its signs? Is there a difference in this respect between Iliad-Odyssey?

(p. 110). Summarizes B. Hellwig's basic propositions regarding the general question of space representation and function in the Homeric Epic. Author proposes that the Iliadic Homiliae *do* have their *own space* (: far from the battle-field, inside walled and protected Troy). Exceptions : Achilles-Priam (inside Achilles' tent), Achilles-Patroclus (likewise).

The Glaucus-Diomedes Homilia takes place *inside War*.

III. Extensive Analysis of the Hector-Andromache Homilia.

The conclusion: (1) Iliadic Homilia is sustained in some fashion by the Trojan War; and following its tightly-woven development, is once more absorbed by the war. In other words: as long as the Homilia progresses and waxes, the signs of war become weaker; when it wanes, the war signs require their original weight. This cyclical movement takes on chiasmic form: from war to Homilia and back again. The compression of the theme thus becomes obvious.

(2) The scene of Homilia requires that we distinguish between the *act* and the *space* where it occurs: the latter facilitates the former, while adding its own, complementary signs.

(3) The conjugal (or paraconjugal) bed and chamber turns into the center of the Homilia's space: the palace of Priam and more generally walled Troy constitute its inner ring, the wall of Troy and its towers become a visible outer ring. And finally, the Scaean Gates are the symbolic entrance and exit from the polemic to homiletic space, and vice versa.

(4) Furthermore, the homiletic act is presented here as a progressive centralization, and later as an almost certain decentralization. This appears clearly in the course of Hector's homilia: if his previous activity in battle imposes his movement on the battlefield, his homiletic mission entails his transference from war to non-war

space, his successive movement from the chamber of Laodike to that of Helen and Paris, to that of Andromache, to his stationing at the Scaean Gates, in order for the conjugal homilia to occur and finally to his departure, together with Alexander, in order to give himself once again to the conflict of battle.

An analysis of the Glaucus-Diomedes Homilia follows. The outcome: A careful reading of the scene requires that we acknowledge that the polemic space is explicitly defined only in the introductory lines 119-122 and implicitly in the epilogue, lines 232-236. During the converse itself this space literally disappears. In its place, the common, comrades space of Argos emerges from the genealogical narrative of Glaucus and the recognition speech of Diomedes. Result: the first-degree polemic space is transformed into second-degree homiletic space, which the Homilia of the two comrades itself produces, since it cannot otherwise be created.

IV. Task: Representation and function of the polemic and homiletic space. The discussion centers on the Slaying of the Suitors.

(p. 121:) In a previous study I demonstrated that the theme of conjugal Homilia in the *Odyssey* is articulated in three stages, corresponding to those of the *Iliadic* conjugal Homilia between Hector and Andromache, but with the opposite outcome: the first stage is already recognized in ρ (505-588), the second in τ (95-604) and the third and final one in ψ (1-343). The problem is to locate these three stages in their own more specific time and space, so that they may be partly or wholly isolated from the time and space of the Slaying of the Suitors.

(p. 123:) There are three stages and three specific spaces in the third and final level of conjugal Homilia: the hyperoon, the mainstay of Penelope; the room and its center, the hearth; and finally the conjugal chamber with its immovable bed. In the hyperoon occurs the preliminary dialogue between Penelope and Eurycleia; in the room, the trial of Penelope and the recognition; in the bed of the conjugal chamber take place erotic union and the small apologetoi of the couple.

In conclusion (p. 123): Each theme has its own temporal and spatial ὑποδοχή. This is a remarkable feat of poetic economy.

MARCELLO GIGANTE

L'antro itacese delle Ninfe; dalla realtà al simbolo

*Già di candide ninfe i rivi albergo,
placido albergo e specchio
furo i liquidi fonti. Arcane danze
d'immortal piede i ruinosi gioghi
scossero e l'ardue selve (oggi romito
nido de' venti) ...*

Leopardi

1. L'ANTRO ITACESE delle Ninfe è una realtà più evidente delle spelonche amate da Euripide —ricordiamo l'ateniese Euripide di Giorgio Seferis: τοῦ ἄρεσαν οἱ σπηλιᾶς στὴν ἄμμουδιὰ κι' οἱ ζωγραφιᾶς τῆς θάλασσης “gli piacquero le spelonche sulla spiaggia e i quadri del mare”—; Omero lo conobbe e lo cantò, come Virgilio conobbe e cantò l' Antro cumano della Sibilla con le cento grandi porte sacre, *ostia centum*. Fu sacro alle Ninfe così come altri Antri e tuttavia ebbe un proprio destino, diverso e singolare. Ricordo appena il suo *Fortleben* fino alla Grotta delle Ninfe in Paflagonia poetata da Quinto Smirneo.¹ Rimase nello scorrere del tempo senza scomparire e neppure mutò nome — come l'antro divino di Macride divenne l'Antro di Medea dove le Ninfe celebrarono le sue nozze con Giasone nella poesia di Apollonio Rodio —, ma divenne simbolo del misterioso viaggio delle anime. L'interpretazione simbolistica è certo altra dalla poesia antica e anche dal nostro tempo e se la ripercorriamo è perché lo scacco del simbolo —segno di un'epoca in cui la torbida fantasia prevaleva non solo sulla realtà, ma anche sulla ragione— è oggi più netto e possiamo ritornare al testo poetico con una coscienza ermeneutica più scaltrita e meno impropria, anche se le suggestioni di una caverna postplatonica sono infinite e mai si spengono. Parola di Seferis:

1. VI 470 ss.

κι' ἡ σπηλιὰ παίζει τὴν ψυχὴ τῆς καὶ τὴ χάνει
κάθε στιγμή, γεμάτη σιωπῆ, χωρὶς μία στάλα.

“La caverna si gioca l'anima e la perde ogni momento intrisa di silenzio, senza una sola goccia”.²

2. Col v dell'Odissea il mondo del favoloso omerico assume un'altra dimensione: l'epica lascia le avventure di Odisseo, narrate dallo stesso protagonista, uno dei più cospicui prodotti della fantasia omerica che ha d'altronde legittimato il carattere dell'eroe paziente che molti travagli soffre nel suo errare prima di rivedere il fumo levarsi dalla terra, e con una svolta al centro stesso dell'opera pone l'uditore e il lettore qui a Itaca, l'isola aspra e cara più di ogni altra terra dove l'eroe ritorna dopo vent'anni.

La terra fantastica dei Feaci si allontana nell'orizzonte dell'uditore e del lettore, anche se essi hanno un ruolo importante nel ritorno in patria del protagonista. Un legame tematico tra l'arrivo all'isola di Nausicaa e l'ultimo approdo all'isola natia si può facilmente cogliere ed è uno degli indizi della unità del grande racconto, un'unità complicata e molteplice dove le singole unità minori si dispongono quali anelli necessari della lunga catena. All'unità tematica corrisponde l'unità dello stile e della tecnica: la tradizione poetica rinnovata e perfezionata da Omero si alimenta però di fantasia e di realtà e, se lo scenario cambia, l'arte e gli artifici uniscono i segmenti innumerevoli; il mondo anche se diventa reale non cessa di essere il mondo poetico e, soprattutto, le ragioni del poeta non vanno confuse con le ragioni del lettore e neppure la psicologia dell'eroe può essere livellata alla psicologia dell'uomo comune.

Nel Ritorno a Itaca —sulla *ποντοπóρος νηῦς* (v 95) guidata dagli esperti rematori Feaci, la nobile scorta voluta dal re Alcinoos— l'eroe dorme sereno, dimentico delle guerre affrontate e del duro vagabondaggio; ancora avvolto nel sonno profondo, viene levato *ἐκ νηὸς ἐυζύγου* (116) e deposto (119 : *ἔθεσαν*) sulla sabbia del lido l'uomo che aveva pensieri simili agli dèi (89) —sono state notate da critici antichi e moderni anomalie e difficoltà, sono state proposte espunzioni, sono stati supposti valori simbolici del *νήδυμος ὕπνος* o della nebbia in cui Atena l'avvolse al risveglio (189).

2. Trad. F. M. Pontani.

Contro i sofismi di critici razionalisti e a favore dell'integrità del testo poetico e della libertà e coerenza del poeta, Joannis Th. Kakridis nel 1983 ha scritto un articolo elegante e energico, 'Ὀδυσσεύως ἔφινξις εἰς Ἴθάκην,³ che è un eccellente contributo a intendere il *Kunstwollen* del poeta sul tema della grande prova, θέμα τῆς μεγάλης δοκιμασίας, i motivi poetici del lento riconoscimento della patria terra, il passaggio dal culmine della disperazione al culmine della gioia, la psicologia del personaggio creato dal poeta che non può coincidere con l'uomo reale: Odisseo si sveglia improvvisamente e non riconosce la terra; Odisseo, abbandonato dai Feaci, dev'essere solo; la nebbia che Atena gli stende intorno prolunga il tempo poetico dell'atteso e desiderato riconoscimento della patria terra: così l'epifania dell'isola (352 εἶσατο δὲ χθῶν) diventa una conquista dell'eroe, sorretto e assistito dalla divinità.

La nuova atmosfera della narrazione che si evolve verso la vita quotidiana, verso la "commedia di costumi" per dirla con l'Anonimo del *Sublime* (IX 15), è stata or ora indicata dall'Hoekstra nell'introduzione al IV volume dell'edizione italiana dell'*Odissea*.⁴

Non mi occuperò né della capanna né del porcile né delle scrofe di Eumeo né del palazzo di Odisseo o della campagna di Laerte, ma dell'isola dove sono tante testimonianze della "vita quotidiana" descritta dal poeta. Il paesaggio dell'isola fa parte della nuova atmosfera: Itaca non è Scheria: sono due isole, ma l'insularità non basta a renderle uguali.⁵ Gli studi sulla geografia hanno conseguito un notevole progresso e gli stessi dati d'Itaca quali sono dati dalla Lorimer in *Homer and the Monuments* (1950) o dallo Stubbings in *A Companion to Homer* (1962) e sono registrati nel commento dell'Hoekstra (1984) sono stati ulteriormente precisati, già grazie a una relazione sulla "geografia omerica di Itaca", primizia dell'*Odysey Project* (1984) della Αρχαιολογική Εταιρεία di Atene e dell'Università statunitense di St. Louis, letta qui da Sarandis Symeonoglou nel settembre 1984 e pubblicata qui nel 1986 nel *Ἰλιάδα και Ὀδύσεια. Μύθος και Ιστορία*.⁶ Dobbiamo essere molto grati al Sarandis

3. *Φιλολόγος* 33, p. 183-193.

4. Milano 1984, p. X.

5. Cf. K. Rueter, *Odysseeinterpretationen*, Göttingen 1969, p. 242 ss.

6. *Ἰθάκη* 1986, p. 91-107, sommario inglese p. 108-109.

Symeonoglu perché grazie alle sue ricerche abbiamo una più esatta cognizione delle località dell'isola. Il Symeonoglu ripropone non solo l'importanza del primo scavatore Heinrich Schliemann entusiastico visitatore della patria dell'eroe già nel 1868 col testo d'Omero alla mano, di cui talvolta si faceva pubblico lettore e interprete, e convinto assertore dell'attendibilità storica di Omero (le sue *Archäologische Forschungen* su Itaca, il Peloponneso e Troia sono state edite e introdotte da Ernst Meyer, a Darmstadt nel 1963), ma anche il valido contributo di studiosi eruditi locali come Athanasios Lecatsas. E, in fondo, i risultati del Symeonoglu nel confermare o piuttosto nel contraddire quelli dei benemeriti scavatori inglesi ripropongono una corretta metodologia —studio non solo delle fonti antiche confrontate con lo scavo archeologico, ma anche delle rotte o, in altri termini, il problema della storicità di Omero e del suo grado di conoscenza d'Itaca— e stabiliscono dei punti fermi della geografia itacese: il dubbio di Dörpfeld che la nostra isola possa non essere l'Itaca di Omero è definitivamente dissolto e il problema dell'identificazione dei luoghi omerici, vale a dire della credibilità storica del poeta, è quasi del tutto risolto: il Neriton è l'Anoghi, il Neion è il Merovigli, il Porto di Phorkyn non è nella baia di Dexià, ma è Vathy, il porto principale dell'isola dove approdiamo ancora oggi, uno dei più sicuri porti naturali ellenici, sotto il Neion, come l'altro di Rheitron nella baia di Aetòs; il terzo porto senza nome è Andri vicino alla pianura di Marathià dove viveva Eumeo; il centro della città non è Stavros —dov'era la casa di Laerte— ma a Pano Aetò sotto il Neion e vicino a Vathy; la fonte Aretusa è vicino al porcile di Eumeo e alla roccia del Corvo (Korakos petri), mentre l'altra senza nome è in città, a Pano Aetò; la grotta delle Ninfe —di cui mi occupo specificamente in questa comunicazione— è Marmarospilià; Asteris non è Dascalio, come sostengono gli scavatori inglesi non ostante Schliemann, ma Pera-pigadi; il tempio scavato dagli archeologi inglesi a Aetos —la stipe votiva è ora nel Museo d'Itaca vicino a noi— appartiene a Apollo, come già nel 1978 sostenne il Kalligas.

Questi risultati bene documentati e sobriamente presentati ci inducono a un leale riconoscimento del ruolo che svolge il nostro Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, fondato dalla lungimiranza e dalla dottrina dell'amato maestro Kakridis: se conosciamo Itaca, se i

luoghi di oggi parlano antico e ci sono familiari, molto merito è del Κέντρο; se possiamo meglio capire non solo la geografia, ma tutt'intera la poesia dell'Odissea, dobbiamo al Κέντρο. Frequentando l'isola e visitandola l'amiamo di più, perché amore è conoscenza e consuetudine e comprendiamo con maggiore acribia anche gli epiteti omerici: questo aveva ben chiaro lo Schliemann e questo dovrebbe esser chiaro agli esegeti dell'Odissea. Buon traduttore dell' Odissea non può essere chi non è approdato al porto profondo di Phorkyn, chi non ha avvistato l'isola con le sue vette e soprattutto chi non ha percorso "i lunghi sentieri, i porti dall'approdo sicuro, le rupi impervie, gli alberi in fiore" (v 195 s.):

*ἀτραυτοὶ τε διηγεκέες λιμένες τε πάνορμοι
πέτραι τ' ἠλίβηται καὶ δένδρεα τηλεθάοντα.*

3. Due volte nel v è descritto l'antro divino, l' ἄντρον θεσπέσιον (363), la buia spelonca, lo σπέος ἡεροειδέες col suo fondo (366) o i suoi recessi (κευθιμῶνες). La prima volta è quando la nave con Odisseo dormiente si avvicina all'isola. È una descrizione a largo respiro (96-112) del luogo dove i rematori Feaci spinsero la nave da cui levarono Odisseo per deporlo col telo di lino e la coperta splendente sulla spiaggia e tolsero il tesoro che i Feaci ispirati da Atena avevano donato all'eroe per porlo ai piedi di un olivo fuori del percorso dei viandanti:

"Nella terra d'Itaca c'è un porto del Vecchio del mare, Phorkyn (α 71-73: 'signore del mare infecondo, padre della Ninfa Toosa, che, unitasi con Posidone ἐν σπέσσι γλαφυροῖσι, generò Polifemo'): qui due punte a picco, l'una di fronte all'altra, si sono incurvate a chiudere il porto e lo proteggono dalle grosse ondate e dai terribili venti che soffiano di fuori e, dentro, tuttavia possono restare le navi dai buoni scalmi, quando siano giunte nei limiti d'ormeggio. E poi a capo del porto c'è un olivo denso di foglie sottili e, ad esso vicino, c'è un antro amabile, oscuro, sacro alle Ninfe che sono chiamate Neïades. Dentro vi stanno crateri e anfore di pietra, dove poi le api fanno il miele. E vi sono telai di pietra, enormi, dove le Ninfe tessono manti scintillanti di porpora, miracolo a vederli; e vi sono acque semprecorrenti. E vi sono due porte: l'una a borea — a nord — accessibile agli uomini, l'altra a noto — a sud — appartiene agli idèi per quella non possono entrare uomini, ma è la via degli immortali."

La seconda descrizione è meno dettagliata, anche se il paesaggio diventa più completo: è la dea Atena che mostra la terra d'Itaca all'eroe non più avvolto nella nebbia. Sono i vv. 344-351 ove sono ripresi i vv. 96, 102-104,⁷ ma vi sono due novità: l'una riguarda l'antica esperienza di Odisseo devoto cultore delle Ninfe dell'antro che si rivelano quasi suoi dèmoni personali e l'altra integra il paesaggio del porto profondo col monte Neriton lussureggiante di verde. È un pezzo lungamente atteso. Dopo un intermezzo in cui agiscono Posidone e Zeus e i Feaci con Alcinoo (125-187), Odisseo "che dormiva nella terra dei padri" si sveglia, ma non riconosce la sua terra da cui era da tanto tempo assente, perché Atena l'avvolse in una nebbia: la terra dei suoi padri, Itaca εὐδαιεῖλος con i suoi sentieri e i suoi porti, con le sue rocce e i suoi alberi, gli risultava un'altra terra (211), un paesaggio estraneo (194). Sospirava la patria strisciando sul margine del mare (219 s.) e ad Atena apparsagli accanto, in forma di giovane affabile, chiede se sia un'isola εὐδαιεῖλος o un promontorio disteso sul mare, di una terra di fertili zone. Qui Atena rivela il nome, diffuso in tutto il mondo fino alla lontana Troia, di Itaca (241-247): "terra aspra, inadatta ai cavalli,⁸ come Delo percorsa più da gabbiani che da cavalli,⁸ non è troppo magra, ma neppure vasta. V'è grano senza fine, c'è vino e sempre vi piove e fiorisce rugiada. Buona allevatrice di capre e di buoi. E c'è una selva ricca di piante e abbeveratoi perenni". Odisseo gioisce in segreto, perché inventa di essere cretese dove però è giunta la fama d'Itaca (256-287). E Atena si rivela all'eroe e lo consiglia. A Odisseo che si ostina a non credere di essere giunto εἰς Ἰθάκην εὐδαιεῖλον (325) alla fine Atena rivela, in modo inconfutabile, la terra d'Itaca. Ecco l'epifania:

"Ma ecco ora ti voglio mostrare la terra d'Itaca e tu devi credermi. Questo qui è il porto di Phorkyn, proprio lui: il Vecchio del mare, e questo è l'olivo denso di foglie sottili a capo del porto; e, vicino all'olivo, l'antro amabile, oscuro, sacro alle Ninfe che sono chiamate Νηϊάδες: questa è, appunto, l'ampia spelonca, coperta, dove tu spesso facevi alle Ninfe ecatombi perfette: e questo monte vestito di selva è il Neriton."

7. Alcuni mss. e due papiri omettono i vv. 347-8 = 103-4.

8. Callim., "Υμνοί IV 12.

Richiamato al passato, l'eroe paziente con gioia bacia la terra che dona le biade, come a Scheria (ε 463), ritrova le Ninfe della sua terra e della sua giovinezza ele prega (ν 356-360):

“Ninfe Νηϊάδες, figlie di Zeus, io pensavo di non rivedervi più; ma ora gradite miti preghiere: vi daremo anche doni, come allora, se benigna la figlia di Zeus Predatrice consente che io viva e mi fa crescere il caro figlio.”

Le Ninfe di questa grotta —l'unica in Itaca descritta da Omero— sono diverse dalle altre che abitano la fonte dall'acqua pura e profonda, “nera”, κρήνη μελάλυδρος (υ 153 s., 158), una fonte donde tutti attingevano acqua, costruita da Ithakos, Neritos e Polyktor. Lì fu costruito anche un altare sacro alle Ninfe e tutti i viandanti vi compivano offerte: vi era acqua scorrente da un'alta roccia e intorno alla κρήνη τρυκτή un boschetto di pioppi (ρ 205-211). Nella preghiera che Eumeo rivolge a queste Ninfe, dopo che Odisseo è stato colpito da Melanzio, il porcaro ricorda che un tempo Odisseo aveva loro sacrificato cosce di capretti e d'agnelli (240 s.):

*Νύμφαι κρηναῖαι, κοῦραι Διός, εἴ ποτ' Ὀδυσσεὺς
ἔμυ' ἐπὶ μηρῶ κῆε ...*

Eumeo nei sacrifici non dimenticava le Ninfe (ξ 435) che nell'Odissea sono sempre figlie di Zeus egioico (ζ 105 s. abitatrici di campi, ἀγρονόμοι), come le Ninfe montane dell'Iliade che piantarono olmi sul tumulo di Eezione (Z 420).

Nel sesto canto dell'Odissea (123 s.) l'eroe svegliato dal forte grido delle ancelle di Nausicaa si domanda se quelle giovanette non siano ninfe che abitano ripide cime di monti, fonti di fiumi e prati erbosi:

*νομμάτων, αἳ ἔχουσ' ὄρεων αἰπεινὰ κάκηρα
καὶ πηγὰς ποταμῶν καὶ πίσεια ποιήεντα.*

Omero non ha nomi per le tre categorie di Ninfe, come risulta già dall'Iliade dove sono nominati solo i luoghi da loro abitati (Y 8 s. ἄλσεια καλά, πηγὰς ποταμῶν e πίσεια ποιήεντα) e anche dalla descrizione dei μέγαρα di Circe dove si aggirano quattro sue ministre, provenienti da fonti, boschi e fiumi sacri che scendono al mare (κ 350 s.):

γίγνονται δ' ἄρα ταί γ' ἔκ τε κρηέων ἀπὸ τ' ἄλσειων

ἔκ θ' ἱερῶν ποταμῶν, οἳ τ' εἰς ἄλαδε προρέουσι.

Non diversamente Anchise saluta Afrodite:⁹

ἢ τις νυμφῶν αἶ τ' ἄλσεια καλὰ νέμονται,
ἢ νυμφῶν αἶ καλὸν ὄρος τόδε ναιετάουσι
καὶ πηγὰς ποταμῶν καὶ πίσεια ποιίεντα.

Esiodo che pur le chiama figlie di Zeus¹⁰ canta nella *Teogonia* (129 s.) le Ninfe abitatrici dei monti grandi, "ricchi di anfratti", generati da Gea:

γείνατο δ' οὔρεα μακρὰ, θεῶν χάριεντας ἐνάλοισι
Νυμφέων, αἶ ναίουσιν ἄν' οὔρεα βησιήεντα.

Apollonio Rodio non si allontana da Omero, ma lo imita e lo varia. E, infatti, non troviamo neppure in lui né Naiadi né Oreadi né Driadi, ma Ninfe abitatrici di cime di monti, grotte, boschi e limpida sorgente (I 1226-1229):

Αἶ μὲν ὄσαι σκοπιὰς ὄρέων λάχον ἢ καὶ ἐνάλους
αἶ γε μὲν ἕληωροὶ ἀπόπροθεν ἐστιχόωντο.
ἢ δὲ νέον κρήνης ἐνεδέετο καλλιναίοιο
Νύμφη ἐφνδατίη.

E nel terzo libro delle *Argonautiche* (881-883) alle Ninfe dell'Amniso che accompagnano Artemide si accompagnano altre che hanno lasciato boschi e cime ricche di sorgenti.

Anche Virgilio nelle *Bucoliche*, che pur canta una candida *Nais* che raccoglie fiori per Alessi (II 46-48) o Egle la più bella delle Naiadi che tinge le tempie di Sileno con le more sanguigne (VI 20-22), non distingue le Ninfe, ma fa le Naiadi abitatrici di boschi e pascoli, dei gioghi nel Parnaso e del Pindo e, alla fine, anche di una fonte dell'Elicona, dell'Aonia Aganippe (X 9-12).

Nel famoso paesaggio dell'Ilisso creato dal genio poetico di Platone c'è un sacrario di certe Ninfe e del padre Acheloo (*Phaedr.* 203 b Νυμφῶν τέ τινων καὶ Ἀχελώου ἱερὸν): anche queste Ninfe non hanno nome. Ma Platone chiamando "sorgente e museo delle Ninfe" τὸ Νυμφῶν νᾶμα τε καὶ μουσεῖον (278 b) il sacrario presso la

9. Hom. *Ἰγμοί* V 97-99: per le Oreadi vv. 256-272.

10. Fr. 304 M.-W.

fonte di gelida acqua scorrente sotto un platano ampio e alto ha dato l'avvio ad una derivazione del nome di *Ναϊάδες* da *νάω*, accreditata dai neoplatonici. Già la presenza di un albero e di una sorgente basterebbe a ricondurci al quadro odissaiaco: ma c'è di più. La connotazione della fonte come attraente *χαριεστάτη* e dell'atmosfera che vi si respira come amabile e soave (230 c: τὸ εὖπνοον τοῦ τόπου ὡς ἀγαπητὸν καὶ σφόδρα ἡδύ) ci riporta all' *ἐπήρατον ἔντρον* d'Itaca.

Già ora possiamo domandarci se le *Νηϊάδες* possano essere identiche alle *Ναϊάδες* che, come categoria di Ninfe delle acque, appaiono la prima volta — con Dioniso — come sembra in Pratina (fr. 1, 3 s. D.)

*ἔμὲ δεῖ παταγεῖν
ἀν' ὄρεα σύμενον μετὰ Ναϊάδων*

poi come *Ναΐδες* in Euripide (*Cycl.* 430). Non so se sia fuor di dubbio la spiegazione di *Νεΐδες* in un vaso calcidico, come *Νηϊδες*.¹¹ Che interpreti omerici antichi e, soprattutto, recenti abbiano visto in *Νηϊάδες* un ionismo per *Ναϊάδες* è un esempio di filologia pigra, di esegesi né *difficilior* né *pulchrior*.

Omero conosce la *Ναΐς* Abarbarea che partori Pèdaso, assalito da Diomede, a Bucolione (Z 21 s.) o la *Ναΐς* senza nome che sotto il nevoso Tmolos partori a Otrinteo Ifitione, ucciso da Achille (Y 381 ss.). Tale espediente narrativo omerico è imitato da Apollonio Rodio che due volte usa *Νηϊάς* apparentemente come *Ναΐς* o *Ναϊάς* "ninfa delle acque", un ionismo artificioso: così la *Νηϊάς Οἰνόλη Νύμφη* genera a Toante Sicino che dà il nome all'isola *Οἰνόλη* ove fu salvato Toante (I 620-626) e la *Νηϊάς Melite* — che ha lo stesso nome del monte donde nasce il fiume Egeo e che in Omero (Σ 42) e in Esiodo (*Theog.* 247) è una Nereide e nell'Inno omerico *A Demetra* (v. 419) un'Oceanina — genera a Eracle il forte Illo (*Arg.* IV 541-543).

Ma nei poemi omerici non abbiamo traccia di *Ναΐδες* o *Ναϊάδες* così come, d'altronde, non ne abbiamo in Esiodo, che pur conosce le *μακάρων νῆσοι* presso i gorgi profondi dell'Oceano (*Erga* 171), sconosciute a Omero.

Perché mai Omero avrebbe specificato il nome delle Ninfe della grotta itacese (v 104)

11. Herter, "Nymphai", *RE* XXXIV (1937) 1533, 1565, 1575.

ἰὸν Νυμφῶν αἱ Νηϊάδες καλέονται

con una *tournaire* variata da Esiodo (*Theog.* 187)

Νύμφας θ' ἄς Μελίας καλέουσ' ἐπ' ἀπειρώνα γαῖαν

(in parentesi, queste *Μελίαι* sono chiamate da Callimaco, *Hymn.* I 47, *Δικταῖαι*, dal monte cretese Ditte, come Zeus è Dittèo, *Δικταῖος*) se non perché erano Ninfe di quel luogo e di nessun altro luogo? E anche quello speco non è confondibile con altri specchi di Itaca o di altre terre.

4. Lo *σπέος* delle *Νηϊάδες* è del tutto singolare. Certo ha tratti comuni con altri specchi, ma ha caratteristiche proprie, c'è una realtà, Marmarospihià; c'è una tradizione poetica e c'è soprattutto la fantasia creatrice.

La Grotta delle Ninfe non è splendente, ἀργύφρον, come quella di Teti negli abissi del mare (Σ 50), ma è vasta, profonda, cupa come quella della Ninfa Calipso o del Ciclope o di Scilla.

Nell' isola lontana (ε 55-74), Calipso, la Ninfa dalle belle trecce, abita un μέγα σπέος: c'è il fuoco nel focolare, odore di cedro e di tìo; Calipso canta e tesse percorrendo il telaio con spola d'oro. Intorno allo σπέος fiorisce una selva: ci sono ontani, pioppi e cipressi. Vi facevano il nido uccelli dalle ampie ali, ghiandaie, sparvieri, cornacchie dalla lingua distesa. Intorno allo σπέος γλαφυρόν fioriva una vite domestica ricca di grappoli. Vi scorrevano quattro fonti (κρηναί) di acqua limpida, vicine tra loro, ma volte in direzioni diverse. Vi fiorivano prati molli di viola e sèdano. Anche un dio doveva provare stupore e gioia (73 s. ἔνθα κ' ἔπειτα καὶ ἀθάνατός περ ἐπελθὼν | θηήσαιτο ἰδὼν καὶ τερφθεῖη φρεσὶν ἦσιν).

Calipso sedeva su un trono splendente (86), ma di notte Odisseo era costretto a dormire nella cupa spelonca non volendo con lei che voleva (155 ἐν σπέεσσι γλαφυροῖσι παρ' οὐκ ἐθέλων ἐθελούσῃ): nel recesso della grotta profonda (226 μυχῶ σπέιους γλαφυροῖο) consumavano l'ultima notte d'amore.

La profonda grotta di Calipso e i *mégara* di Circe non estirparono dal cuore dell'eroe l'amore della patria di cui nulla è più dolce, come narra a Alcinoo dopo avere descritto nitidamente Itaca, εὐδέιελος, che si può facilmente avvistare per i suoi monti come lo

sveltante Neriton stornente di foglie: Dulichio, Same e la selvosa Zacinto le stanno vicino, l'una addosso all'altra; Itaca è pianeggiante e sprofonda nel mare a Occidente, mentre le altre spiccano a Oriente, alla luce nascente del sole. Terra aspra (τρηχεῖα : π 124 κρωναίη, impervia, petrigna, irta di rocce), ma buona nutrice di figli (ι 21-32).

Ma le grotte profonde abbondano nell'isola dei Ciclopi (ι 114), dove le Ninfe figlie di Zeus stanano le capre perché i compagni di Odisseo mangiassero (154 s.). E c'è un porto dove si approda facilmente: per l'ormeggio non occorrono gomene né ancore né cavi di poppa, le navi non hanno bisogno di nessun *desmòs* come a Vathy, a Itaca; a capo del porto c'è una sorgente d'acqua limpida sotto lo σπέος: intorno fioriscono i pioppi (ι 136-141)

*ἐν δὲ λιμῆν εὖρομος, ἴν' οὐ χρεὼ πείσματός ἐστιν,
οὔτ' ἐνὰς βαλέειν οὔτε προμηΐσι' ἀνάφαι*

*ἀτὰρ ἐπὶ κρατὸς λιμένος ῥέει ἀγλαὸν ἔδωρ,
κρήνη ὑπὸ σπέους· περὶ δ' αἴγριοι πεφάσιν.*

L'antro di Polifemo sulla terra dei Ciclopi è diverso dall'antro itaceo delle Ninfe: è uno σπέος ... ἄγχι θαλάσσης, ὑψηλόν, ombreggiato di lauri δάφνησι κατηρεφές (ι 182 ss.), un tripudio di graticci di formaggi, di steccati per agnelli e capretti, di boccali di siero, di secchi e vasi per la mungitura; uno σπέος τε καὶ ἀλλή (462), εὐρὸ σπέος (237, 337), con una grande, alta apertura, una sola porta che il Ciclope, dopo che i compagni di Odisseo atterriti dal rimbombo del carico di legna gettato da Polifemo balzarono ἐς μυχὸν ἄντρου (236), chiuse con un masso enorme (240 ss. ἐπέθηκε, 305 λίθος ἔβριμος): non si può non ricordare Atena che a custodia del tesoro riposto da Odisseo nei recessi della Grotta delle Ninfe pose una pietra all'entrata (ν 370 λίθον δ' ἐπέθηκε θύρῃσι). Nella sua grotta piena di letame (329 s.) giace sdraiato in mezzo alle pecore (298) dopo aver mangiato carne umana; dentro l'antro cade supino dopo aver bevuto il vino fatale (371 s.): tutto l'antro urla col Ciclope accecato (395) e sulla porta (417 εἰνὶ θύρῃσι) siede dopo averle tolto il masso nella vana speranza di acciuffare il suo accecatore.

La grotta di Scilla nella rivelazione ammonitrice di Circe (μ

80 ss.) è uno σπέος ἡεροειδές, non dissimile perciò dall' ἄντρον ἡεροειδές itacese: è volto verso la tenebra, all'Erebo; è un κοῖλον σπέος che un arciere gagliardo prendendo la mira da una nave non potrebbe raggiungere: vi abita Scilla che terribilmente latra, un mostro malvagio, che per metà è nascosta nello speco profondo (93 κατὰ σπέιους κοίλοιο), spinge però le sue teste fuori dal terribile baratro (94 ἔξω δ' ἐξίσχει κεφαλὰς δεινοῦ βερέθρου) e con ogni testa ghermisce un uomo dalla nave (123). Scilla, ἀθάνατον κακόν (118), ἀπρηκτος ἀνίη (223) è petrigna (231 πετραίη), irraggiungibile nello scoglio nebbioso, ἡεροειδῆς πέτρα (233): all'entrata dell'antro (εἰνὶ θύρῃσι) divora sei fortissimi compagni di Odisseo.

Un'altra grotta profonda è ricordata dal racconto di Odisseo: in essa ormeggiarono la nave e vi erano danze e sedili di Ninfe (μ 317 s.): κοῖλον σπέος ... ἔνθα δ' ἔσαν Νυμφῶν καλοὶ χοροὶ ἦδ' ἑ θόωκοι: lì l'eroe itacese arringò i compagni perché non toccassero le vacche del Sole.

La Grotta itacese delle Ninfe ha intorno a sé, com'è le altre, un'aura di stupore: come altre, ha tenebroso anfratti, è vicina a un porto, è abitata da Ninfe, ha una fonte perenne. Come caratteristiche proprie: ha un ulivo, vicino, che poi è chiamato sacro, ἱερὴ ἐλάτη (372), ai cui piedi siedono fra poco Atena e Odisseo per preparare la strage dei Proci, non una vite o lauri; le Ninfe hanno un nome; "come tipiche rappresentanti della stirpe femminile"¹² tessono, e non sono inoperose: come tante Calipso tessono manti scintillanti nel buio su telai enormi, ma non cantano né danzano (danzano le Ninfe dell'Acheloo che hanno i loro letti nel monte Sipilo, Ω 615 s.; canta e tesse una tela grande immortale Circe, κ 221 s.); cantano e filano morbide lane milesie colorate di vitreo verde sedute su seggi cristallini le Ninfe intorno a Cirene, Verg., *Geo.* IV 334); le entrate sono due, una per i mortali, l'altra per gli immortali.

Gli elementi distintivi indicano che la Grotta delle Ninfe esistette realmente, così come il porto profondo: il poeta ha creato una descrizione compatta, che è stata anche detta un'introduzione "topografica" a un nuovo corso dell'azione.¹³ La ἔκφρασις è parti-

12. Herter, 1545.

13. Hoekstra, comm. cit., p. 168.

colarmente attenta e i dati reali sono artisticamente strutturati e poeticamente variati. C'è una struttura binaria, sottesa a tutto il contesto: due sono i bracci del porto; *fuori* infuriano i venti che gonfiano i flutti, *dentro* sostano senza àncore le navi; due entrate ha la grotta.

Sui dati reali il poeta costruisce la poesia di uno speco prodigioso. Ma quali sono i dati reali?

Itaca, anzi tutto, non è solo εὐδείελος o aspra e pietrosa nei sentieri e nelle vie, *κρωναγή* come Lemno (Ap. Rh. I 608), ma è anche ἀμφιάλος, aperta su due mari (α 386, 395, 401; β 293; φ 251 s.) e, soprattutto, iponea. Infatti nel γ alla domanda di Nestore donde vengano Telemaco e i suoi compagni, Telemaco risponde:

ἡμεῖς ἐξ Ἰθάκης Ἐπονῆτον εἰλήλουθμεν.

Traduco: “noi siamo venuti da Itaca Iponea”, cioè dall'isola dominata dal monte Νήϊον e così denominata come Tebe cilicia dal monte Placo, Θήβη Ἐποπλάκιος (Z 397). Itaca oltre al Neriton ha il Νήϊον, non meno selvoso e lussureggiante sotto cui si trova anche il porto di Rheitron, vicino, come abbiamo visto, al porto di Phorkyn. Atena infatti, sotto l'aspetto di Mente signore dei Tafi, dice (α 185 s.) a Telemaco di essere sbarcata vicino alla campagna, lontano dalla città, a Rheitron, sotto il Neion:

νηῦς δέ μοι ἦδ' ἔστηκεν ἐπ' ἀγροῦ νόσφι πόληος,
ἐν λιμένι Πειθροῦ, ἐπὸ Νηΐου ὄλιγντι.

Se l'isola prende nome dal Νήϊον —Omero ha coniato l'*hapax* Ἐπονῆτιος— vuol dire che il Νήϊον ha un ruolo eminente nella geografia dell'isola. La domanda è: possono le Ninfe Νηϊάδες essere considerate senza connessione col monte Νήϊον e Itaca Ἐπονῆτιος?

La risposta dipende dall'ammissione che la grotta amabile e buia delle Ninfe sia veramente esistita. Che esista tuttora e possiamo visitarla, come l'abbiamo una volta visitata, non c'è dubbio, anche se per l'incertezza della sua identificazione ci si è volentieri rifugiati nella vena inventiva di Omero.¹⁴ Leggiamo la relazione di Schliemann del 1868:¹⁵

14. Wilamowitz, *Glaube der Hellenen*, I, p. 187; Herter, 1563.

15. Ed. 1963, p. 21.

“Die Oertlichkeit ist in der angeführten Stelle so genau beschrieben, dass man sich gar nicht irren kann; denn man sieht vor dem kleinen Golf zwei kleine steile Felsen, dem Eingange zugeneigt, und dicht daneben, auf dem Abhange des Berges Neion, 50 Meter über dem Meerespiegel, die Grotte der Nymphen. Wirklich befindet sich auch in derselben auf der nordwestlichen Seite eine Art natürlicher Eingang von zwei Meter Höhe und vierzig Centimeter. Breite, durch welchen man bequem in die Grotte gelangen kann, und auf der Südseite eine runde Oeffnung von 82 Centimeter im Durchmesser, die den Eingang der Götter bildet; denn an dieser Stelle hat die Höhle eine Tiefe von 17 Meter, so dass der Mensch auf diesem Wege sie nicht wohl betreten kann.

Das Innere ist vollkommen dunkel; aber mein Führer machte mit Gesträuch ein grosses Feuer an, so dass ich die Grotte in ihren Einzelheiten untersuchen konnte. Sie ist fast rund und hat 17 Meter in Durchmesser. Vom Eingang bis auf den Grund steigt man 3 Meter 30 Centimeter hinab, und entdeckt dort Ueberreste von in den Felsen gehauenen Stufen; auf der entgegengesetzten Seite erblickt man einen sehr verstümmelten Altar. Von der Decke hängen Massen von Tropfsteinen in bizarren Formen herunter, und mit nur einiger Einbildungskraft erkennt man darin Urnen, Krüge und die Webstühle, auf welchen die Nymphen purpurfarbene Gewänder wessten.”

Il Symeonoglu afferma decisamente l'identificazione della Grotta delle Ninfe con l'attuale Marmarospilia:¹⁶

Από σπηλιές μία μόνον αναφέρει ο Όμηρος: των νυμφών που λέγονται νηιάδες. Τόσο από τη λεπτομερή περιγραφή του ποιητή, όσο και από την τοποθεσία που υποδεικνύεται, κοντά στο λιμάνι του Φόρκυνος, δεν έχει αμφισβητήσει σχεδόν κανείς μέχρι τώρα ότι πρόκειται για τη Μαρμαροσπηλιά, πάνω από το Βαθύ. Η σπηλιά είναι αρκετά μεγάλη, έχει δύο «εισόδους», μία για τους θνητούς και μία για τους θεούς (άνοιγμα στην οροφή), όπως λέει ο ποιητής. Υπάρχουν σταλακτίτες και σταλαγματίτες, νερό στάζει ακόμα, και σε έρευνες που έχουν γίνει έχει βρεθεί ένας βωμός, της ελληνιστικής ίσως εποχής. Η ύπαρξη της σπηλιάς στη θέση αυτή ενισχύει την ταύτιση των άλλων τοποθεσιών, όπως τις παρουσίασα μέχρι τώρα, και συμπληρώνει την έγκυρη εικόνα που μας δίνει ο Όμηρος.

16. Art. cit., p. 103.

Omero non inventò l'Antro delle Ninfe, ma trasformò stalattiti e stalagmiti in telai, crateri e anfore abitate da api, intese a torto¹⁷ come offerte votive, ἀναθήματα dallo Scoliaste H (al v. 105).

Un altro dato reale è costituito dai resti del tempio di Apollo a sud della cappella di San Giorgio: il culto di Apollo a Itaca è attestato da Omero (v 276-278):

κήρυκες δ' ἀνὰ ἄστυ θεῶν ἱερὴν ἐκατόμβην
ἦγον· τοὶ δ' ἐγέροντο κάρη κομόωντες Ἀχαιοὶ
ἄλλος ἔπο σκιερὸν ἐκατηβόλον Ἀπόλλωνος.

A mio parere, il boschetto ombroso sacro a Apollo era di olivi e l'olivo, vicino alla Grotta delle Ninfe, è sacro a Apollo.

5. Nel III secolo della nostra era una grossa ondata filosofica investì il luogo omerico della Grotta itacese delle Ninfe, destinata a sommergere l'esegesi filologica. Furono i Neoplatonici Cronio e Porfirio a dare un'interpretazione allegorica della Grotta delle Ninfe, sull'orma del neopitagorico Numenio di Apamea: possiamo riconoscere il merito di avere impostato il problema della storicità del testo che però subito viene oscurato dalla pretesa di considerare Omero un filosofo precursore della dottrina mistica neoplatonica, contaminata di mitraismo, che attraverso simboli e enigmi avrebbe disegnato la discesa dell'anima nella generazione e della sua ascesa nel divino. Porfirio, commentatore dell'Iliade e dell'Odissea, usò l'educazione grammaticale e retorica conseguita alla scuola ateniese di Cassio Longino al servizio di una compiuta interpretazione allegorica della poesia omerica dopo l'incontro decisivo di Plotino: il passo omerico diventa un testo *De regressu animae*, sul ritorno dell'anima a Dio.

L'interpretazione porfiriana dell'Antro itacese come simbolo del cosmo, delle Ninfe e delle api come anime, che discendono e risalgono attraverso le due porte, complicata e perfezionata in un'orgia di fitti simbolismi, è apparsa assurda ad un filologo moderno, August Nauck, che fu editore dell'opuscolo *De antro Nympharum* nel 1886, ma ha mandato in visibilibio un'interprete italiana, la compianta Laura Simonini, traduttrice e commenta-

17. Cf. Herter, 1557.

trice dell'opuscolo "unico esempio di commento allegorico di un testo poetico che l'antichità ci abbia trasmesso intatto" nel 1986, cent'anni dopo il Nauck. Porfirio, che nelle *Quaestiones Homericae* aveva fatto di Odisseo polytropos un sapiente di stampo pitagorico e alla fine del *De antro* considera Odisseo come simbolo dell'anima che attraverso la generazione approda alla sua vera patria, appare alla Simonini, come già a Plotino "poeta, filosofo e ierofante", un interprete appassionato di Omero nella tradizione di un unico sapere improntato all'Oriente, rappresentante di una "polytropa letteraria" fondata sul simbolismo e sull'allegoresi che stimola l'intelligenza del lettore attraverso un labirinto ermeneutico in cui Omero ispirato lo inizia alla verità.

L'entusiasmo della giovane interprete dell'opuscolo porfiriano, autrice di un commento esauriente e utilissimo, le ha fatto scrivere che "Porfirio chiude un'epoca e ne annuncia una nuova"¹⁸.

In realtà, Porfirio è un visionario allucinato che attraverso un integrale allegorismo cerca la testimonianza omerica a favore della sua filosofia e ha compromesso, sia pure non inutilmente, l'esegesi del passo omerico. La sua interpretazione dopo essersi insinuata negli scolasti rispunta in Eustathios arcivescovo di Tessalonica nel sec. XII ed è almeno colpevole di avere imposto un'esegesi di Νηϊάδες come Ναιάδες, che nell'esegesi moderna domina in-contrastata.

L'esegesi neoplatonica cominciò con Cronio: l'Antro è un'invenzione allegorica e mistica, non ha nulla di storico o di verisimile: nessun periegeta lo nomina. Cronio nella testimonianza di Porfirio (*De antro* 1-4) che nega la *ἱστορία* del passo si domandò perché Omero aggiunse a *νυμφάων* la precisazione *αἱ νηϊάδες καλέονται*. A questo e agli altri quesiti posti dal racconto omerico —né un semplice *πλάσμα* senza scopo né una *ἱστορίας τοπικῆς περιήγησις*— vuole rispondere Porfirio svelando e scoprendo il significato nascosto sotto il velame dei versi strani, il suo carattere simbolico.

Porfirio ammette sull'autorità del geografo Artemidoro di Efeso (fr. 55 St.) e non di Strabone che la negava (I 3, 18: ἔν τε τῇ Ἰθάκῃ οὐδέν ἐστιν ἄντρον τοιοῦτον, οὐδὲ Νυμφαῖον, οἷόν φησιν Ὀμηρος. E Strabone è più propenso a credere a una sopravvenuta modifica-

18. Porfirio, *L'antro dell' Ninfe*, Milano 1986, p. 32.

zione del luogo che o a ignoranza di Omero o a menzogna dovuta al $\mu\theta\omega\delta\epsilon\varsigma$ la $\acute{\epsilon}\gamma\chi\acute{\omega}\rho\iota\omicron\varsigma$ $\acute{\iota}\sigma\tau\omicron\rho\iota\alpha$, e che la descrizione dell'antro non è un integrale $\pi\lambda\acute{\alpha}\sigma\mu\alpha$ $\acute{\omicron}\mu\eta\rho\iota\kappa\acute{\omicron}\nu$, ma immediatamente soggiunge che l'antro consacrato agli dèi prima di Omero è "pieno di antica sapienza" (§ 4 $\tau\tilde{\eta}\varsigma$ $\pi\alpha\lambda\alpha\iota\tilde{\alpha}\varsigma$ $\sigma\omicron\phi\iota\alpha\varsigma$ $\pi\lambda\tilde{\eta}\rho\epsilon\varsigma$). Di qui l'interpretazione porfiriana dell'antro come sacrario, come simbolo del cosmo che si forma dalla materia, basata su un'equivoca intelligenza dei termini omerici che attesterebbero una "discesa" e una "salita" delle anime. L'antro omerico è l'antro zoroastriano, l'immagine del cosmo creato da Mitra, o l'antro di Crono nell'oceano o di Demetra: "i teologi" indicano numerosi esempi di antri consacrati alle Ninfe: sono le Ninfe Naiadi che presiedono alle acque sgorganti dagli antri (§ 8). Perciò l'antro itacese, simbolo della materia, è sacro alle Ninfe, non dei monti o delle vette, ma $\nu\acute{\alpha}\tau\iota\delta\omega\nu$, $\alpha\acute{\iota}$ $\acute{\alpha}\pi\omicron$ $\tau\acute{\omega}\nu$ $\nu\alpha\mu\acute{\alpha}\tau\omega\nu$ $\omicron\tilde{\upsilon}\tau\omega$ $\kappa\acute{\epsilon}\lambda\kappa\lambda\eta\nu\tau\alpha\iota$ (§ 10). E le Ninfe sono le anime che si posano sull'acqua "divinamente ispirata" secondo Numenio e vanno nella generazione (§ 12 $\nu\acute{\alpha}\tau\iota\delta\epsilon\varsigma$ $\omicron\tilde{\nu}$ $\nu\acute{\omicron}\mu\phi\alpha\iota$ $\alpha\acute{\iota}$ $\epsilon\iota\varsigma$ $\gamma\acute{\epsilon}\nu\epsilon\sigma\iota\nu$ $\iota\omicron\tilde{\upsilon}\sigma\alpha\iota$ $\psi\upsilon\chi\alpha\iota$) per creare il corpo. Di tali Ninfe — $\pi\eta\gamma\gamma\acute{\alpha}\tilde{\iota}\alpha\acute{\iota}$ $\tau\epsilon$ $\kappa\alpha\acute{\iota}$ $\nu\acute{\alpha}\tau\iota\delta\epsilon\varsigma$ (§ 13) — sono simboli crateri, anfore e telai di pietra, che danno i manti purpurei, la carne che si forma sulla pietra, cioè sulle ossa. Che cosa è il corpo se non un manto che riveste l'anima? Che cosa è il cielo se non una veste degli dèi? E inoltre il miele è "simbolo della purezza delle acque" e le Ninfe delle acque ($\acute{\upsilon}\delta\rho\iota\acute{\alpha}\delta\epsilon\varsigma$ $\nu\acute{\omicron}\mu\phi\alpha\iota$ 17-18) sono Ninf-anime ($\nu\acute{\omicron}\mu\phi\alpha\iota$ $\alpha\acute{\iota}$ $\psi\upsilon\chi\alpha\iota$) che gli antichi — $\omicron\acute{\iota}$ $\pi\alpha\lambda\alpha\iota\omicron\acute{\iota}$ — chiamavano api. L'antro itacese — $\acute{\iota}\sigma\tau\omicron\rho\iota\alpha$ o $\pi\lambda\acute{\alpha}\sigma\mu\alpha$, comunque, un $\alpha\acute{\iota}\nu\iota\gamma\mu\alpha$ (§ 21) — ha una porta a Nord che secondo "i teologi" ha il segno del Cancro e appartiene alle anime che scendono nella generazione e una porta a Sud che ha il segno del Capricorno per la quale risalgono la anime che sono immortali (§ 23): qui un marchiano sofisma: Omero "disse $\omicron\tilde{\upsilon}$ $\theta\epsilon\omega\tilde{\nu}$ $\acute{\upsilon}\delta\acute{\omicron}\varsigma$, $\acute{\alpha}\lambda\lambda\prime$ $\acute{\alpha}\theta\alpha\nu\acute{\alpha}\tau\omega\nu$ ", come se $\acute{\alpha}\theta\acute{\alpha}\nu\alpha\tau\omicron\iota$ non fosse uguale a $\theta\epsilon\omicron\acute{\iota}$: "l'antro è sacro alle anime e alle Ninfe delle acque" e il nord e il sud "sono i luoghi adatti alla discesa nella generazione e alla risalita dopo la generazione" (L'esegesi delle due porte è accettata da Macrobio, *Comm. in Somnium Scipionis* 1. 12, 2-3 Willis: "per has portas animae de caelo in terras meare et de terris in caelum remeare creduntur. ideo hominum una, altera deorum vocatur: hominum Cancer quia per hunc in inferiora descensus est, Capricornus deorum quia per illum animae in propriae

immortalitatis sedem et in deorum numerum revertuntur. et hoc est quod Homeri divina prudentia in antri Ithacensis descriptione significat").

Anche il simbolo dell'olivo chiarisce la βούλησις del racconto omerico: è un emblema del mistero, dell' αἴνιγμα, perché è simbolo della φρόνησις θεοῦ (§ 32), della φρόνησις ἀίδιος e ἀειθαλής che spinge il cosmo (§ 33). L'olivo è la pianta di Atena che è φρόνησις: come Atena è κρατογενής —nata dalla testa di Zeus— così il teologo (§ 32, ὁ θεολόγος, cioè Omero) inventò come luogo adatto per consacrare l'olivo il capo del porto, ἐπὶ κρατὸς τοῦ λιμένος (§ 32)! E sotto questo olivo Odisseo cerca di placare il dèmone della nascita, il γενέθλιος δαίμων (§ 35), l'eroe che, secondo l'insegnamento di Numenio, è "l'immagine di chi attraversa tutti gli stadi della generazione" (§ 34). "Omero dunque dice che l'uomo deve deporre in quest'antro ogni possesso esterno, denudarsi, assumere l'aspetto di un mendico, raggrinzire il corpo, gettar via ogni cosa superflua, staccarsi dalle sensazioni e deliberare con Atena, seduto con lei ai piedi dell'olivo, come possa eliminare tutte le passioni che insidiano la sua anima" (§ 34).

Il primo ad essere consapevole della violenza dell'esegesi porfiriana è lo stesso Porfirio il quale sa di averla inventata cercando di renderla plausibile. Porfirio dimentica, alla fine, che il racconto omerico riflette un dato reale e afferma che Omero, perfetto in ogni virtù, volle nella finzione di una favola (ἐν μυθαρτίου πλάσματι) tracciare un'enigmatica immagine del divino e trasformare una finzione in un messaggio di verità (§ 36).

Porfirio esegeta di Omero —dobbiamo a Jean Pépin un ottimo contributo nel XII volume degli *Entretiens Hardt*¹⁹ su *Porphyre Exégète d'Homère* in cui si rileva equamente che l'interpretazione allegorica di Porfirio— giustificata dall'assurdità presunta del testo —non è unitaria, ma metafisica (complicata da polivalenza simbolica) fisica e morale— rimane un "confusionario scellerato ed empio", il Bataneotes di Girolamo e del Crisostomo,²⁰ frettoloso e incoerente come è stato giustamente detto.²¹ La sua fervida bar-

19. Vandoeuvres 1966.

20. Cf. G. Rinaldi, "Studi porfiriani", *Koinonia* 4 (1980) 25-37.

21. *Contra*, L. Simonini, p. 19.

barie mentale risulta evidente se si considera che Porfirio conosce ovviamente e cita Platone inventore, nella traccia pitagorica e di Empedocle e di Eraclito, del paragone del cosmo con una caverna, del mondo delle apparenze visibili con una prigione (*De antro* § 8) né poteva ignorare Plotino (*Enneadi* IV 8, 1, 33-36 Henry-Schwyzler) che aveva sottolineato il significato della caverna di Platone e della grotta di Empedocle come rappresentazione di tutto il mondo visibile, dove, come dice, “una liberazione dai vincoli e un’ascesa dalla caverna è per l’anima il viaggio verso il mondo intellegibile”. E tuttavia debordò dalla scia platonica, dall’approfondire l’idea che dobbiamo uscire dalla caverna per essere più vicini agli dèi, e scelse i versi omerici come facile preda per una farneticante esegesi in cui tutto il tumultuoso subbuglio delle credenze orientali rompeva l’immediatezza e l’evidenza di primo piano della poesia omerica. Platone, lettore e giudice di Omero, maestro dell’Ellade, non si lasciò sfiorare dal sospetto di poter utilizzare l’ecfrasi omerica dell’Antro itacese delle Ninfe per il paragone della caverna nel VII della *Repubblica* —la cui vitalità è stata or ora documentata da K. Gaiser—²² o per il mito del luogo dentro la terra dove abitiamo alla fine del *Fedone*. Quel che non fece Platone fu fatto dai neoplatonici, di cui i filologi commentatori di Omero rimasero più o meno interamente succubi.

6. Credo che l’esegesi scolastica sia stata condizionata dall’opuscolo porfiriano, che è l’unico superstite dei suoi scritti omerici (περὶ τῆς Ὀμήρου φιλοσοφίας, περὶ τῆς ἐξ Ὀμήρου ὠφελείας τῶν βασιλέων, περὶ Στυγῆς) se non consideriamo gli Ὀμηρικὰ Ζητήματα.²³

Lo scoliaste B —cod. Ambrosianus 99 del sec. XV—²⁴ attacca la nota al v. 103 ἄντρον ἱρὸν Νυμφάων con un reciso ἀλληγορικῶς λέγει ἄντρον τὸν κόσμον (ninfe e api = anime, uomini = corpi, due porte = esodo dei corpi e ingresso delle anime) senza coinvolgere l’olivo nell’allegoria (θεῖον καὶ ἐλαίαν φησὶν ἧ διὰ τὸν νικητικὸν στέφανον ἧ διὰ τὸ ... ὅ ἐστι τὴν τροφήν) e al v. 104 νηιάδες lo stesso B registra

22. K. Gaiser, *Il paragone della caverna. Variazioni da Platone a oggi*, Napoli 1985.

23. Cf. F. Romano, *Porfirio di Tiro. Filosofia e cultura nel III secolo d. C.*, Catania 1979, p. 184 s.

24. Cf. Dindorf, *Scholia graeca in Homeri Odysseam*, I, p. XII s.

la duplice possibilità: αἱ τῶν ναμάτων νύμφαι, ἡ ἀπὸ τοῦ Νηΐτου ὄρους. Lo scoliaste H —cod. Harleianus 5674 del sec. XIII— è porfirizzato:²⁵ νηιάδες sono αἱ τῶν ναμάτων νύμφαι, non dal monte Neion, οὐ γὰρ ἀπὸ Νηΐτου ὄρους.

Gli *Scholia Vulgata*²⁶ spiegano ἀπὸ τοῦ Νηΐτου ὄρους, ma registrano l'esegesi avallata da Porfirio ἡ ναΐδες νύμφαι εἰσὶ τῶν ὑδάτων.

Mi pare chiaro che l'esegesi ἀπὸ τοῦ Νηΐτου ὄρους ignorata o scansata da Apollonio Rodio, ma sostenuta da Cratete di Mallo²⁷ appartiene alla filologia ellenistica ed è miracolosamente sopravvissuta all'ondata neoplatonica.

Delle Νηΐάδες, Ninfe degli anfratti del monte Νήιον, sono sorelle le Μηλιάδες di Sofocle (*Phil.* 725), le Δηλιάδες e le Ἀμυσιάδες di Callimaco (*Hymn.* IV 256, III 162), autore di un libro perduto Περὶ Νυμφῶν, le Πηλιάδες e le Θυσιάδες di Apollonio Rodio (*Arg.* I 549 s., II 487), le Ἀμαρυνθιάδες dell'epigrammatista Teodorida di Siracusa (*Anth. Pal.* VI 156) e, poi, le Νυσιάδες e le Συδριάδες di Nonno di Panopoli (XXXV 362 e XXXII 288), le Τρωιάδες di Coluto (v. 1).

Anche se obliterato, l'autentico originario significato di Νηιάδες è: abitatrici del Neion.

Omero non creò le Naiadi. Le Neiadi non sono le Naiadi: la risposta al quesito del neoplatonico Cronio (Porphy., *De antro* 3: διὰ τί δὲ οὐχ ἀπλῶς νυμφῶν λέγεται ἱερὸν, ἀλλὰ πρόσκειται εἰς ἀκρίβειαν τὸ "αἱ νηιάδες καλέονται";) sarebbe stata semplice.

E l'olivo di Apollo non è l'olivo di Atena, come Itaca non è l'Acropoli.

Nella rete porfiriana cadde Eustathios. Nel suo commento il nome dell'anticristiano Porfirio brilla sugli anonimi παλαιοὶ che ritennero la ἔκφρασις dell'antro itacese, un'invenzione (Eustathii Commentarii ad Homeri Odysseam I p. 41: ταῦτα δὲ πεπλασμένα εἰσίν). Porfirio scrive molto sull'antro, indugia come una mosca nel miele omerico, imbottendo il γλαφυρὸν ἄντρον della favola con la γλαφυρότης λήρων, ma la sua esegesi allegorica è accettata senza riserve: nell'antro nebbioso διὰ τὸ τῆς ἀρχηγόνου ὕλης αἰσχροῦν καὶ

25. Cf. Gudeman, *Scholien (Odyssee)*, RE II A 1 (1921) 644.

26. Cf. Dindorf, *op. vol. cit.*, p. XV-XVII.

27. Herter, 1534.

ἀνείδσον, amabile διὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ εἰδοποιητικὴν διακόσμησιν ἀφ' ἧς καὶ ὁ κόσμος ἐκλήθη si situano ancora una volta le Naiadi: νύμφας δὲ Ναϊδας ἐκεῖνος ἀλληγορεῖ ψυχὰς ἰούσας εἰς γένεσιν. E poiché l'olivo è di Atena, l'antro delle Ninfe non è rappresentato in modo dissimile dall' ἄλσος ἱερὸν Ἀθῆνης.

L'interpretazione porfiriana appartiene alla storia del neoplatonismo o delle interpretazioni forzose dettate da un'ideologia se non dal fanatismo settario e non viene giustamente menzionata nei commenti omerici. E tuttavia un perno di quell' esegesi, l'equivalenza Νηϊάδες = Ναϊδες (*De antro* 8, 10, 12) è universalmente accettata, supinamente registrata: un'esegesi nata dall'allegoria e da una facile etimologia, contraddetta dalla geografia e dalla poesia omerica, da quel mondo naturale, chiaro e accessibile alla nostra conoscenza che male subisce le complicazioni moderne (la mia mente va a una pagina sul mondo omerico "molto naturale" non ostante la sua estraneità, di B. Snell).²⁸

L'antro itacese, liberato dalla nebbia allegorica, oggi si ripresenta a noi come l'Antro delle Ninfe del monte Neon o di Itaca Iponea.

Dal simbolo ritorniamo alla realtà, alla poesia creatrice e trasfiguratrice della realtà.

28. B. Snell, *Der Weg zum Denken und zur Wahrheit*, Göttingen 1978, p. 114.

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΔΗΣ

Ο ομηρικός οἶκος σε σχέση με την ειρήνη και τον πόλεμο

Μνήμη Wolfgang Schadewaldt

ΔΕ ΝΟΜΙΖΟΥΜΕ πως θα υπάρξουν πολλές αντιρρήσεις, λέγοντας ότι αν υπήρξε ένας ποιητής μεγάλος, που έγραψε την Ιλιάδα και την Οδύσεια (και προσωπικά πιστεύουμε ότι υπήρξε), τότε η πλοκή και η διαμόρφωση του Ζ αποτελούν δική του έμπνευση και νεοτερισμό.* Σίγουρα και για άλλους λόγους,¹ αλλά και για να διακόψει την περιγραφή της μάχης, που κρατά ήδη πάνω από 2000 στίχους, ο ποιητής στέλνει τον Έκτορα στην Τροία. Η αποστολή του είναι γνωστή καθώς και η πορεία του από τις Σκαιές Πύλες στο παλάτι του πατέρα του, ύστερα στα δώματα του Πάρη, τέλος στο σπίτι του, όπου όμως μαθαίνει ότι η γυναίκα του βγήκε στο τείχος ανήσυχη για τη μάχη. Γυρίζοντας πίσω, τη συναντά στις Σκαιές Πύλες και συνομιλούν. Αυτή η πολλαπλά 'προοικονομημένη' συζήτηση «αποτελεί ολοφάνερα το στόχο του συνόλου»,² και βέβαια το πρώτο ερώτημα στην ερμηνεία της είναι πάντα : γιατί αυτή η συνάντηση δεν έγινε στο φυσικό της χώρο, στο σπίτι, όπου και αναζήτησε πρώτα ο πολεμιστής τη γυναίκα του;

Από τις πολλές απαντήσεις που έχουν δοθεί επιτρέψτε μας να προτιμήσουμε του δασκάλου μας, Wolfgang Schadewaldt, στο βιβλίο του *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου*, όπου και η κατά τη γνώμη μας καλύτερη ανάλυση ολόκληρου του επεισοδίου. Ο Schadewaldt σημειώνει:³

1. «Η καθυστέρηση δημιουργεί προσμονή, και έτσι μεγαλώνει η σημασία αυτού που περιμένουμε» —και

* Παραλείπουμε την εισαγωγή, αλλά διατηρούμε αναλλοίωτο το κείμενο της προφορικής ανακοίνωσης.

1. «Η επιτυχημένη επινόηση ενός θέματος αποδίδει δεκαπλάσιους και εικοσπλάσιους καρπούς στον ποιητή που το διαμόρφωσε», Wolfgang Schadewaldt, *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου*, μτφρ. Φ. Ι. Κακριδής, τ. Β', 1982, σ. 75.

2. W. Schadewaldt, *ό.π.*, τ. Β', σ. 20.

3. W. Schadewaldt, *ό.π.*, τ. Β', σ. 23 κ.

2. «Ο Έκτορας δεν επιτρέπεται να βρεθεί στο σπίτι του, όπως ένας κοινός άνθρωπος πετάγεται μια στιγμή από τη δουλειά του για να δει τη γυναίκα του. Η συνάντησή του Έκτορα με την Ανδρομάχη [...] έπρεπε να ξεχωρίσει από το συνηθισμένο και το καθημερινό, και να υψωθεί στο επίπεδο του παντοτινού, του ουσιαστικού. Αυτό το πετυχαίνει ο ποιητής μόνο με τον τρόπο που κινεί τα πρόσωπα: προτού συναντηθούν έπρεπε να χάσουν το ένα το άλλο. Και πόσο θαυμάσια χάνονται! Την ώρα που ο άντρας αναζητά τη γυναίκα στο δικό της χώρο, στο σπίτι, εκείνη, σπρωγμένη από την έγνοια του, πλησιάζει το δικό του χώρο, τον πύργο, για να ψάξει από κει να τον δει στον κάμπο της μάχης.»

Το πρόβλημα είναι πραγματικά πρόβλημα χώρου, και σωστά ο Schadewaldt ξεχωρίζει το χώρο της Ανδρομάχης, τον οίκον, από το χώρο του Έκτορα, το πεδίο της μάχης. Θα προχωρήσουμε ένα βήμα πιο πέρα χαρακτηρίζοντας το χώρο του σπιτιού χώρο ειρήνης, και βέβαια το πεδίο της μάχης χώρο πολέμου. Έτσι η συνάντησή του Έκτορα με την Ανδρομάχη, όπου τελικά ζυγιάζονται το αντρικό χρέος του πολέμου με τη γυναικεία επιθυμία για ειρηνική διαβίωση, δε θα ήταν σωστό να γίνει στο σπίτι, όπου ο χώρος θα ευνοούσε τη μία πλευρά, ούτε βέβαια στο πεδίο της μάχης. Ο ποιητής διαλέγει έναν ουδέτερο, έναν ενδιάμεσο χώρο, σημαδιακό: οι Σκαιές Πύλες είναι το πέρασμα από την προστατευμένη πολιτεία στην επικίνδυνη ζώνη, ή ανάποδα, και σε αυτές συνάντησε μπαίνοντας ο Έκτορας τις γυναίκες που, σαν τη δική του, ανησυχούσαν για τον πόλεμο.⁴ Ο ποιητής τοποθετεί το χώρο του 'αγώνα'⁵ σε ίση απόσταση από τα δύο κέντρα, το σπίτι και τη μάχη, όπου άλλωστε και επιστρέφουν ο Έκτορας και η Ανδρομάχη, μετά τη σύγκρουση, ο καθένας στο χώρο που του ταιριάζει.

Το σπίτι το θεωρούμε χώρο ειρήνης και θετικά, αλλά και αρνητικά, από την άποψη ότι περιέχει όλα εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να αδυνατίσουν το πολεμικό μένος ενός άντρα: το κρασί, την άνεση και τον έρωτα. Στην επίσκεψή του στην Τροία ο Έκτορας τους βρίσκει μπροστά του αυτούς τους πειρασμούς και τους ξεπερνά, στα *σπίτια των άλλων*. Στις μητέρας του αρνιέται το κρασί που του προσφέρει, ακριβώς από το φόβο

4. 'Ότι και θα σκοτωθεί αργότερα μπροστά στις Σκαιές Πύλες δεν είναι βέβαια σύμπτωση.

5. «Οι δύο λόγοι αποτελούν την αρχέτυπη μορφή ενός 'αγώνα λόγων'», W. Schadewaldt, *ό.π.*, τ. Β', σ. 25.

μή μ' ἀπογυῖωσης μένεος, ἀλκῆς τε λάθωμαι (265).

Τον αδελφό του τον Πάρη τον βρίσκει στο αρχοντικό του —που περιγράφεται σε όλη του τη μαστορική ομορφιά (4 στίχοι), όπως προηγουμένως και το παλάτι του Πριάμου (9 στίχοι):⁶ όχι όμως αργότερα και το δικό του, όπου ο ποιητής περιορίζεται σε μισό στίχο: *δόμους εὐ ραιεάοντας* (370). Τον βρίσκει στο *θάλαμον* να γυαλίζει τα όπλα του,⁶ και την Ελένη να δίνει οδηγίες στις δούλες —όμως ο ακροατής ξέρει πολύ καλά τι είχε συμβεί λίγο πριν σε αυτό το θάλαμο, όπου η Αφροδίτη είχε συνενώσει το ζεύγος, στο τέλος του Γ— *κιάλας η λέξη θάλαμος* δημιουργεί ερωτική ατμόσφαιρα:⁷ Η Ελένη του ζητά να καθίσει, και ο Έκτορας αρνιέται:

μή με κάθιζ' Ἐλένη, φιλέουσά περ' οὐδέ με πείσεις (360),

γιατί κιάλας θα τον αποζητούν οι σύντροφοί του στον πόλεμο.

Ας κάνουμε μιαν υπόθεση, από αυτές που επιτρέπονται και πάλι δεν επιτρέπονται στην ερμηνεία των έργων τέχνης. Αν ο Έκτορας συναντούσε την Ανδρομάχη στο σπίτι του, όπου όπως λέει πηγαίνει να δει τη γυναίκα του και το παιδί του, γιατί δεν ξέρει

*εἰ ἔτι σφιν ὑπότροπος ἴξομαι αὔτις,
ἦ ἦδη μ' ἐπὸ χερσὶ θεοῖ δαμόωσιν Ἀχαιῶν* (367-368),

θα ήταν παράξενο, όσο κι αν βιαζόταν, να μπει οπλισμένος με το δόρυ στο χέρι (όπως ρητά μαθαίνουμε πως το κάνει στο δώμα του αδελφού του —318-320) και με την περικεφαλαία, που θα τρομάξει τον Σκαμάνδριο. Στο σπίτι του κανείς τα ακουμπά αυτά στη θέση τους, στη *δουροδόχην* (πρβλ. α 121-129). Ακόμα θα ήταν αφύσικο να αρνηθεί το καλοσκάμισμα της γυναίκας του, ένα κρασί από τα χέρια της, ίσως και τη φιλότιπη. Και πάνω απ' όλα, μέσα στο σπίτι του θα ήταν πολύ δύσκολο να επιμείνει αλύγιστος στο πολεμικό του χρέος. Οι *οἰκῆες* (οι δικοί του, αλλά και το υπηρετικό προσωπικό) και ολόκληρος ο *οἰκεῖος* (η λέξη δεν είναι ομηρική) χώρος —*χώρος αγάπης, από τη φύση του ειρηνικός*— θα τον δυσκόλευαν.

Ίσως τα παραπάνω να μην είναι τόσο πειστικά. Μπορούμε όμως να αναζητήσουμε μιαν επιβεβαίωση σε μια δεύτερη, πολυμελετημένη και

6. Αυτή η 'πολεμική' ασχολία του Πάρη, και η πληροφορία πως η Ελένη τον έπεισε να γυρίσει στον πόλεμο, ενώ ο ίδιος είχε αποφασίσει να παραδοθεί στη θλίψη του, υπηρετούν φανερό στόχο την αντιπαράθεση των δύο ανόμοιων αδελφών και των συζύγων τους: πρβλ. W. Schadewaldt, *ό.π.*, τ. Β', σ. 21 κ.

7. Βλ. H. Schwabl, "Zum Problem der traditionellen Kompositionsformen bei Homer", *WS* 99 (1986) 44.

αυτή σκηνή: τη συνομιλία του Αχιλλέα με τον Πρίαμο, στο Ω. Αντικειμενικά ο Πρίαμος έρχεται ικέτης του Αχιλλέα να τον παρακαλέσει να δεχτεί την ξαγορά και να του παραδώσει το σώμα του Έκτορα· μια παρόμοια περίπτωση έχουμε στο Α, στη σκηνή του Χρύση —όμως υπάρχουν σημαντικές διαφορές. Ο Χρύσης έρχεται γενικά *θαός επί νηας Ἀχαιῶν* (Α 12)⁸ και απευθύνει την παράκλησή του σε όλους τους Αχαιούς, ιδιαίτερα στους δύο Ατρείδες. Είναι φυσικό: την τύχη της κέρης του την πληροφορείται από την απάντηση του Αγαμέμνονα, που απαντά ως μόνος και αποκλειστικός ιδιοκτήτης της Χρυσήδας. Στο Ω ο Πρίαμος ξέρει πολύ καλά ποιος κατακρατεί το σώμα του γιου του, και με τη βοήθεια του Ερμή βρίσκεται ξαφνικά μέσα στη σκηνή, μπροστά στον Αχιλλέα, και του προσπέφτει. Ο Χρύσης φεύγει από το στρατόπεδο *κακὴν κακῶς, με ἄδεια χέρια*· ο Πρίαμος βλέπει την επιθυμία του να εκπληρώνεται με τον καλύτερο τρόπο, μέσα σε ένα κλίμα ανθρωπίνης κατανόησης και ειρήνης. Είναι αυτό ακριβώς το κλίμα που θεωρούμε σύμφυτο με την έννοια του οίκου, και γι' αυτό πιστεύουμε η συνάντηση δε γίνεται κάπου έξω, αλλά μέσα στο κατάλυμα του Αχιλλέα, που για το σκοπό αυτό παρουσιάζει *τονισμένα τα χαρακτηριστικά μιας μόνιμης, πλούσιας και άνετης κατοικίας*.

Τα αποδεικτικά μας στοιχεία είναι τούτη τη φορά άφθονα:

(α) Η *κλιοίη* (448, 554, 569, 596, 675) περιγράφεται στην αρχή του επεισοδίου μέσα σε εννιά στίχους (448-456) αναλυτικά. Την έχτισαν οι Μυρμιδόνες για τον αρχηγό τους *ὕψηλῆν, με χορταρένια στέγη, μεγάλην αἰθλήν* περιφραγμένη, βέβαια και με αυλόπορτα που την έκλεινε σύρτης βαρύς.⁹ Ανάλογες περιγραφές είδαμε για το παλάτι του Πριάμου (Ζ 242-250) και για το σπίτι του Πάρη (Ζ 313-317), όχι όμως για τη σκηνή κάποιου άλλου Αχαιού —π.χ. του Αγαμέμνονα, στο Ι 89 κκ., όπου υποδέχεται τους άλλους βασιλιάδες— ούτε και του ίδιου του Αχιλλέα, π.χ. στο Ι 199 κκ., όταν τον επισκέπτεται η πρεσβεία.¹⁰

8. Πρβ. ανάλογες εκφράσεις, όταν στο Ω γίνεται λόγος για την αποστολή του Πριάμου: 118, 146, 195, 199, 203, 225, 289, 295, 298, 313, 336, 501, 519, 564.

9. Η βαθύτερη σημασία της φραγής και της σφραγισμένης πόρτας, που πραγματικά, αλλά και μεταφυσικά (περι)ορίζουν τον ιδιωτικό χώρο του οίκου, είναι γνωστή — πρβλ. Ω 566 κ.

10. Στη συζήτηση που ακολούθησε την ανακοίνωση έγινε ειδική αναφορά στη σκηνή της Πρεσβείας, όπου (α) τόσο ο Αχιλλέας, όταν κλωσορίζει τους φίλους του (204), όσο αργότερα και ο Αίας (640) ονομάζουν την *κλιοίην 'μέλαθρον'* — η λέξη χρησιμοποιείται μιαν ακόμα φορά στην Ιλιάδα, για το ανάκτορο του Πριάμου (Β 414 — πρβλ. ο 279, λ 278, σ 150, τ 544, χ 239, όπου πρόκειται πάντα για παλάτια), και

(β) Ιδιαίτερη σημασία έχει ότι δύο φορές στη σκηνή που μελετούμε η κλισίη (: τσαντήρι, καλύβα) του Αχιλλέα ονομάζεται οίκος:

—μία φορά στην αρχή, μόλις έχει φτάσει ο Πρίαμος—

γέρον δ' ἴθὺς κίεν οἶκον,
τῆ ῥ' Ἀχιλεὺς ἴεσσε Διὶ φίλος... (471-472)

—μία φορά όταν ο Αχιλλέας βγαίνει για να περιποιηθεί το σώμα του Έκτορα—

Πηλειίδης δ' οἴκοιο λέων ὡς ἄλτο θύραζε (572).

Είναι κατά τη γνώμη μας οι δύο μόνες φορές που η λέξη χρησιμοποιείται στην ομηρική ποίηση για μια πρόχειρη, όχι μόνιμη κατοικία. Συγκεκριμένα: η λέξη οίκος, ο υποκοριστικός τύπος οίκιον και οι επιρρηματικές εκφράσεις οἰκαδε, οἰκοθεν, οἰκοθι, οἰκοι, οἰκόνδε απαντούν συνολικά 283 φορές στα ομηρικά έπη, 68 στην Ιλιάδα και 215 στην Οδύσεια. Στα 278 παραδείγματα είναι βέβαιο πως πρόκειται για μόνιμη κατοικία, συνήθως αρχοντικό ή παλάτι ανθρώπων, ή και θεών. Από τα υπόλοιπα πέντε παραδείγματα, αν εξαιρέσουμε τα δύο που αναφέραμε, μένουν να παρουσιάσουμε τρία:

—ο Αγαμέμνωνας δεν αποδίδει τη Χρυσήδα στον πατέρα της,

ἐπεὶ πολὺν βούλομαι αὐτήν
οἶκοι ἔχειν· καὶ γὰρ ἴα Κλυταιμνήστρης προβέβουλα (Α 112-113).

Τυπικά ο Αγαμέμνωνας μπορεί να ενισεί το στρατιωτικό του κατάλυμα· όμως η μνεία της Κλυταιμνήστρας που ακολουθεί μας οδηγεί να πιστέψουμε ότι οίκος είναι εδώ το παλάτι του στο Άργος, όπου ελπίζει να ζήσει μια μέρα με τη Χρυσήδα, όπως άλλωστε πάνω στην οργή του το έχει περιγράψει στον πατέρα της:

τήν δ' ἐγὼ οὐ λύσω· πρὶν μιν καὶ γῆρας ἔπεισιν
ἡμετέρῳ ἐνὶ οἴκῳ, ἐν Ἀργεῖ, τηλόθι πάτρης,
ἵστων ἐπιχομένην καὶ ἔμὸν λέχος ἀντίωσαν (Α 29-31).

Ἄλλα δύο αμφίβολα παραδείγματα βρίσκουμε στα ἄλλα ἐπὶ Πατρόκλῳ, στο Ψ. Ο Αντίλοχος διαμαρτύρεται πως ο Αχιλλέας θέλει να

(β) ο Αίας ζητά από τον Αχιλλέα να υποχωρήσει: σὺ δ' ἴλιον ἔνθεο θυμὸν / αἰδεσσαὶ δὲ μέλαθρον· ἐπωρόφοι δὲ τοῖ εἰμεν... (639 κ.). Είναι χαρακτηριστικό ότι η κλισίη 'προβιβάζεται' σε δύο χωρία όπου γίνεται λόγος για φιλική υποδοχή και εξυπηρέτηση· όμως στο Ι το θέμα δεν ολοκληρώνεται, ακριβώς γιατί ο Αχιλλέας θα μείνει άκαμπτos.

δώσει το δεύτερο βραβείο, που τυπικά του ανήκει, στον Εύμηλο.
Δώσε, του λέει, αν θέλεις, αλλά κάτι άλλο:

ἔστι τοι ἐν κλισίῃ χρυσὸς πολὺς, ἔστι δὲ χαλκός... (Ψ 549 κ.).

και ο Αχιλλέας απαντά:

*Ἄντιλόχ', εἰ μὲν δὴ με κελεύεις οἴκοθεν ἄλλο
Εὐμήλω ἐπιδοῦναι...* (Ψ 558 κ.).

Λίγο παρακάτω ο ίδιος ο Αντίλοχος παραχωρεί το βραβείο του στο Μενέλαο και του λέει:

*Ἴππον δέ τοι αὐτὸς
δώσω, τὴν ἀρόμην. εἰ καὶ νῦ κεν οἴκοθεν ἄλλο
μεῖζον ἐπαυτίσειας...* (Ψ 591-593).

Και στις δύο περιπτώσεις μπορεί να υποστηριχτεί ότι οἶκος είναι η κλισίη· όμως θα προτείναμε εδώ το οἴκοθεν να μη μεταφραστεί καθαρά τοπικά (από το σπίτι = τσαντήρι), αλλά πιο αόριστα: από τα δικά μου, από την περιουσία μου, όπως και συχνά το κάνουν οι μεταφραστές.

Αν συμφωνούμε με αυτές τις ερμηνείες, τότε τα δύο χωρία του Ω είναι πραγματικά τα μόνα¹¹ όπου η λέξη οἶκος χρησιμοποιείται για προσωρινό πρόχειρο κατάλυμα και μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αυτό δε συμβαίνει τυχαία, αλλά συνδέεται με την ειρηνική λειτουργία της κλισίης του Αχιλλέα στη συγκεκριμένη περίπτωση της επίσκεψης του Πριάμου. Έμμεση επιβεβαίωση αποτελεί μία ακόμη σπάνια χρήση του ὄρου, στην Οδύσεια, όπου ο Οδυσσεύς κακίζει τον Κύκλωπα, και του λέει:

11. Τα δύο χωρία συμβαίνει να είναι και τα μόνα όπου χρησιμοποιείται στην Ιλιάδα η γενική πτώση του οἶκος. Στην Οδύσεια συναντούμε τρεις φορές τον τύπο οἶκοιο, εννέα φορές τον τύπο οἴκου (και μία φορά τη γενική πληθυντικού οἴκων). Συγκρίνοντας αυτό το υλικό με τα δύο παραδείγματα της Ιλιάδας παρατηρούμε τα ακόλουθα: (α) στην Οδύσεια ο τύπος οἴκου δε βρίσκεται ποτέ στο τέλος του στίχου, όπως στο Ω 471· (β) αντίθετα, ο τύπος οἶκοιο βρίσκεται και στα τρία παραδείγματα της Οδύσειας στην ίδια όπως και στο Ω θέση (πριν από την τομή): σε ένα παράδειγμα έχουμε και άλλα στοιχεία παραλληλισμού με το παράδειγμα της Ιλιάδας:

Πηλεΐδης δ' οἶκοιο λέων ὣς ἄλτο θύραζε (Ω 572)
σιγῇ δ' ἐξ οἴκοιο Φιλοΐτιος ἄλτο θύραζε (φ 388).

Και στις δύο περιπτώσεις, πιστεύουμε, η τυποποίηση περιορίζεται στην παραλλαγή του γνωστού ἄλτο χαμᾶζε (Γ 29, Ε 494 κ.ά.π.).

σχέτιλ', ἐπει ξείνους οὐκ ἄζοο σῶ ἐνὶ οἴκῳ (ι 478).

Η ο τηλιά του Κύκλωπα είναι βέβαια η μόνιμη κατοικία του· όμως γενικά της λείπουν εκείνα ίσα ίσα τα ηθικά-πολιτισμικά στοιχεία που καταξιώνουν τον οἶκον, ανάμεσά τους και ο σεβασμός του ξένου!

(γ) Άλλες λέξεις που χρησιμοποιούνται στη σκηνή αυτή για την κλισίην και τα μέρη της είναι:

- δώματα (512) — άλλες 60 φορές στην Ιλιάδα (συνήθως για παλάτια θεών), αλλά μόνον εδώ για κλισίην
- αἶθουσα (644) — άλλες 5 φορές στην Ιλιάδα, αλλά μόνον εδώ για κλισίην
- μέγαρον (647) — άλλες 56 φορές στην Ιλιάδα, αλλά μόνον εδώ για κλισίην
- δόμος (673) — άλλες 44 φορές στην Ιλιάδα— όχι για κλισίην, αλλά στο M 169 για σφηκοφωλιά και στο M 301 για το μαντρί των προβάτων
- πρόδομος (673) — άλλη μία φορά στην Ιλιάδα, για κανονικό σπίτι.

(δ) Οι οικιακές λειτουργίες μνημονεύονται και εκτελούνται σχεδόν όλες:

- ο Πρίαμος εμφανίζεται μόλις έχουν αποφάει (475 κ.)
- ο Αχιλλέας τον καλοκαθίζει ἐπὶ θρόνου (522, 553, 571)
- λουτρό (του νεκρού Έκτορα) (582)
- δόρπος (601, 621-628)
- ειρηνική συνύπαρξη μετά το φαγητό (633 κκ.)
- ύπνος (636, 643-648, 673 κ.)
- έρωτας (676)

(ε) Κατά τη διάρκεια του επεισοδίου μνημονεύονται και χρησιμοποιούνται τα ακόλουθα σπιτικά έπιπλα και σκεύη: τράπεζα (476, 625), θρόνος (515, 522, 553), λέχος (589, 648), κλισμός (597), κάνειον (626), δέμνια... όήγεια (644), τάπητες (645), χλαῖναι (646), δάος (647).

(ς) Το σπιτικό περιβάλλον και οι οικείοι, που απουσιάζουν, βρίσκουν αντικαταστάτες, ή μνημονεύονται στην κουβέντα:

- ο Αυτομέδοντας και ο Άλκιμος παραστέκονται στο τραπέζι (473-475, 625) και στο συγύρισμα του νεκρού (573 κκ., 590)
- ανώνυμοι έταῖροι βοηθούν, μαζί με τις δούλες (δμωαι 582, 643), στις σπιτικές δουλειές (622 κκ., 643 κκ.)
- ο πατέρα του Αχιλλέα μνημονεύεται αρχή αρχή από τον Πρίαμο

(486 κκ.)· ο Αχιλλέας τον θυμάται και κλαίει (511) — ύστερα και περιγράφει αναλυτικά τη μοίρα του: πώς ήταν πλούσιος και τιμημένος, παντρεύτηκε θεά, αλλά

οί οὖ τι
παίδων ἐν μεγάροισι γονῆ γένετο κρειόντων,
ἀλλ' ἓνα παῖδα τέκεν...

(538 κκ.).

Μερικά από όσα προσέξαμε μπορεί να έχουν μικρή αποδεικτική αξία. Όλες όμως μαζί οι ενδείξεις που παρουσιάσαμε στηρίζουν, νομίζουμε, με το παραπάνω τη διαπίστωση ότι έντονα σπιτικά χαρακτηριστικά περιβάλλουν τη συνάντηση του Πρίαμου με τον Αχιλλέα. Όσο και αν γίνεται με αφορμή ένα σκοτωμό και την κακοποίηση ενός σώματος, στο πλαίσιο μιας πολεμικής συμφοράς, η συνάντηση περιβάλλεται από μια σχεδόν φιλική ατμόσφαιρα, έχει ειρηνική έκβαση, και για όλα αυτά ο Όμηρος χρειάστηκε και δημιούργησε έναν κατ' εξοχήν οικείο, φιλικό και ειρηνικό χώρο: έναν οίκον.

Τώρα, σε μια συνάντηση που γίνεται στην Ιθάκη, και αφορά πάνω από όλα την Οδύσσεια, σίγουρα κάποιος θα θυμηθεί τα πολλά αποτρόπαια που σε αυτό το έπος συμβαίνουν μέσα στον ίδιο τον οίκον του Οδυσσέα και που κάθε άλλο είναι παρά ειρηνικά.¹² Και όμως πιστεύουμε ότι η Οδύσσεια στο σύνολό της δεν αναιρεί, αλλά αντίθετα επιβεβαιώνει τις προτάσεις μας. Είναι αυτό ακριβώς το μεγάλο σφάλμα, η ὕβρις των μνηστήρων, πως έχουν εγκατασταθεί μέσα στο σπίτι του Οδυσσέα, για κακό! Και γι' αυτό η μνηστηροφονία πρέπει και αυτή να γίνει μέσα στο σπίτι, με κλειστές πόρτες! Ο Οδυσσέας ανταποδίδει τα ίσα, και ύστερα βάζει να καθαρίσουν το σπίτι του από το μίasma, για να ειρηνέψει —τα χωρία είναι σε όλους μας γνωστά.

Ανακεφαλαιώνουμε:

1. Στο Ζ της Ιλιάδας ο Έκτορας αντιμετωπίζει και ξεπερνά στα σπίτια των άλλων όλους τους σπιτικούς πειρασμούς, που στο δικό του σπίτι θα μπορούσαν να τον ξεστρατίσουν από το δρόμο του πολεμικού του χρέους.

2. Η συνάντησή του με την Ανδρομάχη δε γίνεται στο σπίτι τους, αλλά σε ουδέτερο έδαφος, (και) γιατί στη σύγκρουση θα υπερτερήσει το

12. Ασυμβίβαστα με την ειρηνική φύση του οίκου φαινόμενα έχουμε βέβαια και στη σπηλιά του Κύκλωπα (ι 478) και στο παλάτι της Κίρκης!

πολεμικό μένος —κάτι που θα ήταν δύσκολο να συμβεί μέσα στο σπίτι, χάρη από τη φύση του ειρηνικό.

3. Αντίθετα, στο Ω, η αποστολή του Πριάμου διαδραματίζεται μέσα στη σκηνή του Αχιλλέα, που ειδικά γι' αυτό το επεισόδιο προικίζεται με τα χαρακτηριστικά ενός ολοκληρωμένου οίκου. Ο χώρος γίνεται έτσι απόλυτα κατάλληλος να πλαισιώσει την ανθρώπινη προσέγγιση και την ειρηνική απόληξη της συνάντησης.

Οι πολλαπλές σχέσεις εσωτερικής αντιστοιχίας ανάμεσα στις δύο κατ' εξοχήν ομηρικές ραψώδεις —το Ζ και το Ω— είναι γνωστές.¹³ Σήμερα διαπιστώσαμε μια ακόμα αντιστοιχία, αντιθετική. Ωστόσο, θα ήταν λάθος, κρίνουμε, να μιλήσουμε για 'αντιπαράθεση', που «είναι ένα από τα πιο σταθερά υφολογικά εργαλεία στα μαστορικά χέρια του ποιητή της *Ιλιάδας*».¹⁴ Όχι —τα φαινόμενα που προσέξαμε, ουσιαστικά ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, συναντιούνται ή ξεκινούν από μια αυτονόητη πραγματικότητα: την ειρηνική φύση του οίκου. Έτσι ανήκουν περισσότερο στην κοινωνική ιστορία παρά στην 'ποιητική' του Ομήρου· εκτός αν θυμηθούμε μια ακόμη φορά τα λόγια του Schadewaldt και ορίσουμε την ποιητική λειτουργία ως «το άδολο και απαραίτητο έργο να λείει κανείς ό,τι πραγματικά υπάρχει».¹⁵

DER HOMERISCHE OIKOS
IM BEZUG AUF KRIEG UND FRIEDEN
(Zusammenfassung)

(a) IM Z der Ilias überwindet Hektor in fremden Häusern diejenigen häuslichen Versuchungen, die ihn im eigenen οίκος dazu verleiten könnten, seine Kriegspflicht zu vergessen.

(b) Seine Begegnung mit Andromache findet nicht im eigenen Heim, sondern auf neutralem Boden statt, nicht zuletzt auch weil beim Streitgespräch das kriegerische μένος die Überhand gewinnt— was im Haus, das von Natur aus ein Friedensraum ist, schwerlich geschehen könnte.

13. W. Schadewaldt, *ό.π.*, τ. Β', σ. 37.

14. W. Schadewaldt, *ό.π.*, τ. Β', σ. 22.

15. W. Schadewaldt, *ό.π.*, τ. Α', σ. 72.

(c) Im Ω dagegen spielt sich der Besuch des Priamos im Zelt des Achilleus ab, das extra für diese Episode mit den Charakteristika eines vollkommenen $\sigma\lambda\omicron\varsigma$ ausgestattet wird, eben weil der 'häusliche' Raum der geeigneter ist, die menschliche Annäherung der Gegner und den friedlichen Ausgang des Treffens zu begünstigen.

Das Walten der Götter über Haus und Hof in Homers Odyssee

ES GEHÖRT zu den religiösen Gemeinsamkeiten aller Menschen, dass man Haus und Hof mit seinen Bewohnern dem Schutz göttlicher Mächte anvertraut. Dies gilt für Homer ebenso wie für die späteren Hellenen. Und doch unterschieden sich die Griechen in einem wesentlichen Punkt von anderen, wenn wir in der klassischen Antike an die Römer denken. Die römische Religion kannte nämlich eigene Sondergötter als Hüter des häuslichen Anwesens. Dies sehen wir ganz deutlich bei den Penaten, deren Name (etymologisch zu *penus*, *-oris* bzw. *penus*, *-us*, d.h. der Vorrat an Speisen und Lebensmitteln),¹ eine bloße Zugehörigkeitsbezeichnung darstellt und die keine individuellen Züge tragen.² Eine genaue Entsprechung dazu liefern bereits altorientalische Hausgötter, von denen ein singulärer Text, um die Mitte des 2. Jahrtausends in Nuzi verfasst, zu berichten weiss. Bemerkenswert ist dabei, dass auch sie wie die Penaten in einer Mehrzahl begegnen und wie diese als Beschützer und Bewahrer nicht nur des Hauses, sondern auch der darin lebenden Generationen gedacht wurden. Am Träger der Familie haftend, gingen sie von diesem auf seinen Nachfahren über und wurden bei der Verlegung des Wohnortes mitgenommen.³ Somit

1. Zur Bedeutung und Etymologie von *penus* vgl. A. Walde - J. B. Hofmann, *Latein. etymolog. Wörterbuch* II, Heidelberg 1954, 283, und A. Ernout - A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, 4me ed. par J. André, Paris 1979, 496f.

2. Vgl. G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, 2. Aufl., München 1912, 161ff., und K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960, 89.

3. Danken möchte ich an dieser Stelle meinem Kollegen Karlheinz Deller (Heidelberg) für den freundlichen Hinweis auf seine Arbeit: "Die Hausgötter der Familie Šukrija S. Huja", in: *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians. In Honor of E. R. Lacheman*, ed. by M. A. Morrison and D. I. Owen, Winona Lake, Indiana 1981, 46ff., besonders 74, wo u.a. auf den folgenden Wortlaut aufmerksam gemacht wird: "(Wenn die nachgeborenen)

waren sie mit Haus, Hof und seinen Angehörigen zu allen Zeiten aufs engste und geradezu schicksalhaft verbunden. Vergil Aen. 2, 294 nennt die Penaten daher *fatorum comites*. Ihr Sitz war stets im Haus, und ihr Kult fand auch dort am Herd statt.

Bei den Griechen hingegen ist die Situation von Anfang an gänzlich anders. Sie kannten keine eigenen hausgebundenen Gottheiten, die den Penaten entsprachen. Die Götter von Hellas erschienen, dem Wesen der Landesbewohner ähnlich, von jeher nicht als ein Kollektiv, sondern als Individuen. Und aus diesem Grund hatten die Griechen Schwierigkeiten bei der Übersetzung der lateinischen Bezeichnung 'Penates'. Das geht deutlich aus Dionys. Hal. Ant. Rom. 1, 67, 3 hervor:

τοὺς δὲ θεοὺς τούτους Ῥωμαῖοι μὲν Πενάτας καλοῦσιν· οἱ δ' ἐξεργημένοιτες εἰς τὴν Ἑλλάδα γλῶσσαν τοῦνομα οἱ μὲν Πατρώους ἀποφαινοῦσιν, οἱ δὲ Γενεθλίους, εἰσὶ δ' οἱ Κτησίους, ἄλλοι δὲ Μυχίους, οἱ δὲ Ἐρκείους. ἔοικε δὲ τούτων ἕκαστος κατὰ τινος τῶν συμβεβηκότων αὐτοῖς ποιῆσθαι τὴν ἐπίκλησιν κινδυνεύουσί τε πάντες ἀμωσγέπως τὸ αὐτὸ λέγειν.

Diese und andere Epiklesen sind für uns sehr aufschlussreich, weil sie in Verbindung mit den Individualnamen zeigen können, welche Götter bei den Griechen als Beschützer von Haus, Hof und Familie fungierten. Zugleich geben sie auch den engeren Bereich an, den die Gottheit hütet. Wird dieser verletzt, so schreitet sie ein. Das Beiwort ist erst sekundär an den Gottesnamen getreten. Die Domäne und die Schutzfunktion brauchten ursprünglich nicht eigens benannt zu werden, sie gingen aus dem Walten und Wirken des Gottes selbst hervor. Und nicht überall und immer wurde die Gottheit dafür mit einer entsprechenden Epiklese versehen. Dies gilt auch von den Hausgöttern. Die Alten haben das bereits selbst beobachtet, wie uns dies etwa Platons Ausführungen Euthyd. 302 b-d über das Fehlen von *πατρῶος* als Beiwort des Zeus in Athen und Jonien lehren.

Wenn wir uns nun den häuslichen Schutzgöttern in der Odyssee zuwenden, so müssen wir zwei Gegebenheiten festhalten:

1) Das Epos charakterisiert ein göttliches Wesen, von einer einzi-

Söhne fortziehen, dürfen sie die Götter nicht teilen. Der erstgeborene Sohn wird (mit den Götterbildern) auf Reise gehen..."

gen Ausnahme abgesehen,⁴ niemals durch ein eigenes Epitheton als Hausgottheit.

2) Homer bietet uns nur einen kleinen Ausschnitt aus dem diesbezüglichen viel reicheren Glauben der Hellenen an die Götter, unter deren Obhut man sein Hab und Gut sowie seine Familie stellte.⁵

Daher erscheint in unserem Epos nur eine begrenzte Anzahl von Gottheiten in dieser Funktion, wobei ihre Zahl und Art sicherlich nicht nur individuell vom Dichter, sondern auch von seiner Umwelt, für die er sein Werk verfasste, bestimmt waren.⁶ Wir können hier nur konstatieren, dass z.B. Apoll in der Rolle als Hausgott, wie er später oft begegnet —man denke etwa an seine Beinamen *Θυραῖος*, *πατρῷος* oder an sein Epitheton *δωματίτης* in Aigina—, bei Homer nicht vorkommt. Das Epos kennt auch keinen Poseidon als häusliche Gottheit wie die Spartaner, bei denen dieser ebenfalls *δωματίτης* zubenannt wurde. Das gleiche trifft ferner auf Demeter zu, die aber z.B. in Korinth den Beinamen *ἑποικιδία* führte. Ebenso fehlt Hera, und auch die uralten Dioskuren, deren Charakter u.a. als Schützer des Hauses M. P. Nilsson nachgewiesen hat, finden sich in dieser Funktion bei Homer nicht.⁷ Einer der Gründe dafür, dass bestimmte Götter in den epischen Gedichten überhaupt nicht erwähnt werden oder im Hintergrund bleiben, darf wohl in ihrer grossen Verehrung bei den gewöhnlichen Schichten des Volkes gesucht werden. Bekanntlich stehen die Verfasser der homerischen Epen ausgesprochen volkstümlichen und bäuerlichen Kulturen sehr reserviert gegenüber, und zwar mehr noch der Dichter der Ilias als der der Odyssee. Das gleiche gilt von ihrer Einstellung zum Magischen und Numinosen, das in der Welt des einfachen Menschen

4. Vgl. dazu unten S. 167 dieser Arbeit.

5. Zur großen Zahl der Haus- und Familiengottheiten bei den Griechen (und Römern) vgl. ausführlich H. Herter, *RAC* 13 (1985) 770ff. s. v. Haus; M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion* I, 3. Aufl., München 1967, 402ff. mit reichen Belegen und weiterer Literatur.

6. Vgl. dazu A. Lesky, "Homeros", *RE* Suppl. XI, 1967, 44: "Die homerische Religion ist das Ergebnis eines Auslese- und Ordnungsprozesses, der aus einer gar nicht reich genug zu denkenden Vielfalt zeitlich und lokal differenzierter Vorstellungen diesen Götterstaat geschaffen hat. Dabei ist ein Faktor sozial bedingter Auslese noch deutlich erkennbar."

7. Vgl. Nilsson (s. Anm. 5) 406ff.

zu allen Zeiten eine überaus grosse Rolle spielte. So vermeidet Homer ganz offensichtlich eine Personifizierung bzw. Deifizierung der Dinge des sichtbaren Kosmos. Die epische Welt Joniens ist in dieser Hinsicht, wie wir wissen, dem griechischen Mutterland weit voraus. Dieses ist im Gegensatz zu Homer auch Jahrhunderte später noch viel älteren und urtümlicheren Vorstellungen verhaftet,⁸ wie sich das ganz deutlich am Beispiel Hestias, der Göttin des Herdes, aufzeigen lässt. Ohne Zweifel steht der Herd mit seinem Feuer von Anfang an im Mittelpunkt jedes Hauses. Es ist daher verständlich, wenn das Wort *ἑστία* bzw. *ἑστία* im Griechischen nicht nur den Herd und seine heilige Stätte mit dem Altar, sondern auch das Haus und die Familie bezeichnen konnte.⁹ Hestia selbst ist die Gottheit, die darüber wacht und waltet. Sie verlässt ihren Sitz niemals, sondern ist an das Haus gebunden, hält dieses zusammen und erweist sich als eine Beschützerin der darin Wohnenden, wie dies ausdrücklich in einem Scholion zu Aristoph. *Plut.* 395 festgestellt wird.¹⁰ Daher ist es begreiflich, dass sie im volkstümlichen Glauben aller Hausbewohner eine überaus grosse Rolle spielt. Bei den Griechen begegnet Hestia als personifizierte Göttin erstmals in Hesiods *Theogonie* 454, wo sie zusammen mit Demeter und Hera als Tochter der Rhea und des Kronos genannt wird. Sie ist somit eine Schwester des Zeus, mit dem zusammen sie daher kultisch verehrt wurde, wie uns dies auch eine Reihe von inschriftlichen Belegen lehren kann.¹¹

Ganz verschieden von ihrer Bedeutung in der Religion des Vol-

8. Vgl. dazu I. Th. Kakridis, *Ἀγαί*, Athen 1929, 107; *Homeric Researches*, Lund 1949, 11; Lesky (s. Anm. 6) 45ff. und Verf., "Homer und das Märchen", *WS* 94 (N. F. 15), (1981) 43-68.

9. Belege in LSJ, A Greek-English Lexicon, 698 s. v. 2 und 3. Ein eigenes Wort für die Familie haben die Griechen nicht. Vgl. W. Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart u. a. 1977, 264f. und 383f.

10. *Ἡ Ἑστία θογάτηρ ἦν Κρόνον, καταρχὰς τῆν οἰκίαν εὐροῦσα, ἦν ἔντος τῶν οἴκων ἔγραφον, ἵνα τούτους συνέχη, καὶ τῶν οἰκούντων εἴη φύλαξ* (Dindorf). Vgl. ebenso Plat., *Φαῖδρος* 247 a.

11. So verleiht Hestia z. B. in dem epigraphischen Hymnus des Aristonoo (5./4. Jhdt. v. Chr.) zu Delphi, wo sie als *ἑκασσα* apostrophiert wird, frommen Menschen Reichtum und Wohlstand. Vgl. dazu U. v. Wilamowitz-Moellendorff, *Griechische Verskunst*, Berlin 1921, 496f.

kes ist jedoch die Stellung, die sie in den homerischen Epen einnimmt: Der Dichter der Ilias verwendet das Wort *ἑστία* überhaupt nicht, und in der Odyssee begegnet der Name nur in einer stereotypen Schwurformel, und zwar viermal im Zusammenhang mit Zeus, der darin ebenfalls angerufen wird.¹² Der homerische Hymnus an Aphrodite (5, 30) stellt ausdrücklich fest, dass der Herd in der Mitte des Hauses stand, wo Hestia ihre Opfer empfing. Kinder wurden dadurch in die Hausgemeinschaft aufgenommen, dass man sie um den Herd trug, Sklaven führte man bei dieser Gelegenheit um den Herd.¹³ Seine deifizierte Verehrung als Hestia haben die Griechen nach Nilsson¹⁴ aus ihren ursprünglichen Wohnsitzen im Norden mitgebracht. Für sie ist der Herd (so wie auch der Tisch) zu allen Zeiten eine heilige Stätte, an der man als Schutzflehender Zuflucht sucht: In dieser Situation setzt sich schon Odysseus im Palast der Phäaken η 153f. bzw. 160 auf den äussersten Platz des Herdes, *ἑσχάρα* genannt:¹⁵

Ἦς εἰπὼν κατ' ἄρ' ἔζετ' ἐπ' ἑσχάρῃ ἐν κονίῃσι
πᾶσι πυροί·

Wer sich in dieser Eigenschaft einem Herd nahte, wurde als *ἑφέστιος* bezeichnet,¹⁶ ebenso aber auch die Gottheit, die über das ganze Haus sowie seine Gastlichkeit waltete. Sie hatte daher im Haus ihr entsprechendes Kultbild am Herdfeuer, wie dies antike Quellen dokumentieren. In klassischer Zeit ist *ἑφέστιος* bzw. *ἑπίεστιος* vor allem als Epiklese des Zeus belegt,¹⁷ worauf im Laufe dieser Ausführungen noch eingegangen wird. Später findet sich

12. Vgl. Hom. ξ 159; ρ 156; τ 304; υ 231; dazu H. J. Rose, "The Religion of a Greek household", *Euphrosyne* 1 (1957) 95ff.

13. Vgl. Schol. Aristoph., *Πλοῦτος* 768; dazu Nilsson (s. Anm. 5) 95.

14. (s. Anm. 5) 338; zu Hestia vgl. auch Burkert (s. Anm. 9) 108; 264f., und U. v. Wilamowitz-Moellendorf, *Der Glaube der Hellenen* I, 3. durchges. Aufl., Darmstadt 1959, 152ff.

15. Zum Unterschied von *ἑστία* wird jedoch *ἑσχάρα* auch in der volkstümlichen Religion nie personifiziert. Vgl. dazu und zur Bedeutung des Wortes F. Solmsen, *Untersuchungen zur griech. Laut- und Verslehre*, Straßburg 1901, 218; L. Radermacher, *Der homer. Hermeshymnus*, Wien 1931, 93, Anm. 1, und F. Robert, *Thymèle. Recherches sur la signification et la destination de monuments circulaires dans l'architecture religieuse de la Grèce*, Paris 1939, 185ff.

16. Vgl. Hom. η 248: ἀλλ' ἐμὲ τὸν δόστηρον ἐφέστιον ἤγαγε δαίμων.

17. Vgl. Herodot 1, 44 und Soph., *Αἴας* 492.

das Adjektiv auch in Verbindung mit *θεοί*, wenn wir an die Bezeichnung der Hausgötter beim Stoiker Hierokles p. 54, 20 (ed. von Arnim) denken. Da man sich diese Götter nicht nur am Herd, sondern auch als Besitzer des Herdes wirkend vorstellt, begegnet ebenso das von *ἔστις* und *ἔχω* zusammengesetzte *ἔστιωχος* bzw. *ἔστιχος*. Hesych belegt dieses Wort ausdrücklich als Beiwort des Zeus in Jonien.¹⁸ Im homerischen Hymnus an Hestia 24, 4f. wird die Göttin angerufen, gemeinsam mit Zeus ins Haus zu kommen:

*ἔρχεο τόνδ' ἀνὰ οἶκον, ἐπέρχεο θυμὸν ἔχουσα
σὸν Διὶ μητίεσσι.*

Hestia erscheint aber vor allem in späterer Zeit nicht nur häufig in Verbindung mit Zeus,¹⁹ sondern auch in Kultgemeinschaft mit Hermes, wie dies J.-P. Vernant²⁰ erhellend dargelegt hat. Schon aus dieser Verbindung können wir schliessen, dass auch Hermes ein Hausgott war.²¹ So heisst es von ihm und Hestia im homerischen Hymnus 29, 11ff. (ed. Càssola):

*ἀμφότεροι γὰρ ἐπιχθονίων ἀνθρώπων
ραίετε δόματα καλά, φίλα φρεσὶν ἀλλήλοισιν
εἰδότες.*

Noch aufschlussreicher ist eine Stelle im Artemis-Hymnus des Kallimachos (3, 68ff.), die allerdings in der Forschung kaum beachtet wurde. Da stellt der Dichter fest, dass Hermes, aus dem Innersten des Hauses kommend und mit glühender Asche bestreut, sich unfolgsamen Mädchen nähert, um sie zu erschrecken:

*ὁ δὲ δόματος ἐκ μυχάτοιο
ἔρχεται Ἑρμείης σποδιῇ κεχοιμένος αἰθῆ·
ἀδτίκα τῆρ κόρηρ μορμύσεται.*

Als Gestalt, die böse Dämonen vor dem Eintritt in das Haus und

18. Eur., *Ἰκ.* 1 ist es Demeter, die *ἔστιωχος* genannt wird.

19. Vgl. dazu Nilsson I (s. Anm. 5) 415 mit Belegen sowie H. Schwabl, "Zeus", *RE Suppl.* X A (1972) 1140.

20. "Hestia-Hermes", *L'Homme* 3, 3 (1963) 12ff. — Besonders illustrativ ist die Verbindung der beiden Götter auf dem Thron des Zeus von Olympia: vgl. Pausan. 5, 11, 8.

21. Vgl. dazu H. Herter, "Hermes. Ursprung und Wesen eines griechischen Gottes", *RhM* 109 (1976) 193ff., besonders 219; 226ff., sowie ders. (s. Anm. 5) 778.

seine Gemächer abschrecken soll, ist Hermes auch in seiner Funktion etwa als *προσύλαιος* (Pausan. 4, 22, 8) oder als *ἐπιθολαμίτης* (nach Hesych 2, 157 Latte s. v. in Euböa) zu fassen.²²

Wenn er aber Unheil abwehrte, so mehrte er dadurch zugleich Fruchtbarkeit und Besitz, der für die Gesellschaft in alter Zeit u.a. besonders im Viehreichtum bestand. Deswegen kann der Dichter der Ilias von dem an Schafen reichen Ilioneus Ξ 490f. erklären:

τόν ὅα μάλιστα

Ἐρμείας Τρώων ἐφίλει καὶ κτήσιν ὄπασσε.

Und in dieser Eigenschaft erhält Hermes später das Beiwort *νόμος*.²³ Nicht ohne Grund ist er daher für Eumaios, den getreuen Sahuirten des Odysseus, der Hausgott. Ihm wie auch den Nymphen opfert Eumaios ξ 435f. Stücke von einem Eber. Aus dem Kontext geht hervor, dass das Opfer am Herd im Hause vollzogen wird, wo sich auch die Standbilder dieser Götter befinden.

Nicht zufällig ist hier die kultische Verbindung von Hermes mit den Nymphen. Wir sehen sie z.B. später ebenso in Semonides frg. 18 D und in Aristophanes' Thesmophoriazusen 977.²⁴ Vor diese Gottheiten legt Eumaios bei Homer den ihnen gebührenden Opferanteil hin. Es herrscht noch die uralte Vorstellung von der Tischgemeinschaft zwischen den Menschen und den Göttern, die zusammen im Hause leben.²⁵ Interessant ist in diesem Zusammenhang nicht nur die bekannte Funktion der Nymphen als Vegetationsgottheiten der Natur, sondern auch die als Hausgötter. Gewöhnlich stellte man sich deren Behausung aber in Höhlen vor. Die Odyssee steht jedoch diesbezüglich nicht singular da, sondern

22. Daher pflegte man auch vor den Häusern Hermes Pfeiler aufzustellen. Vgl. Wilamowitz I (s. Anm. 14) 166f.

23. Vgl. z. B. Aristoph., *Θεσμ.* 977; Corn. nat. deor. 16; zu Hermes als Fruchtbarkeitsgott, besonders auch des Viehreichtums, vgl. W. Fauth, *Kl. Pauly* 2, 1967, 1071 s.v. mit weiteren Belegen und Literatur.

24. Auch in der bildenden Kunst erscheinen Hermes und die Nymphen oft zusammen (nicht ohne Grund, denn der Gott selbst ist Sohn einer Nymphe): vgl. etwa nur das attische Wäscherelief im Pergamonmuseum zu Berlin.

25. Schon Hom. η 201ff. macht Alkinoos darauf aufmerksam; weiteres vgl. bei Herter (s. Anm. 5) 774 mit Verweis auf Platon, *Nόμοι* 12, 955 e und Wilamowitz I (s. Anm. 14) 281.

Timaios aus Taormina (FGrHist 566 F 32 Jacoby) bezeugt uns auch später noch, dass ἀγάλματα der Nymphen in Sizilien festlichen Hauskult erhielten. Im Gegensatz zu Hermes spielten diese Göttinnen wohl zu aller Zeit nur in der Welt der Bauern und einfachen Leute eine grössere Rolle. Hermes hingegen hatte seinen Platz ebenso beim Adel. Vgl. η 136 ff.:

εἶρε (scil. ὁ Ὀδυσσεύς) δὲ Φαίηκων ἡγήτορας ἠδὲ μέδοντας
 σπένδοντας δευάεσσαν ἐϋσκόπῳ ἀργειφόντῃ,
 ᾧ πυμάτῳ σπένδεσκον, ὅτε μνησαίαιτο κοῖτον.

Wenn an dieser Stelle dem Hermes vor der Nachtruhe geopfert wird, so geschieht dies nicht ohne Grund.²⁶ Als ἐύσκοπος soll er alles Böse, das die Nacht mit sich bringen kann, sehen und vom Hause fernhalten. In gleicher Eigenschaft wird er auch in seinem homerischen Hymnus v. 15 als νυκτὸς ὀπωπητήρ, "Späher in der Nacht", und gleich darauf als πύληθόκος angerufen. Letzteres Epitheton drückt aus, dass er alles Unheil sofort beim Tor in Empfang nimmt und es gar nicht erst in das Haus eindringen lässt.²⁷ Ist das Haus jedoch von Unheil und Befleckung heimgesucht —wozu vor allem der Tod gehört—, dann erweist sich Hermes auch da als helfender Schutzgott. So sehen wir ihn am Ende der Odyssee in seiner Eigenschaft als ψυχοπομπός, wie er die als gefährlich und rachelustig gedachten Seelen der ermordeten Freier mit seinem magischen Stab aus dem Palast des Odysseus ruft und sie ins Jenseits befördert.²⁸ Damit verhindert er, dass die Totengeister im Hause bleiben und dort Unheil anrichten.

Unter den Göttern, die in der Odyssee als Schützer häuslicher und familiärer Belange auftreten, kommt Zeus eine besondere Stellung zu. Er ist Hüter des Rechts und der Ordnung. In Hesiods Erga 256ff. berichtet Dike ihrem Vater Zeus, wenn dagegen gefrevelt wird. In den Bereich gottgewollter Ordnung, der Themis, die mit Zeus ebenso eng verbunden erscheint, gehört auch das Recht des Menschen auf Haus, Hof und Besitz. Diese sind durch Zaun und Grenzen (= τὰ ἔρηκη) fest umrissen. Wer sie gewaltsam überschrei-

26. Noch im späten Roman des Heliodor 3, 5 opfert der weise Kalasiris dem Hermes vor der Nachtruhe.

27. Vgl. dazu Radermacher (s. Anm. 15), Komm. z.v. 15.

28. Vgl. ω 1ff.

tet und ohne Erlaubnis des Hausvaters in das Gut eindringt, versündigt sich am Zeus Ἑρκεῖος, unter dessen Schutz auch alle Hausbewohner stehen.²⁹ Scholien zu Sophokles' Antigone 487 bezeugen das ausdrücklich.³⁰ Bekker Anecd. 256, 21ff. wird der Herkeios τοῦ Ἑρκουs φύλακxα genannt, wobei es von Ἑρκος weiter heisst: Ἑρκος δὲ οἱ ἀρχαῖοι ἐκάλουν τὴν οἰκίαν.

In χ 333ff. überlegt der Sänger Phemios, ob er am Altar des Zeus Herkeios Zuflucht vor dem Zorne des Odysseus suchen soll:

*δίχα δὲ φρεσὶ μερομήριζεν,
ἢ ἐκδὸς μεγάροιο Διὸς μέγαν ποτὶ βοῶν
ἑρκείου Ἴζοιτο τετυγμένον, ἔνθ' ἄρα πολλὰ
Λαέρτης Ὀδυσσεύς τε βοῶν ἐπὶ μηρὶ ἔκταν.*

Die Verse sind in zweifacher Weise für uns sehr illustrativ:

1) Sie lehren, dass der Altar des Zeus Herkeios nicht im Megaron selbst, sondern im Hofe davor stand.

2) Es handelt sich dabei um die einzige Stelle im homerischen Epos, wo die Verehrung des Zeus als Hausgott durch eine entsprechende Epiklese für uns greifbar ist. Sie bildet für uns zugleich den ältesten Beleg eines solchen Beiwortes. Der schon oben erwähnte platonische Dialog Euthydemos 302 c-d bezeugt Jonien und Athen als das Verbreitungsgebiet dieser Eponymie. Andere Epiklesen, die Zeus als typischen Haus- und Familiengott charakterisieren, wie etwa das ebenfalls oben genannte ἐφέστιος bzw. ἐπίστιος und πατρῷος, ferner ξυνέστιος, ἐνοικίδιος, οἰκοφύλαξ, κτήσιος ὁμόργιος usw., und die sich später in vielen Gegenden nachweisen lassen, begegnen bei Homer nicht. Festzuhalten ist ausserdem, dass das Epitheton ἑρκεῖος nur auf Zeus beschränkt ist. Darauf angespielt wird auch Π 231.

In der Odyssee treten die Freier Penelopes die ungeschriebenen Satzungen des Zeus Herkeios mit Füßen. Trotz wiederholter Mahnungen durch Telemachos, der beim Einsatz der Erzählung

29. Vgl. zu Zeus als Hausgott besonders H. Sjövall, *Zeus im altgriechischen Hauskult*, Lund 1931; Nilsson I (s. Anm. 5) 402ff. und Burkert (s. Anm. 9) 206 mit weiterer Literatur.

30. Vgl. zu Zeus ἑρκεῖος in Soph., *Antig.* 487 auch den ausführlichen Komm. von R. Jebb, Cambridge 1900.

des Gedichts schon grossjährig und somit rechtmässiger Besitzer des väterlichen Gutes ist, weigern sie sich, das fremde Haus zu verlassen. So sagt Odysseus' Sohn α 372ff. zu den Freiern:

*ἦῶθεν δ' ἀγορήριδε καθεζόμεσθα κίοντες
πάντες, ἴν' ὑμῖν μῦθον ἀπηλεγέως ἀποείπω,
ἐξιέναι μεγάρων· ἄλλας δ' ἀλεγύνετε δαΐτας,
ὕμὰ κτήματ' ἔδοντες, ἀμειβόμενοι κατὰ οἴκους.
εἰ δ' ὑμῖν δοκᾷ τόδε λωϊτερον καὶ ἄμεινον
ἔμμεναι, ἀνδρὸς ἐνὸς βίωτον νήπιονον ὀλέσθαι,
κείρετ'· ἐγὼ δὲ θεοῦς ἐπιβόσομαι αἰὲν ἑόντας,
αἶ κέ ποθι Ζεὸς δῶοι παλίντιτα ἔργα γενέσθαι·
νήπιονοὶ κεν ἔπειτα δόμων ἔντοσθεν ὄλοισθε.*

Aber alle Worte des Telemachos wie dann auch die mahnenden göttlichen Orakelzeichen (β 147ff.) werden von den Freiern missachtet; ja, sie machen sich sogar darüber lustig (β 181ff.).

Werfen wir nochmals einen Blick auf die zuvor zitierte Rede des Telemachos, so sehen wir, dass er den Freiern nicht nur die Gebote des Zeus Herkeios (vgl. *ἐξιέναι μεγάρων*), sondern auch die des Zeus *κτήσιος* und der anderen Gottheiten, die über den häuslichen Besitz, die *κτήματα*, walten, in Erinnerung ruft. Die *κτήματα* sind ja untrennbar mit dem Hof und der Familie verbunden. Allerdings erfahren wir nichts aus dem Epos selbst über die Vorstellung, die die Menschen der homerischen Zeit von Zeus Ktesios hatten. Wir können uns jedoch von ihm —im dorischen Bereich führte er den Beinamen *πάσιος* zu *πᾶσις* (= Besitz)³¹— aus späteren Nachrichten ein gutes Bild machen.

Das gleiche gilt auch von seinem Kult. Er wurde vor allem in der Kammer verehrt, wo man die Vorräte an Lebensmitteln und wohl auch die kostbarste Habe aufbewahrte. Dies geht aus einer Notiz bei Harpokration (ed. Dindorf 184, 16f.) hervor, und aus Antikleides, einem Antiquar der beginnenden Diadochenzeit (FGH Hist 140 F 22 Jacoby = Athen. XI 473 b-c) erfahren wir, dass die Kultstatuette des Zeus Ktesios in Krüge gesetzt wurde. Sein Symbol war die Hausschlange, in deren Gestalt er sich nach dem Glauben der Menschen zeigte. Ob sich allerdings hinter dieser Erscheinungs-

31. Belege s. bei Nilsson I (s. Anm. 5) 403 Anm. 11.

form des Zeus eine alte ursprüngliche Sondergöttheit birgt, wie dies Harald Sjövall³² angenommen hat, kann bezweifelt werden.

Fest steht, dass die *κτῆσις* bzw. die *κτῆματα* in homerischer Zeit nicht nur im gespeicherten Getreide und Wein, sondern auch aus Viehherden bestanden, an denen sich die Freier dauernd vergreifen. Dieses Unrecht musste genauso nach Strafe des Zeus rufen, wie der Gott auch den Raub der Rinder des Helios durch die Gefährten des Odysseus mit ihrem Untergang ahndet. Nur der Held des Epos selbst bleibt davon verschont, da er sich am Frevel nicht beteiligt, sondern diesen sogar zu verhindern gesucht hatte (μ 299ff.). Wo jedoch Odysseus selbst Unrecht tut, da trifft auch ihn die Vergeltung des Gottes. Dies können wir deutlich im IX. Gesang der Odyssee beobachten: Der Held hat sich am Kyklopen für das ihm zugefügte Leid durch die Blendung des Feindes gerächt. Dass er nun dem blinden und somit schwächeren Gegner noch seine Habe nimmt, indem er seine Schafe wegtreibt und sie an seine Gefährten verteilt, muss den Zorn des Zeus Ktesios hervorrufen. Daher nimmt der Gott das ihm dargebrachte Opfer aus den Reihen der geraubten Tiere nicht nur nicht an, sondern rächt sich für diesen Frevel an Odysseus dadurch, dass er ihm Gefährten und Schiffe vernichtet. Der Held ist sich dessen selbst bewusst, wenn er es : 548ff. am Phäakenhof erzählt:

*μηλα δὲ Κύκλωπος γλαφυρῆς ἐκ νηὸς ἐλόντες
 δασσάμεθ'. ὡς μὴ τίς μοι ἀτεμβόμενος κίοι ἴσης.
 ἀργεῖόν δ' ἐμοὶ οἴῳ ἐὺκνήμιδες ἑταῖροι
 μήλων δαιομένων δόσαν ἔξοχα· τὸν δ' ἐπὶ θινὶ
 Ζηνὶ κελαινεφεῖ Κρονίδῃ, ὃς πᾶσιν ἀνάσσει,
 ῥέξας μηροῖ' ἔκαιον· ὃ δ' οὐκ ἐμπαίζετο ἰσῶν,
 ἀλλ' ἄρα μερμήριζεν ὅπως ἀπολοίαιτο πᾶσαι
 νῆες εὐσσελμοὶ καὶ ἐμοὶ ἐρήϊρος ἑταῖροι.*

Weit mehr noch als Zeus tritt in der Odyssee Athene als ausgesprochene Schutzgöttheit des Hauses, der Familie und des Besitzes in Aktion: freilich dies nur bei gottesfürchtigen Menschen, wofür unter den Edlen des Epos der Held, seine Frau und sein Sohn beispielhaft sind. Wird in Aischylos' Hiketiden 26f. Zeus *σωτήρ* und *οἰκοφύλαξ ὀσίων ἀνδρῶν* angerufen, so können wir Athene

32. (s. Anm. 29) 52ff., bes. 70.

in dieser Hinsicht als *δύναμις τοῦ Διὸς* bezeichnen, so wie sie auch von Aristeides in einer Rede (2, 16, 30 = Bd. I, p. 27, 16ff. Dindorf) genannt wird. Und da heisst es ferner von ihr und Zeus:

περὶ παντὸς ἀεὶ παντὸν ἐν ἀμφοῖν δοκεῖ... δύναμιν τοῦ Διὸς εἶναι λέγων τις αὐτήν... ὥστε τί δεῖ μικρολογεῖσθαι τὰς ἐν μέρει πράξεις αὐτῆς διηγούμενον, ὅπουτ' ἔξεσσι τὰ τοῦ Διὸς ἔργα κοινὰ τοῦ Διὸς εἶναι φῆσαι καὶ τῆς Ἀθηνᾶς.

Man kann, von daher gesehen, den Ausführungen von W. Kullmann in seinem illustrativen Aufsatz "Gods and Men in the Iliad and Odyssey"³³ nur voll zustimmen, wenn er von der Odyssee feststellt: "The interventions of Athena mainly, though not exclusively, serve the purpose to assert the moral principles of the rule of Zeus," und wenn er S. 10 zum Unterschied von der Ilias sagt: "One function of Zeus in popular religion, that of protection of jurisdiction, has been developed in the Odyssey into a conception of the gods as guaranteeing a comprehensive moral world order". Athene steht aber ohne Zweifel in der Reihe der Götter singularär da. Sie verwirklicht Recht und Ordnung in der Welt nicht nur durch andere, sondern hilft beim Kampf dafür sogar persönlich mit. So bilden bei ihr die Vorstellung von einer allgemeinen Kämpferin für einen ethischen Kosmos und ihre Stellung als persönliche Schutzgottheit des Odysseus, seiner Familie und seines Hauses eine Einheit. Wie um Odysseus, so kümmert sie sich auch geradezu mütterlich um Telemachos und steht ihm zur Seite.³⁴ Als Göttin der Familienbande, in welcher Eigenschaft wir sie in späterer Zeit auch aufgrund ihrer Epiklesen *Μῆτηρ*³⁵ oder *Πατρὸς*³⁶ deutlich fassen können, vergilt sie Telemachos' Liebe und sein Eintreten für seine Mutter, als er sich β 130ff. dem Freier

33. *Harvard Stud. Class. Philol.* 89 (1985) 6.

34. Die mütterliche Fürsorge der Athene um Odysseus ist ein altes Motiv. Es findet sich bereits in der Ψ 782, wo Aias, von Odysseus im Wettkampf besiegt, ausruft:

*"ὦ πόποι, ἦ μ' ἔβλαψε θεὰ πόδας, ἦ τὸ πάρος περ
μήτηρ ὧς Ὀδυσῆϊ παρίσταται ἠδ' ἐπαρήγει."*

35. Pausan. 5, 3, 2 berichtet, daß Frauen in Elis, die schwanger werden wollten, zu Athene *Μῆτηρ* beteten.

36. Vgl. noch das späte Zeugnis bei D. Sourdél, *Les Cultes du Hawran à*

Antinoos gegenüber weigert, Penelope gegen ihren Willen aus dem Hause zu verstossen:

*Ἀντίνοῦ, οὗ πως ἔστι δόμον ἀέκονσαν ἀπῶσαι
ἢ μ' ἔτεχ', ἢ μ' ἔθρεψε· πατήρ δ' ἐμὸς ἄλλοθι γαίης,
ζῶει ὃ γ' ἢ τέθνηκε.*

Der Athene gilt auch das Opfer der Mutter in ihrer Angst um Telemachos δ 759ff., wobei der Dichter 767 ausdrücklich bemerkt: θεῶ δέ οἱ ἔκλυον ἀρῆς. In gleicher Weise ist die Göttin um die Güter des Helden besorgt. Aus diesem Grunde ersinnt sie σ 187ff. ein Mittel, um den Freiern kostbare Geschenke zu entlocken und den Verlust an Besitz, den Odysseus' Haus durch ihr gottloses Treiben erfahren hat, wenigstens zu einem Teil zu kompensieren. Zu diesem Zweck wird Penelope von der Göttin persönlich in ihrem Aussehen verschönert. Hier erscheint uns Athene als die oben erwähnte δύναιμις des Hausgottes Zeus Ktesios, mit dem sie auch das Symbol der Hausschlinge gemeinsam hat. Diese galt als Hüterin des Hauses und seines Vorrats sowie als Reichtumsspender. Die der Athene heilige Schlange der Akropolis heisst daher οἰκουρῶς.³⁷ Und das ist auch der Ausdruck für die treffliche Hausfrau, für die Athene symbolisch in den Träumen steht, wie uns dies eine Stelle aus dem Traumbuch des Artemidor lehrt.³⁸ Daneben erscheint Athene bei Artemidor, der für uns eine wichtige Quelle des antiken Volksglaubens darstellt, auch als Göttin, die über die Hochzeit waltet und Unsittlichkeit der Frauen bestraft. Wir begreifen nun, warum sie der treuen Gattin des Odysseus so zur Seite steht und die buhlenden Mägde im Hause des Odysseus ihre Strafe erleiden.

Nilsson³⁹ u. a. haben mit Recht in Athene eine ursprüngliche minoisch-mykenische Göttin gesehen, die die Stadt, deren Palast und Häuser schützt und darin wohnt. So heisst es von ihr η 80f.,

l'époque romaine (Inst. français de archéol. de Beyrouth, bibl. archéol. et hist., t. 53), Paris 1952, 96.

37. Vgl. Nilsson I (s. Anm. 5) 214, 289f., 404ff. und 415.

38. Oneirokr. 2, 35, p. 160, 13 Pack.: Ἀθηνᾶ χειροτέχναις ἀγαθὴ διὰ τὴν προσηγορίαν Ἐργάνη γὰρ καλεῖται. καὶ τοῖς γῆμαι βουλομένοις· σεμνήν γὰρ καὶ οἰκουρῶν ἔσεσθαι τὴν γυναῖκα μαντεύεται.... καὶ γεωργοῖς ἀγαθὴ· ... γυναιξὶ δὲ ἐταίραις καὶ μοιχονομέναις πονηρά, ἔτι καὶ γυναιξὶ γήμασθαι προσηγομέναις· παρθένος γὰρ ἢ θεός.

39. (s. Anm. 5) 345ff.

dass sie nach Athen geht und in das festgebaute Haus des Erechtheus 'eintaucht'. Und Pausanias 3, 17, 2 bezeugt von ihr aus Sparta eine Epiklese als Πολιοῦχος und Χαλκίοικος. Offenkundig wurde Athene als eherner Schutz des Hauses angerufen, der alle Belange des Hauses am Herzen lagen. Und wie bei Homer so wurde sie auch noch Jahrhunderte darauf in der gleichen Funktion als Hausgöttin verehrt. Darauf weisen nicht nur die zitierten Zeugnisse der späten Zeit hin, sondern auch ihr bisher vollkommen übersehenes Beiwort *κτησία*, das uns Hippokrates in seiner Schrift über die Träume (Insomn. VI 652, 20 Littré) überliefert. Da wird mit folgenden Worten empfohlen, im Falle guter Träume von Himmelserscheinungen zu ihr und anderen Göttern zu beten, wobei auch der Zeus Ktesios genannt wird:

Περὶ μὲν οὖν τῶν οὐρανίων σημείων οὕτω χρὴ γνώσκοντα προμηθέεσθαι καὶ ἐκδιαιτηῆσθαι καὶ τοῖσι θεοῖσιν εὐχεσθαι, ἐπὶ μὲν τοῖσιν ἀγαθοῖσιν Ἥλιῳ, Διὶ οὐρανίῳ, Διὶ κτησίῳ, Ἀθηρᾷ κτησίῃ, Ἐρμῆϊ, Ἀπόλλωνι.

Vergessen wir nicht, dass es ebenso Athene ist, auf deren Willen hin die Phäaken dem Odysseus bei seiner Heimfahrt reichlich *κτήματα* für sein Haus mitgeben und in Ithaka ausladen. Vgl. v 120f.:

*ἐκ δὲ κτήματ' ἄειραν, ἃ οἱ Φαίηκες ἀγαοὶ
ὄπασαν οἴκαδ' ἰόντι διὰ μέγαθρον Ἀθήνην.*

Tatkräftig hilft die Göttin selbst mit, diese in einer Höhle zu bergen (v 363ff.). Und wie begegnet Athene ihrem Helden zuvor, wenn wir an die Verse v 287ff. denken!

*μείδησεν δὲ θεὰ γλανκῶπις Ἀθήνη,
χειρὶ τέ μιν κατέροξε· δέμας δ' ἤϊκτο γυναικί
καλῆϊ τε μεγάλῃ τε καὶ ἀγλαὰ ἔργα ἰδύη.*

In unvergleichlicher Weise erscheint an dieser Stelle die Göttin einem Menschen nahe, wie es in der Antike wohl einmalig ist. Hier zeigt sich Athene ihrem geliebten Odysseus gegenüber wie eine Mutter. In mütterlicher Sorge auf das Wohl ihres Lieblinges bedacht, steht sie Odysseus nicht nur persönlich in seinem Kampf um sein Leben, seine Familie und seinen Hof gegen die Freier bei,

sondern stiftet am Ende des Gedichts auch Eintracht zwischen den verfeindeten Häusern und erweist sich somit als Gottheit, der auch der Frieden der Menschen am Herzen liegt.⁴⁰

Η ΠΡΟΝΟΙΑ ΤΩΝ ΘΕΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΣΠΙΤΙΚΟ ΣΤΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ

(Περίληψη)

ΣΕ ΟΛΕΣ τις ανθρώπινες θρησκείες υπάρχει μια θεότητα ή κάποια υπερφυσική δύναμη που θεωρείται προστάτισσα του σπιτικού και της οικογένειας. Οι Έλληνες από την άποψη αυτή δεν διαφέρουν από τους άλλους λαούς· οι θεότητες τους όμως αυτές έχουν κάποια χαρακτηριστικά που τις διακρίνουν από τις αντίστοιχες θεότητες, των Ρωμαίων για παράδειγμα. Οι Ρωμαίοι πίστευαν πως υπήρχαν ειδικοί θεοί προστάτες του οίκου, οι penates, χωρίς συγκεκριμένα ατομικά χαρακτηριστικά, που δρούσαν ομαδικά ως ανώνυμο σύνολο. Οι Έλληνες αντίθετα αποδίδουν στους θεούς τους ιδιαίτερα ατομικά χαρακτηριστικά και αυτός είναι ο λόγος που δεν υπάρχει ελληνική λέξη που να αποδίδει με ακρίβεια τον όρο penates. Στον Διονύσιο Αλικαρνασσία (*Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* 1, 67, 3) βρίσκουμε τις λέξεις πατρῶς, γενέθλιος, κτήσιος, μύχιος, έρκειος, επίθετα ικανά να προσδιορίσουν ποιες θεότητες θεωρούνταν προστάτισσες του οίκου.

Στην Οδύσσεια, εκτός από μία εξαίρεση, δε θα βρει κανείς ένα ειδικό επίθετο που να χαρακτηρίζει κάποια θεότητα προστάτισσα του οίκου. Ο Όμηρος όμως στα ποιήματά του δεν παρουσιάζει την ελληνική θρησκεία σε όλο της το εύρος, αλλά επιλέγει από το πάνθεο εκείνους τους θεούς που ταιριάζουν σε αυτό που θέλει να εκφράσει. Ο κόσμος του έπους ήταν κόσμος ευγενών, όπου δεν είχαν θέση θεοί (κλαϊκοί), όπως η Δήμητρα που λατρευόταν στην Κόρινθο ως έποικιδή, ή οι Διόσκουροι που τους συναντούμε σε κατοπινά χρόνια ως προστάτες του οίκου. Ακόμη, η Εστία, η θεά της προσωποποιημένης γης, που λατρευόταν από τους περισσότερους Έλλη-

40. In der gleichen Eigenschaft wird die Göttin zusammen mit ihrem Vater Zeus angerufen, über ihre Stadt Athen zu walten. Vgl. Carm. conv. frg. 884 PMG Page (= 1 D):

*Παλλὰς Τριτογένει' ἄνασσ' Ἀθηρᾶ,
ᾗθρον τήνδε πόλιν τε καὶ πολίτας
ἄτερ ἀλλέων [τε] καὶ στάσεων
καὶ θανάτων ἄωρων, σὺ τε καὶ πατήρ.*

νες, δεν αναφέρεται στην Οδύσσεια παρά σε μερικές μόνο στερεότυπες φράσεις ή επικλήσεις. Στον μεθομηρικό όμως *Ύμνο στην Εστία* γίνεται επίκληση στη θεά να έλθει ως προστάτισσα στο σπίτι μαζί με τον *εφέστιο Δία* ακόμη στον ίδιο *Ύμνο* (29, 11 κε.) την ικετεύουν να έλθει μαζί με τον Ερμή ως προστάτες στο σπίτι. Τον Ερμή τον συναντούμε συχνά ως προστάτη του οίκου. Στον Καλλιμάχεια *Ύμνο στην Άρτεμη* του ζητούν να έλθει στο σπίτι για να φοβηρίσει τα ανυπάκουα παιδιά. Με τα επίθετα *προπύλαιος* ή *προστατήριος* παρουσιάζεται ο Ερμής να ξορκίζει το κακό και με τον τρόπο αυτό να αυξάνει τη γονιμότητα των ζώων, των *κτημάτων* του ανθρώπου (πρβ. Ξ 490 κε.). Αυτός είναι ο προστάτης του Εύμαιου και του σπιτικού του (Ξ 435 κε.), ο Ερμής μαζί με τις Νύμφες. Τη σχέση αυτή του Ερμή με τις Νύμφες, που θεωρούνται και αυτές προστάτισσες του οίκου, τη συναντούμε και σε ύστερες εποχές (Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσες* 977· Σημωνίδης, απόσπασμα 18 D). Ο Τίμαιος ο Ταυρομενίτης (FGrHist 566 F 32 J) μας πληροφορεί ότι τα αγάλματά τους λατρεύονταν σε ειδικές οικιακές τελετές στη Σικελία· οι Νύμφες όμως, αντίθετα με τον Ερμή, δεν ήταν θεότητες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων και για το λόγο αυτό δεν διαδραματίζουν μεγάλο ρόλο στην ομηρική ποίηση. Αντίθετα, ο Ερμής λατρεύεται και από τις ανώτερες τάξεις, από τους αρχηγούς των Φαιάκων για παράδειγμα (η 136). Ως *εύσκοπος* πάλι διώχνει τους δαίμονες από τα σπίτια τη νύχτα, ως *πυλινόδοκος* φυλάει την πόρτα των σπιτιών να μην μπουν τα κακά πνεύματα και τέλος, ως *ψυχοπομπός*, παίρνει τις ψυχές των νεκρών και γλιτώνει έτσι τα σπιτικά από το κακό που θα μπορούσαν να τους κάνουν.

Ανάμεσα στους θεούς προστάτες του οίκου ο Δίας παίζει αναμφισβήτητα το μεγαλύτερο ρόλο, και όχι ο Ερμής. Αυτός έχει τη θεϊκή δύναμη να φροντίζει το *έρκος* των σπιτιών και της γης και για το λόγο αυτό ονομάζεται *έρκειος*. Ο Φήμιος ζητά να καταφύγει στο βωμό του *έρκειου Διός* (χ 333 κε.) για να ξεφύγει από την οργή του Οδυσσέα. Οι στίχοι αυτοί είναι σημαντικοί για δύο λόγους: πρώτα γιατί δείχνουν ότι ο βωμός του *έρκειου Διός* βρισκόταν στην αυλή μπροστά στο σπίτι, και έπειτα γιατί είναι οι μόνοι στίχοι όπου ο Δίας χαρακτηρίζεται με ένα επίθετο που αντιστοιχεί στους μεταγενέστερους χαρακτηρισμούς *πατρῶος*, *οίκοφίλαξ*, *κτησίας*, *ομόγνιος*, *εφέστιος*. Στην Οδύσσεια οι ασεβείς μνηστήρες γελούν όταν ο Τηλέμαχος τους ζητά να μην αγριίζουν την περιουσία του και με τη συμπεριφορά τους αυτή προσβάλλουν τον κτήσιο Δία που προστάτευε την κτήσιον της οικογένειας. Σε μεταγενέστερα κείμενα εντοπίζουμε τον κτήσιο Δία στην αποθήκη των σπιτιών, όπου βρίσκεται, μέσα σε αγγεία, και

το ειδικό του. Σύμβολό του είναι το φίδι· είναι ο προστάτης όλων των κτημάτων του ανθρώπου, των αγροτικών προϊόντων και των ζώων. Για το λόγο αυτό, ως βέβηλοι, τιμωρούνται οι μνηστήρες αφού κατέφαγαν τα κοπάδια του Οδυσσέα, αλλά και ο Οδυσσέας με τους συντρόφους του επειδή άρπαξαν τα ζώα του Ήλιου και του Πολύφημου.

Η θεότητα που περισσότερο από όλες στην Οδύσσεια προστατεύει το σπιτικό, την οικογένεια και την περιουσία του Οδυσσέα είναι η Αθηνά. Είναι η δύναμις του Διός και έχει απόλυτο δίκιο ο W. Kullmann που υποστηρίζει ότι «οι επεμβάσεις της Αθηνάς γίνονται για να υπηρετήσουν κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, τις ηθικές αρχές της εξουσίας του Δία». Η Αθηνά εγγυάται την ηθική τάξη και αγωνίζεται με πάθος γι' αυτήν· είναι αυτή που υπερασπίζεται με δύναμη κάθε λογής εχθρούς και για το λόγο αυτό, κατά τον Πausανία (3, 17, 2), της αποδίδεται στη Λακωνία το επίθετο *χαλκίαιος*.

Στην Οδύσσεια όμως βλέπουμε την Αθηνά όχι μόνο να προστατεύει τον Οδυσσέα, το σπιτικό του, τη γυναίκα του και το γιο του από κάθε κακό, αλλά και να τους φροντίζει με τρυφερότητα μάνας. Στην Αθήνα και στην Ήλιδα μαρτυρείται ότι λατρευόταν ως μήτηρ. Προστάτισσα της ηθικής συμπεριφοράς των ζευγαριών και της ηθικής των παρθένων (Αρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικόν* 2, 35), φροντίζει ακόμη για τα αγαθά των δικαίων ανθρώπων και γι' αυτό ονομάζεται *κτησία*—όπως ο κτήσιος Δίας. Στην Οδύσσεια (σ 187 κε.) η Αθηνά είναι που ομορφαίνει την Πηνελόπη ώστε να αποσπάσει από τους μνηστήρες δώρα και έτσι να εκδικηθεί για τα χαμένα κτήματα του Οδυσσέα· η Αθηνά πάλι επηρεάζει τους Φαίακες ώστε να δώσουν τόσα πολύτιμα δώρα στον Οδυσσέα και αυτή είναι που τον βοηθά να τα κρύψει όταν φθάνει στην Ιθάκη. Να πώς συμπεριφέρεται στον αγαπημένο της ήρωα (ν 287 κε.):

*μείδησεν δὲ θεὰ γλανκῶπις Ἀθήνη,
χειροῖ τέ μιν κατέρεξε· δέμας δ' ἤϊκτο γυναικι
καλῇ τε μεγάλῃ τε καὶ ἀγλαὰ ἔργα ἰδύη.*

Δεν υπάρχει στην παγανιστική αρχαιότητα άλλο παράδειγμα που θεά να συναντά μιαν ανθρώπινη ύπαρξη με τόση οικειότητα. Η Αθηνά συμπεριφέρεται στον Οδυσσέα όχι μόνο ως μητέρα προστάτισσα του σπιτικού του, της γυναίκας του και του γιου του, αλλά και ως θεία δύναμη που, στο τέλος του ποιήματος, συμφιλιώνει τα δύο αντιμαχόμενα μέρη, τον Οδυσσέα και τους εχθρούς του. Έτσι η Αθηνά αναδεικνύεται σε θεά που, πάνω από όλα, ενδιαφέρεται για την ειρήνη ανάμεσα στους ανθρώπους.

Λατρευτικά δείπνα στις κατοικίες των αρχόντων των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων

Η ΜΕΧΡΙ ΤΩΡΑ έρευνα σχετικά με τη διάρθρωση και τους θεσμούς της κοινωνίας των επονομαζόμενων «Σκοτεινών Χρόνων», δηλαδή της μακράς περιόδου που εκτείνεται μεταξύ του τέλους της μυκηναϊκής περιόδου και της «αναγέννησης» του 8ου π.Χ. αιώνα, έχει δύο κατευθυντήριους άξονες: τα αρχαιολογικά δεδομένα που ολοένα πληθαίνουν, πιστοποιώντας ταυτόχρονα ότι η περίοδος αυτή κάθε άλλο παρά «Σκοτεινή» ήταν,¹ και τα ομηρικά έπη.* Εδώ πρέπει να διευκρινίσω ότι πιστεύω, μαζί με άλλους ερευνητές, ότι η διάρθρωση της ομηρικής κοινωνίας, καθώς και οι πολιτικοί θεσμοί που την διέπουν, αντικατοπτρίζουν κατά ένα μεγάλο μέρος τους «Σκοτεινούς Χρόνους» (11ο έως 9ο π.Χ. αι.), και την εποχή της μνημειώδους σύνθεσης του έπους, δηλ. τον 8ο π.Χ. αι., σύμφωνα με κοινή παραδοχή.²

Όσο γνωρίζω, μέχρι σήμερα δεν υπάρχει καμιά διεξοδική μελέτη που να αναφέρεται στη βασιλεία κατά τη διάρκεια των ΠΓ και Γ χρόνων

* Η ανακοίνωση αυτή βασίζεται σε πολυετή έρευνα που διεξήγαγα κατά την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής στο University College του Λονδίνου, υπό την καθοδήγηση του καθ. J. N. Coldstream. Τη διατριβή περάτωσα με τη γενναϊόδορη συνδρομή του Κοινοφελούς Ιδρύματος «Α. Σ. Ωνάσης». Θερμές ευχαριστίες στο Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών και ιδιαίτερα στον ακαδημαϊκό κ. Μ. Σακελλαρίου για την πρόταση να συμβάλλω στις εργασίες του συνεδρίου.

1. Γενικά βλ. A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, Εδιμβούργο 1971· V. R. d'A Desborough, *The Greek Dark Ages*, Λονδίνο 1972· J. N. Coldstream, *Geometric Greece*, Λονδίνο 1977. Πιο πρόσφατα: I. Morris, *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-State*, Κάλιμπεριτζ 1987.

2. Βλ. για παράδειγμα M. I. Finley, *The World of Odysseus*, Χάρμουντ-σουορθ 1979, σ. 31, 157· G. S. Kirk, *The Songs of Homer*, Κάλιμπεριτζ-Νέα Υόρκη 1962, σ. 35-38· P.A.L. Greenhalgh, *Early Greek Warfare*, Κάλιμπεριτζ 1973, σ. 156-172· O. Murray, *Early Greece*, Γλασκόβη 1980, σ. 14, 22, 38-39· Ch. Starr, *The Origins of Greek Civilization 1100-650 B.C.*, Νέα Υόρκη 1961, σ. 129-138, 183-186, 263-268· B. Quviller, "The Dynamics of the Homeric Society", *SOS* 56 (1981) 113.

σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα.³ Από την πλευρά μου, ερευνώντας την αρχιτεκτονική των ΠΓ και Γ χρόνων οδηγήθηκα στην αναγνώριση οικιών που πιθανότατα ανήκαν στους κατά τόπους άρχοντες. Τα κτίρια αυτά, συνήθως μεγαλοπρεπή, καλύπτουν τη χρονική περίοδο από τις αρχές του 12ου π.Χ. αι. έως τα τέλη του 8ου π.Χ. αι. Τέτοια κτίσματα συναντούμε σπανιότερα κατά τη διάρκεια του 7ου π.Χ. αι. και σε μερικά αποκομμένα μέρη εντοπίζονται σε μετέπειτα αιώνες. Αφήνοντας αναπάντητο το ερώτημα εάν οι οικίες των αρχόντων των ΠΓ και Γ χρόνων μπορούν να παραλληλιστούν με τις αναφορές παρόμοιων κατοικιών στα ομηρικά έπη, θα περιοριστώ στην ανάπτυξη της υπόθεσης ότι στο εσωτερικό πολλών «βασιλικών» οίκων των χρόνων αυτών τελούνταν δείπνα, μέρος των οποίων είχαν πιθανότατα λατρευτικό χαρακτήρα.⁴

Η αρχαιολογική μαρτυρία δεν αφήνει αμφιβολίες για τη στενή σχέση μεταξύ της οικίας του άρχοντα και της δημόσιας λατρείας στην Πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Σε πολλά μέρη η πιθανή οικία του άρχοντα γειτνιάζει με το υπαίθριο ιερό και το βωμό του οικισμού (εικ. 16). Παράλληλα, σε κανένα από τους οικισμούς που χρονολογούνται από τον 11ο έως τα μέσα περίπου του 8ου π.Χ. αι. δεν έχει εντοπιστεί ακόμη ναός, κατασκευαστικά σύγχρονος με την οικία του άρχοντα. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν ναοί στον ελλαδικό χώρο πριν από τον πρώιμο 8ο π.Χ. αι., αλλά απλώς ότι οι ναοί χτίζονταν σε ιερά που βρίσκονταν σε κάποια απόσταση, μικρή ή μεγάλη, από τους οικισμούς. Η ερμηνεία των περιπτώσεων εικείνων όπου ο ναός χτίστηκε στο δεύτερο μισό του 8ου αι. ή στον 7ο π.Χ. αι. μέσα στον οικισμό ενώ η κατοικία του βασιλέα στεκόταν ακόμη όρθια, ποικίλλει από τόπο σε τόπο. Συνήθως όμως η αρχαιολογική έρευνα πιστοποιεί ότι με την οικοδόμηση του ναού, που ήταν αφιερωμένος στην πολιάδα θεότητα,

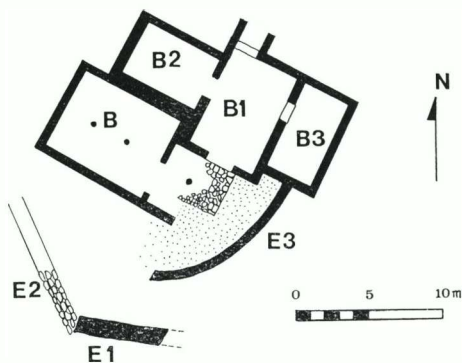
3. Οι δύο πρόσφατες μονογραφίες των R. Drews (*Basileus: The Evidence for Kingship in Geometric Greece*, Νιου Χάβεν/Λονδίνο 1983) και P. Carlier (*La royauté en Grèce avant Alexandre*, Στρασβούργο 1984) εξετάζουν και αυτές τις γραπτές μαρτυρίες και κυρίως τα ομηρικά έπη.

4. Διεξοδικότερα βλ. Α. Mazarakis Ainiian, *From Rulers' Dwellings to Temples: A Study of the Origins of Greek Religious Architecture in the Protogeometric and Geometric Periods*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παν/μιο Λονδίνου 1987. Πιο περιληπτικά βλ. τα άρθρα μου "Contribution à l'étude de l'architecture religieuse grecque des Ages Obscurs", *AntCl* 54 (1985) 5-84 και "Early Greek Temples: Their Origin and Function", *Early Greek Cult Practice. Fifth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, June 26-29, 1986*, εκδ. R. Hägg και N. Marinatos, Στοκχόλμη 1988, σ. 105-119.

η παλιά κατοικία του άρχοντα μετατράπηκε σε δημόσιο κτίριο, ή σπανιότερα σε ηρώο. Άλλοτε πάλι ο ναός στεγάστηκε στο κτίριο που πρωτύτερα ήταν κατοικία του βασιλιά ή χτίστηκε επάνω στα ερείπιά του.⁵

Σε αυτές τις δύο τελευταίες κατηγορίες θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε το μυκηναϊκό Μέγαρο Β στην Ελευσίνα που συνήθως ταυτίζεται με το πρώτο τελεστήριο της Δήμητρας και το μεγαρόσχημο κτίριο των Γ χρόνων που αποκαλύφθηκε στην κορυφή της ακρόπολης της Αιγείρας, κοντά στο Αίγιο.

Το κτίριο της Ελευσίνας φαίνεται ότι επισκευάστηκε και ξαναχρησιμοποιήθηκε στα Γ χρόνια.⁶ Η απουσία όμως αναθημάτων πριν από τα

Εικ. 1. Ελευσίνα (τελεστήριο). Κάτοψη «Μεγάρου Β» (γύρω στα 750 π.Χ.). [ASAtene 61 (1983) 326, εικ. 2, 331, εικ. 7· BCH 105 (1981) 603, εικ. 4 και G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Πρίνστον 1961, πίν. 6.]

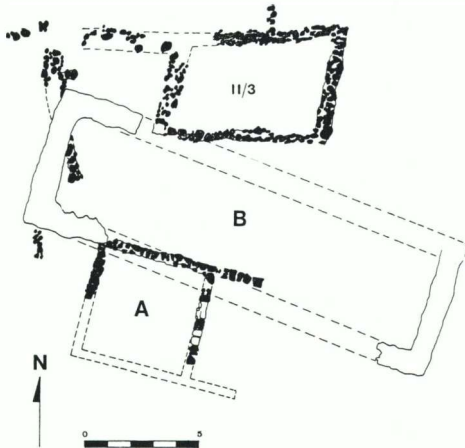
⁵ Όλες οι κατόψεις (εκτός της εικ. 11) έχουν σχεδιαστεί ή αναμορφωθεί από τον συγγραφέα.

μέσα του 8ου π.Χ. αι., και άλλες ενδείξεις, μας κάνουν να αμφιβάλουμε αν ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια, όπως και στα πρώιμα Γ, το κτίριο ήταν ναός. Από την άλλη πλευρά έχει διασωθεί η εγχώρια παράδοση, σύμ-

5. Βλ. σημ. 4.

6. G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Πρίνστον 1961, σ. 34-38 (ιδιαίτερα σ. 38 όπου αναφέρεται η πιθανότητα το οικοδόμημα να παρέμεινε σε χρήση τα Γ χρόνια).

φωνα με την οποία, η έναρξη της λατρείας της Δήμητρας στην Ελευσίνα ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τους μυθικούς βασιλείς της. Ο αρχιτέκτων Ι. Τραυλός, μάλιστα, επιχειρήσε με αρκετή πειστικότητα να ταυτίσει το οικοδόμημα με τον οίκο των Ευμολπιδών, ένα από τα δύο πανάρχαια γένη της Ελευσίνας που επί αιώνες ολόκληρους προμήθευε τους ανώτατους αξιωματούχους του ιερού. Σύμφωνα με τον Τραυλό, ο οίκος των Ευμολπιδών μεταφέρθηκε αλλού στα μέσα περίπου του 8ου π.Χ. αι., ενώ η παλιά τους κατοικία αφιερώθηκε στη θεά Δήμητρα.⁷

Εικ. 2. Αιγείρα (ακρόπολη). Κάτοψη κτιρίων των «Σκοτεινών Χρόνων» (Α και II/3) και θέση πρώιμου αρχαϊκού ναού (Β).
[Klio 67 (1985) εικ. 24, μεταξύ σ. 416-417.]

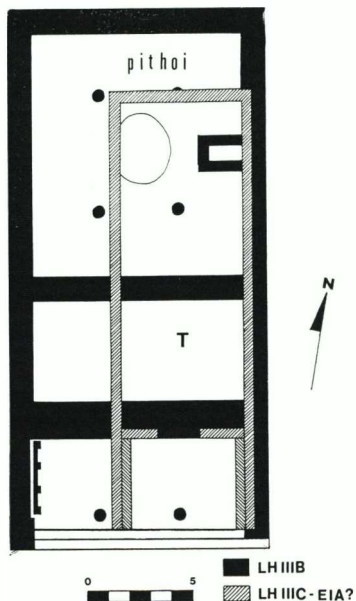
Στην Αιγείρα το μεγαρόσχημο κτίριο Α έχει ερμηνευθεί από τους ανασκαφείς ως ναός, αλλά τα ευρήματα δεν αρκούν για να δεχθούμε ανενδόιαστα την προτεινόμενη ερμηνεία.⁸ Το μόνο αντικείμενο που θα

7. Ι. Τραυλός, «Η Αθήνα και η Ελευσίνα στον 8ο και 7ο π.Χ. αιώνα», *AS-Atene* 61 (1983) 323-337· ο ίδιος, "Die Anfänge des Heiligtums von Eleusis", *Tempel und Stätten der Götter Griechenlands*, εκδ. E. Melas, Κολωνία 1970, σ. 65-68.

8. W. Alzinger, *ÖJh* 53 (1981/82) 8-15· 54(1983) 35-40· *Klio* 67(1985) 426-451.

ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΔΕΙΠΝΑ

μπορούσε να θεωρήσει κανείς αναθηματικό είναι ένας χάλκινος τρίποδας του 9ου π.Χ. αι.⁹ Η περαιτέρω όμως απουσία αναθημάτων από την ακρόπολη και το γεγονός ότι στον Όμηρο ο τρίποδας κατατάσσεται μεταξύ των πολυτιμότερων δώρων που προσφέρονται στους ήρωες,¹⁰ συνηγορούν

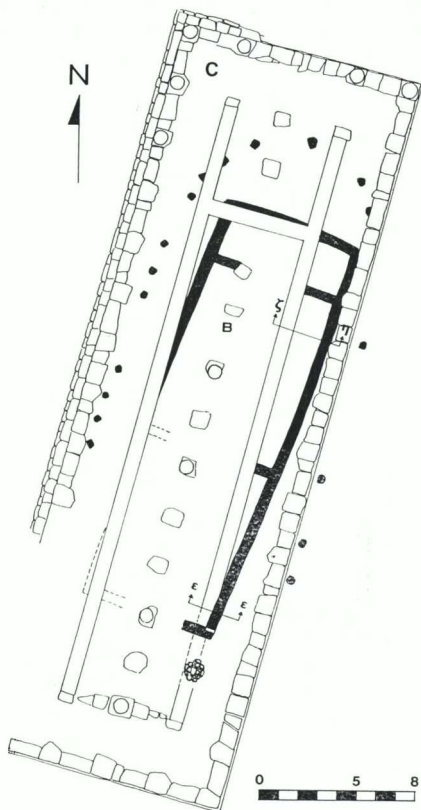
Εικ. 3. Τίρυνθα (ακρόπολη). Κτίριο T στο εσωτερικό του μυκηναϊκού μεγάρου (12ος-8ος π.Χ. αι.). [C. Blegen, *Korakou*, Βοστώνη-Νέα Υόρκη 1921, σ. 131, εικ. 135.]

ίσως στην ταύτιση του μεγάρου και των παρακείμενων δωματίων με το υποτυπώδες «παλάτι» του ηγεμόνα. Στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια η ακρόπολη έπαψε να κατοικείται και εν μέρει επάνω στα ερείπια του με-

9. *Klio* 67 (1985) 449, εικ. 43.

10. I 121-156. Βλ. M. I. Finley, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 61-62.

γαρόσχημου κτιρίου χτίστηκε ένας ναός, ο οποίος συνοδεύεται από αναθήματα.

Εικ. 4. Θέρμο (ιερό του Απόλλωνα). Κάτοψη «Μεγάλου Β» (3η φάση: γύρω στα 700 π.Χ.). [ΑΔ 1 (1915) 231, εικ. 2.]

Ας εξετάσουμε τώρα με όσο γίνεται περισσότερη συντομία μερικές από τις περιπτώσεις εκείνες όπου η κατοικία του άρχοντα σχετίζεται άμε-

σα με την τέλεση δημόσιας λατρείας, και πρώτα πρώτα την Τίρυνθα που αποτελεί έναν από τους λίγους συνδυατικούς κρίκους μεταξύ της Ύστερης εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Το ορθογώνιο κτίριο (Γ) που χτίστηκε εν μέρει επάνω στα θεμέλια του μυκηναϊκού μεγάρου της ακρόπολης, σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές, χρονολογείται στον 12ο π.Χ. αι. και ήταν αναμφίβολα η κατοικία του άνακτα.¹¹ Ο βωμός στην ευρύχωρη αυλή που εκτείνεται μπροστά από το οικοδόμημα πιστοποιεί ότι ο άνακτας της Τίρυνθας, όπως και παλαιότερα, είχε υπό την εποπτεία του την τέλεση ορισμένων τουλάχιστον θρησκευτικών τελετουργιών.¹² Η λατρευτική σημασία του κτιρίου ενισχύεται από τη μετατροπή του, γύρω στα μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα, σε ναό της Ήρας.¹³

Κάτι ανάλογο παρατηρούμε και στο Θέρμο της Αιτωλίας: το ορθογώνιο τριμερές οικοδόμημα, γνωστό ως Μέγαρο Β, ήταν αρχικά η κατοικία του άρχοντα που διαμορφώθηκε σε ναό του Απόλλωνα στο τέλος της Γ εποχής.¹⁴ Με την πρώιμη φάση χρήσης του κτιρίου σχετίζεται η στρώση τέφρας και οστών του κεντρικού δωματίου,¹⁵ καθώς και η πληθώρα πύθων που ανακαλύφθηκαν εξωτερικά και εσωτερικά του κτιρίου και που περιείχαν το ίδιο μείγμα τέφρας και οστών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι λατρευτικά δείπνα τελούνταν στο κεντρικό δωμάτιο του μεγάρου και ότι τα κατάλοιπα των συμποσίων αυτών φυλάσσονταν μέσα σε πύθους.

Στη Ζαγορά της Άνδρου¹⁶ και στο Εμποριό της Χίου¹⁷ η οικία του

11. C. Blegen, *Korakou*, Βοστώνη/Νέε Υόρκη 1921, σ. 130-134· K. Kilian, *AA* (1981) 160.

12. Σχετικά με τα θρησκευτικά καθήκοντα του μυκηναϊκού άνακτα βλ. το άρθρο μου "Early Greek Temples...", ό.π. (σημ. 4), σ. 114, σημ. 24.

13. H. Schliemann/W. Dörpfeld, *Tirynthe*, Παρίσι 1885, σ. 214· A. Friekenhau, *Tiryns I*, Αθήνα 1912, σ. 1-13, 31-41· M. P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, Λονδ. 1950, σ. 475-479· P. Gercke, *Führer durch Tiryns*, εκδ. U. Jantzen, Αθήνα 1975, σ. 96-99· J. Wright, *JHS* 102 (1982) 196-197.

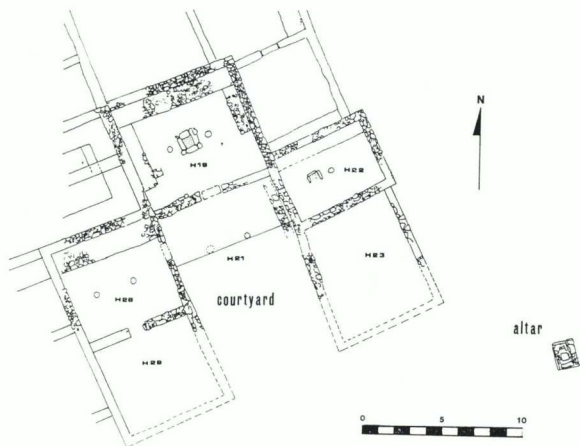
14. Γ. Σωτηριάδης, *AE* (1900) 171-212· (1903) 75· *IAE* (1906) 135-139· *Ta eλλειροειδή κτίσματα του Θέρμου*, Αθήνα 1909. Επίσης Κ. Ρωμαίος, *AA* 1 (1915) 225-279· 2 (1916) 179-185· 6 (1920/21) 168· 9 (1924/25) Παράρτημα, σ. 4· *IAE* (1931) 64· (1932) 55. Για νεότερη βιβλιογραφία βλ. το άρθρο μου "Contribution...", ό.π. (σημ. 4), σ. 12-14, 43, 45-46.

15. *AA* 1 (1915) 247, εικ. 12.

16. A. Cambitoglou et alii, *Zagora I*, Σίδνεϋ 1971, σ. 18-19, 30-31· *AE* (1970) 175-176, 192, 211-218· *Archaeology* 23 (1970) 304-306· *IAE* (1967) 108.

17. J. Boardman, "Excavations in Chios, 1952-1955. Greek Emporio", *BSA Suppl. VI* (1967) 31-34.

άρχοντα γειτνιάζει με το υπαίθριο ιερό και το βωμό του οικισμού. Και στις δύο τοποθεσίες η ανέγερση του ναού της Αθηνάς χρονολογείται στον 8ο π.Χ. αι., όταν δηλαδή και οι δύο οικισμοί είχαν πια εγκαταλειφθεί. Για το κτίριο του Εμπορίου οι πληροφορίες μας είναι ελλιπείς καθώς το εσωτερικό του είχε διαταραχθεί σε βάθος (η κατασκευή του πάντως τοποθετείται γύρω στο 700 π.Χ.). Το ΥΓ κτίριο της Ζαγοράς αποτελείται από 5 δωμάτια σε διάταξη γύρω από μία αυλή. Η ανεύρεση πληθώρας πινακίων στο εσωτερικό ενός δωματίου σε συνδυασμό με την ύπαρξη εστίας

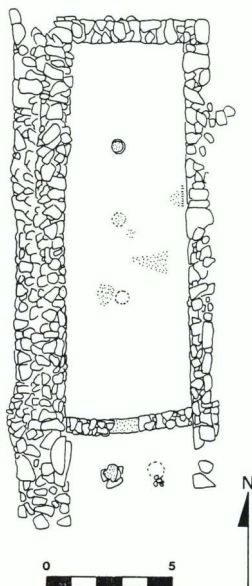
Εικ. 5. Ζαγορά (Άνδρος). Κάτοψη κτιριακού συγκροτήματος H19/22-23/28-29 (8ος π.Χ. αι.). [ΑΕ (1970) 186, εικ. 7.]

και θρανίου στον ίδιο χώρο συνηγορούν ίσως στην ταύτισή του ως «τραπεζαρία». Ένα μέρος από τα οστά ζώων που βρέθηκαν στο προαύλιο πιθανώς προέρχονται από τους περιοδικούς καθαρισμούς του δωματίου αυτού από τα κατάλοιπα των συνεστιάσεων. Κρίνοντας μάλιστα από τη γειτνίαση του βωμού με την οικία του άρχοντα, μέρος των συνεστιάσεων αυτών πρέπει να είχε λατρευτικό χαρακτήρα.

Η σχέση βωμού και οικίας του άρχοντα παρατηρείται ίσως και στην Ερέτρια η οποία τον 8ο π.Χ. αι., σύμφωνα με τον Στράβωνα, εξουσίαζε ορισμένα νησιά των Κυκλάδων, συμπεριλαμβανομένης και της Άνδρου. Το

ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΔΕΙΠΝΑ

αποκαλούμενο Δαφνηφόρειο, ένα αφιδωτό κτίσμα που κατασκευάστηκε λίγο πριν τα μέσα του 8ου π.Χ. αι., γειτνιάζει με το βωμό του Απόλλωνα, καθώς και με παρόμοια, λιγότερο επιβλητικά όμως, ελλειψοειδή οικοδομήματα, που περιβάλλονται από περιβόλους.¹⁸ Σύμφωνα με τις προκαταρκτικές εκθέσεις των ανασκαφών κανένα από τα προαναφερθέντα κτίρια

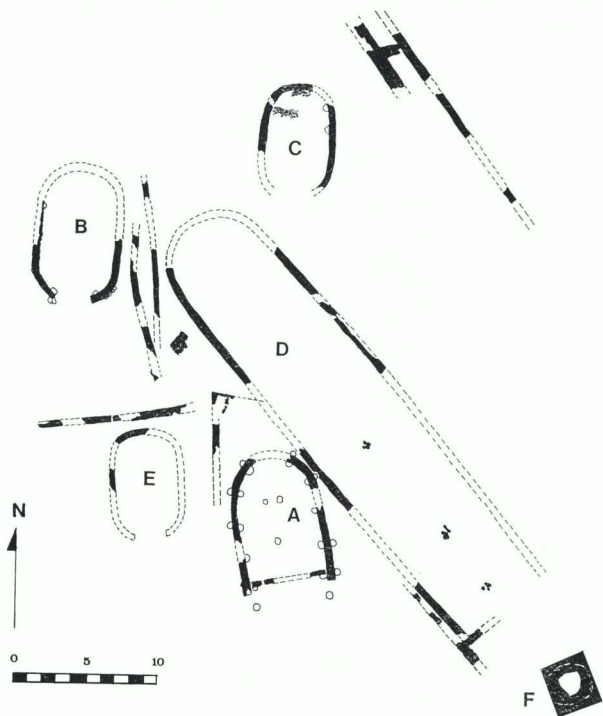

Εικ. 6. Εμποριό (Χίος). Κάτοψη του «Megaron Hall» (γύρω στα 700 π.Χ.). [BSA Suppl. VI (1967) 32, εικ. 16.]

δεν απέδωσε αναθήματα, σε αντίθεση με τον παρακείμενο αφιδωτό εκατόμπεδο γάο του Απόλλωνα, ο οποίος είναι μερικές δεκαετίες μεταγενέστερος του λεγόμενου Δαφνηφορείου. Δεν θα ήταν λοιπόν εντελώς αδύνατο να ταυτίσουμε το τελευταίο όχι ως λατρευτικό κτίσμα, αλλά ως οικία του τελευταίου ίσως ηγέτη της Ερέτριας. Η ύπαρξη βωμού για

18. A. Mazarakis Ainian, "Geometric Eretria", *AntK* 30 (1987) 10-14.

έμπυρες θυσιές μπροστά από το κτίριο, καθώς και εστίας στο εσωτερικό του, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι στην Ερέτρια, όπως αλλού, λατρευτικά δείπνα τελούνταν μέσα στην οικία του άρχοντα.¹⁹

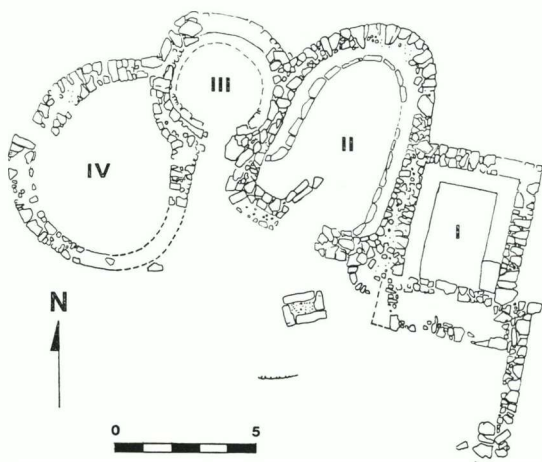
Εικ. 7. Ερέτρια (ισρό του Απόλλωνα). Κάτοψη των κτιρίων στο χώρο του ιερού (8ος π.Χ. αι.). Α: «Δαφνηφόρειο». D: ΥΓ ναός του Απόλλωνα. F: βωμός. [*AntK* 25 (1982) 155, εικ. 3 και *AntK* 24 (1981) 75, εικ. 4.]

Η οικία του άρχοντα του μικρού ΥΓ-Πρώιμου αρχαϊκού οικισμού στη Λαθούριζα κοντά στη Βάρη αποτελείται από ένα σύμπλεγμα τεσ-

19. Ό.π., σ. 20-21, 23.

ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΔΕΙΠΝΑ

σάρων δωματίων.²⁰ Ένα από αυτά, το αψιδωτό δωμάτιο, χρησίμευε αναμφίβολα για συνεστιάσεις των ενήλικων αρρένων μελών του οικισμού. Στο εσωτερικό του δωματίου υπήρχε κατά μήκος των τριών πλευρών ευρύχωρο θρανίο, ενώ η εστία βρισκόταν στον υπαίθριο χώρο μπροστά από την είσοδο του δωματίου. Λίγα μέτρα δυτικότερα υπήρχε ιερό, αρχικά υπαίθριο.²¹ Θα μπορούσε λοιπόν να υποθέσει κανείς ότι τουλάχιστον

Εικ. 8. Λαθούριζα (Βάρη). Κάτοψη ΥΓ-πρώιμου αρχαϊκού κτιριακού συγκροτήματος I-IV. [H. Lauter, *Lathuresa*, Μάντις 1985, σ. 16, εικ. 2.]

μέχρις ότου χτιστεί το κυκλικό ιερό, που κατά τη γνώμη μου χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 7ου π.Χ. αι., τα λατρευτικά δείπνα που έπονταν των αιματηρών θυσιών τελούνταν στην αίθουσα συνεστιάσεως της οικίας του άρχοντα.

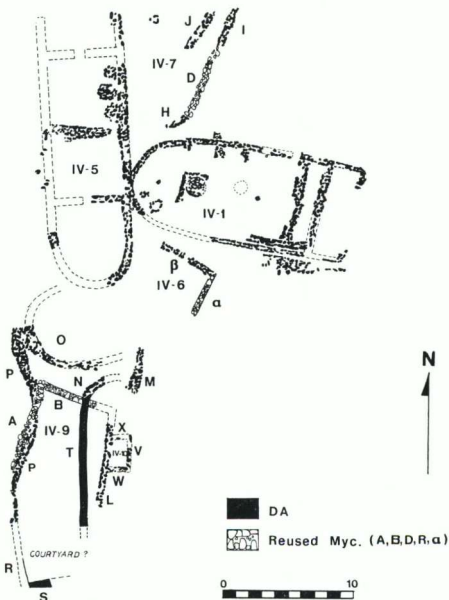
Στα Νιχώρια της Μεσσηνίας μια επιβλητική αψιδωτή οικία με τρι-

20. H. Lauter, *Lathuresa. Beiträge zur Architektur und Siedlungsgeschichte in spätgeometrischer Zeit*, Μάντις 1985, σ. 14-26 (οικία I-IV).

21. Σχετικά με την πιθανότητα ύπαρξης υπαίθριου ιεροῦ στη θέση όπου αργότερα χτίστηκε το κυκλικό ιερό VIII βλ. το άρθρο μου "Early Greek Temples...", *ό.π.* (σημ. 4), σ. 112-113, σημ. 19.

A. MAZAPAKHS AINIAN

μερή διαίρεση, που ήταν σε χρήση κατά τη διάρκεια του 10ου και 9ου π.Χ. αιώνα, σωστά χαρακτηρίστηκε από τους ανασκαφείς της η κατοικία του άρχοντα του συνοικισμού.²² Στο εσωτερικό του κεντρικού δωματίου υπήρχε βωμός για έμπυρες θυσίες, θρανία και κεντρική εστία.

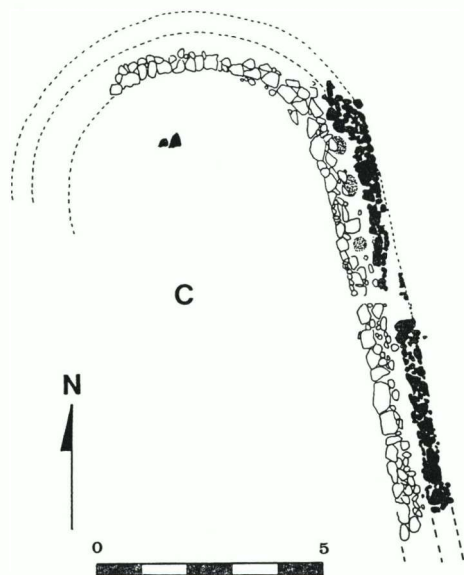
Εικ. 9. Νιχώρια (Μεσσηνία). Κάτοψη Χώρου IV της ανασκαφής (ΠΓ και Γ περίοδοι). Κτίριο IV-1: 10ος-9ος π.Χ. αι. Κτίριο IV-5: 800-750 π.Χ. [W. A. McDonald/W.D.E. Coulson/J. Rosser (εκδ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece III*, Μυνεάπολη 1983, σ. 20, εικ. 2:10a, 21, εικ. 2:10b, 45, εικ. 2:25.]

Μεγάλες ποσότητες οστών ζώων μαζεύτηκαν από το εσωτερικό του κτι-

22. W. A. McDonald / W. D. E. Coulson / J. Rosser (εκδ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece III: Dark Age and Byzantine Occupation*, Μυνεάπολη 1983, σ. 18-42.

ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΔΕΙΠΝΑ

ρίου. Δεν χωρά καμιά αμφιβολία ότι οι κάτοικοι του οικισμού συναθροίζονταν στην κατοικία του άρχοντα και λάμβαναν μέρος σε πάσης φύσεως δείπνα, συμπεριλαμβανομένων και των λατρευτικών.

Εικ. 10. Ασίνη (χώρος Καρμανόλα). Αψιδωτή οικία 74L-M (10ος π.Χ. αι.). [S. Dietz, *Asine* II, 1, Στοκχόλμη 1982, σ. 52, εικ. 53.]

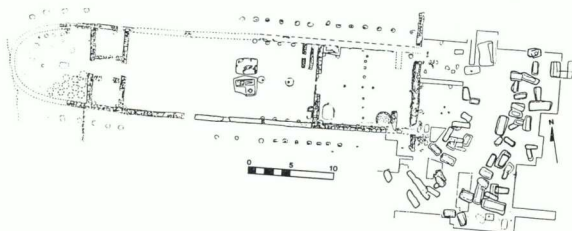
Γύρω στα 800 π.Χ. το κτίριο αυτό εγκαταλείφθηκε και αντικαταστάθηκε από ένα εξίσου μεγαλοπρεπές αψιδωτό οικοδόμημα που χτίστηκε δίπλα του.²³ Η κακή διατήρηση του νέου κτιρίου δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για την ενδεχόμενη λατρευτική του χρήση. Ενδεικτικά μόνο αναφέρω την ανεύρεση στο εσωτερικό του αψιδωτού δωματίου ενός χάλκινου ειδωλίου τετράποδου, ίσως αναθηματικού.²⁴ Αξίζει

23. 'Ο.π., σ. 47-54.

24. 'Ο.π., σ. 302, εικ. 5:40.

να σημειωθεί ότι ο οικισμός εγκαταλείφθηκε γύρω στα μέσα του 8ου π.Χ. αι. δίχως να αποκτήσει ναό.

Στην Ασίνη, κοντά στο Τολό, αποκαλύφθηκε μια αφιδωτή οικία του 10ου π.Χ. αι. μεγάλων διαστάσεων.²⁵ Σύμφωνα με την άποψή μου, εσωτερικά, κατά μήκος των πλευρών του κτιρίου, υπήρχε ευρύχωρο θρανίο. Εντοπίστηκαν επίσης ίχνη έκκεντρης εστίας. Λίγα μέτρα βορειότερα αναγνωρίστηκε υπαίθριος χώρος λατρείας αβέβαιης χρονολόγησης (πάντως ΠΓ ή Γ χρόνων),²⁶ ενώ αρκετές δεκαετίες ύστερα από την εγκατάλειψη του κτιρίου χτίστηκε μια κυκλική κατασκευή εν μέρει επάνω στα ερείπιά του. Η κατασκευή αυτή, σύμφωνα με τον δόκτορα R. Hägg, σχετίζεται ίσως με προγονική λατρεία ή ηρωολατρία.²⁷ Η περίπτωση

Εικ. 11. Λευκαντί (Εύβοια). Μνημειώδες αφιδωτό οικοδόμημα του α' μισού του 10ου π.Χ. αι. στη θέση Τούμπα. [AEM 26 (1984/85) 264-265, εικ. 2.]

αυτή μας φέρνει στο νου το μνημειώδες αφιδωτό οικοδόμημα του πρώτου μισού του 10ου π.Χ. αι. στη θέση Τούμπα στο Λευκαντί Ευβοίας, ίσως κατοικία του τοπικού άρχοντα, η οποία μετατράπηκε σε τύμβο-ηρώο μετά το θάνατο του βασιλικού ζεύγους.²⁸ Εδώ πρέπει να θυμίσω ότι το κεντρικό δωμάτιο, που περιείχε και τις δύο ταφές, καταστράφηκε προτού ανασκαφεί, ενώ τα κινητά αντικείμενα μεταφέρθηκαν έξω από το κτίριο προτού κατεδαφιστεί και μετατραπεί σε τύμβο, ήδη στα αρχαία χρόνια.

25. S. Dietz, *Asine* II, Fasc. 1, Στοχόλμη 1982, σ. 43-53· B. Wells, *Asine* II, Fasc. 4:2, Στοχόλμη 1983, σ. 31, 88-90.

26. B. Wells, *ό.π.*, σ. 28-30· S. H. Langdon, *AJA* 89 (1985) 533.

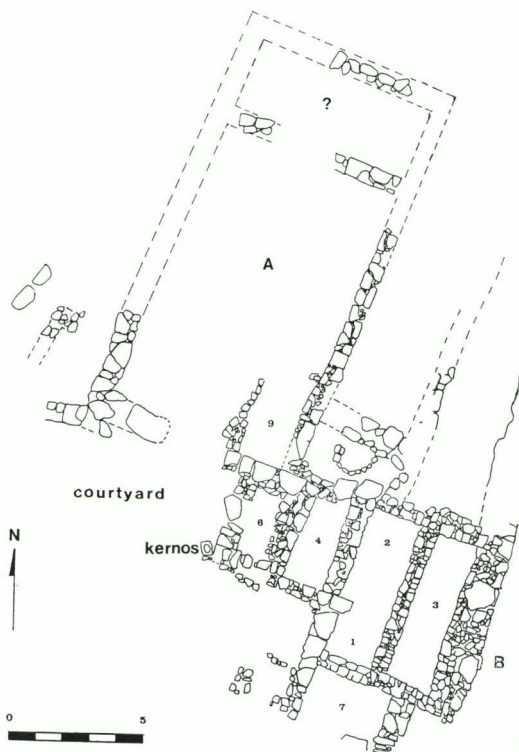
27. R. Hägg, "Funerary Meals in the Geometric Necropolis at Asine?," *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C. Tradition and Innovation*, εκδ. R. Hägg, Στοχόλμη 1983, σ. 189-194 και ιδιαίτερα 193.

28. Βλ. Π. Καλλιγιάς, *AEM* 26 (1984/85) 253-269· A. Mazarakis Ainian, "Contribution..." , *ό.π.* (σημ. 4), σ. 6-9.

ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΔΕΙΠΝΑ

Για τους λόγους αυτούς δεν υπάρχουν πολλές ελπίδες να εντοπιστούν κατάλοιπα δείπνων που να ανάγονται στην περίοδο χρήσης του οικοδομήματος.

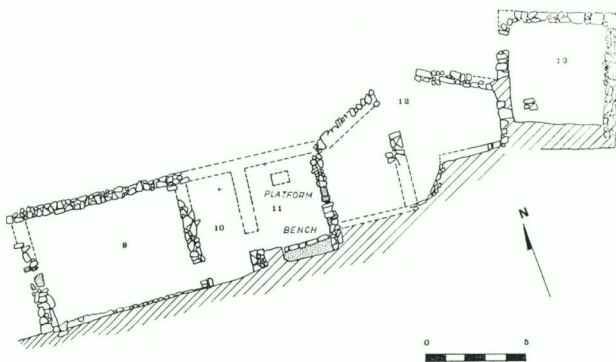
Στην Κρήτη συναντούμε πολυάριθμες κατοικίες αρχόντων, ίσως επειδή οι οικισμοί της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου διατηρούνται στο νησί καλά. Στον Βροντά κοντά στο Καβούσι η μεγαλοπρεπής οικία του ηγεμό-

Εικ. 12. Βροντάς (Καβούσι, Κρήτη). Κάτοψη οικίας Α-Β (12ος-11ος π.Χ. αι.). [*Hesperia* 55 (1986) 356, εικ. 1, 358, εικ. 2.]

να ήταν σε χρήση κατά τη διάρκεια του 12ου και 11ου π.Χ. αιώνα.²⁹ Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται πληθώρα κυλίκων και κυπέλλων άριστης ποιότητας ενώ σε ένα αποθηκευτικό δωμάτιο βρέθηκαν αρκετές κρανιοκεφαλές και κέρατα ζώων, που δεν μπορούν να ερμηνευτούν παρά ως κατάλοιπα θυσιών. Η υπόθεση ότι το κτίριο εξυπηρετούσε, μεταξύ άλλων, και λατρευτικούς σκοπούς ενισχύεται από την ανεύρεση στην εξωτερική αυλή του συγκροτήματος ενός πέτρινου κέρνου.

Οι κάτοικοι του Βροντά φαίνεται ότι σταδιακά μετεγκαταστάθηκαν στον γειτονικό οικισμό του Κάστρου, ο οποίος παρέμεινε σε χρήση μέχρι

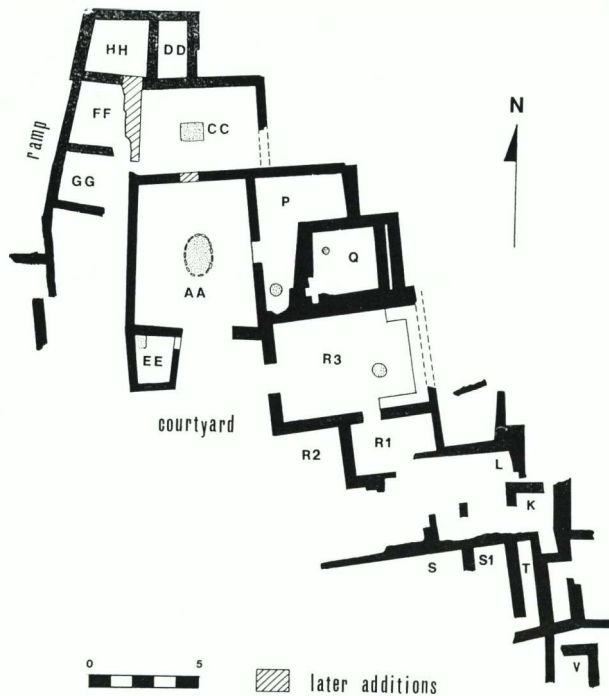
Εικ. 13. Κάστρο (Καβούσι, Κρήτη). Κάτοψη οικίας 9-11/12-13 (9ος - αρχές 7ου π.Χ. αι.). [*Hesperia* 54 (1985) 339, εικ. 7.]

το τέλος της Γ εποχής.³⁰ Ένα από τα δωμάτια της πιθανής οικίας του άρχοντα ήταν εφοδιασμένο με έδρανο και μια ορθογώνια πέτρινη κατασκευή. Το δωμάτιο αυτό απέδωσε την ποιοτικά καλύτερη κεραμική του οικισμού. Τα παραπάνω στοιχεία ίσως υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός οικιακού ιερού μέσα στην οικία του άρχοντα. Παρόμοια οικιακά ιερά έχουν αναγνωριστεί και σε άλλες κατοικίες αρχόντων στην Κρήτη, όπως

29. L. P. Day/W. D. E. Coulson / G. C. Gesell, *Hesperia* 55 (1986) 360-375, 386-387.

30. G. C. Gesell / L. P. Day / W. D. E. Coulson, *Hesperia* 54 (1985) 327-355, και ειδικότερα 337-340, 353.

π.χ. στο Βρόκαστρο,³¹ στο Καρφί³² και στη Φαιστό.³³ Το κεντρικό μάλι-
στα δωμάτιο της Γ οικίας στη Φαιστό ήταν εφοδιασμένο με μια κεντρική

Εικ. 14. Φαιστός. Κάτοψη Γ κτιριακού συγκροτήματος ΝΔ του μονικού πα-
λατιού. [*AniCl* 36 (1967), πίν. IV: 6.]

κυκλοτερή εστία που μπορεί να παραλληλιστεί μόνο με την κεντρική εστία

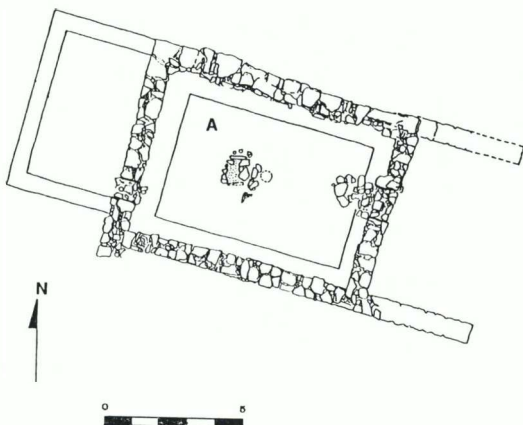
31. B. Hayden, *Hesperia* 52(1983) 377· E. H. Hall, *Excavations in Eastern Crete: Vrokastro*, Φιλαδέλφεια 1914, σ. 108-109 (οικοδόμημα U16-17).

32. J. D. S. Pendlebury et alii, *BSA* 38(1937/38) 70-72 (οικοδόμημα 135-144 κατά τη γνώμη μου).

33. D. Levi, *ASAtene* 39/40(1961/62) 397-418.

των μυκηναϊκών μεγάρων της Πύλου, της Τίρυνθας και των Μυκηνών. Όπως αλλού, η «τραπεζαρία» του οίκου στη Φαιστό αποτελεί ξεχωριστό διαμέρισμα με θρανίο και εστίες. Στο ίδιο δωμάτιο βρέθηκε ένα πήλινο ομοίωμα κυκλικού οικίσκου.³⁴ Παρόμοιοι κρητικοί οικίσκοι ερμηνεύονται συνήθως ως ιερά αντικείμενα που σχετίζονται με χθόνιες λατρείες.³⁵

Τέλος, θα πρέπει να μνημονεύσουμε το τριμερές μέγαρο στο Σμάρι, το οποίο ήταν σε χρήση κατά τη διάρκεια των «Σκοτεινών Χρόνων»

Εικ. 15. Σμάρι (Κρήτη). Κάτοψη «Μεγάρου Α» στην κορυφή της ακρόπολης του Προφήτη Ηλία («Σκοτεινοί Χρόνοι» - πρώιμη αρχαϊκή περίοδος). [*Λύκος* 1 (1984) 13, εικ. 3.]

έως την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο.³⁶ Πληθώρα οστών ζώων συλλέχθηκαν από το κεντρικό δωμάτιο και τον πρόδομο. Επιβλητικό θρανίο περιτρέπει τις τέσσερις πλευρές του κεντρικού δωματίου, στο κέντρο του οποίου

34. L. Rochetti, *ASAtene* 36/37(1974/75) 218-219, εικ. 70.

35. Βλ. R. V. Nicholls, *Gnomon* 44(1972) 703: "Greek Votive Statuettes and Religious Continuity, c. 1200-700 B.C.", *Auckland Classical Essays presented to E. M. Blaiklock*, εκδ. B. F. Harris, Όκλαντ-Οξφόρδη 1970, σ. 16-17· επίσης J. Boardman, *BSA* 62 (1967) 66· *RDAC* (1971) 40-41 και J. N. Coldstream, *Deities in Aegean Art*, Λονδίνο 1977, σ. 10· *BICS* 31 (1984) 100-101.

36. Δ. Χατζή-Βαλιάνου, *AAA* 13 (1980) 44-55· *Λύκος* 1 (1984) 9-32.

αναγνωρίστηκε εστία. Αναμφίβολα πρόκειται για οικοδομήμα που χρησίμευε για δημόσιες συνεστιάσεις. Ωστόσο, ο χαρακτήρας των δείπνων παραμένει προς το παρόν ασαφής, ενώ η ταύτιση του οικοδομήματος ως οικίας του τοπικού άρχοντα έχει χαρακτήρα προσωρινό, καθώς η ανασκαφή του χώρου δεν έχει ολοκληρωθεί.

Η ομηρική μαρτυρία που σχετίζεται με τον ιερατικό ρόλο του βασιλιά είναι σύμφωνη με τα αρχαιολογικά δεδομένα της Πρόιμης εποχής του Σιδήρου. Οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν πως ο κοινωνικός ρόλος του βασιλιά στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια είναι σε μεγάλο βαθμό θρησκευτικός.³⁷ Πράγματι, σε πολλά χωρία του έπους οι θυσίες και οι σπονδές προς τιμήν των θεών τελούνται από τους ίδιους τους βασιλείς. Σε τρεις μάλιστα περιπτώσεις αναφέρεται συγκεκριμένα ότι αυτές τελούνται στην αυλή της οικίας του βασιλιά.³⁸ Η άποψη ότι οι ομηρικοί ηγέτες συμπεριφέρονταν σαν αρχιερείς ενισχύεται από το γεγονός ότι λίγοι ιερείς αναφέρονται στην Ιλιάδα, και μόνο ένας ή πιθανώς δύο στην Οδύσσεια.³⁹ Κατά κανόνα, οι ιερείς αυτοί φέρονται να υπάγονται σε κάποιον συγκεκριμένο ιερό, μέσα στο οποίο και διέμεναν.⁴⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με τους βασιλείς, οι ιερείς σπανιότατα παρουσιάζονται να τελούν θυσίες.⁴¹ Διαφαίνεται λοιπόν ότι οι δικαιοδοσίες των ιερέων ήταν σχετικά περιορισμένες λόγω των θρησκευτικών υποχρεώσεων και προνομίων της άρχουσας τάξης. Πράγματι, είναι το όλο πλέγμα των εξουσιών και των προνομίων του βασιλιά που του προσδίδει την ιδιότητα του αρχιερέα. Η θεϊκή καταγωγή του ομηρικού ήρωα του επιτρέπει να παίζει το ρόλο του μεσολαβητή μεταξύ θνητών και αθανάτων, ενώ η οικονομική ευρωστία του του δίνει τη δυνατότητα να προμηθεύει τα ζώα που πρόκειται να θυσιαστούν, και να παραχωρεί την ευρύχωρη κατοικία του στους παρευρισκόμενους στη θυσία για την τέλεση του τελετουργικού δείπνου, στο οποίο και προεδρεύει.⁴² Τα μέρη του ζώου που προσφέρονταν

37. Βλ. το κεφάλαιο IV:2 (σ. 378-399) της διδακτορικής μου διατριβής. Βλ. επίσης R. Mondī, *Arethusa* 13(1980) 203-216· S. Marinatos, «Διογενείς Βασιλῆες», *Studies presented to D. M. Robinson I*, εκδ. G. E. Mylonas, Σαντ Λούις 1951, σ. 126-134· C. G. Thomas, *HispAnt* 6 (1976) 201-202· P. Carlier, *ό.π.* (σημ. 3), σ. 162-165.

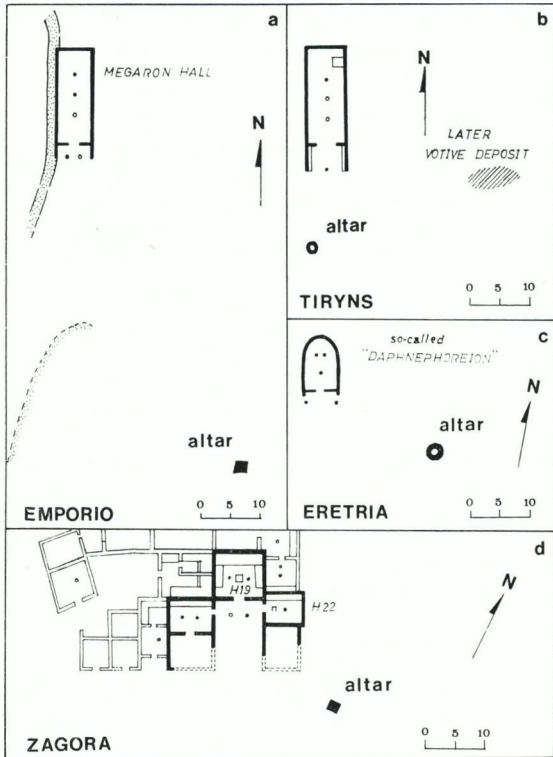
38. Α 774, Ω 306· γ 334.

39. Βλ. Th. Seymour, *Life in the Homeric Age*, Νέα Υόρκη 1965, σ. 495-497.

40. ι 200.

41. Α 450.

42. Σχετικά με τα ομηρικά συμπόσια βλ. O. Murray, "The Symposium as

Εικ. 16. Σχέση μεταξύ βωμού και οικίας του άρχοντα στο Εμπορίο, την Τίρυνθα, την Ερέτρια και τη Ζαγορά. [A. Mazarakis Ainian, *From Rulers' Dwellings to Temples*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Λονδίνου 1987, πίν. X.]

στους θεούς καίγονταν, είτε επάνω σε κάποιο υπαίθριο βωμό, είτε μέσα

Social Organisation”, *The Greek Renaissance...*, ό.π. (σημ. 27), σ. 195-199. Βλ. επίσης C. G. Thomas, ό.π. (σημ. 37).

στην εστία της οικίας του οικοδεσπότη.⁴³ Η ίδια εστία χρησίμευε στο ψήσιμο του κρέατος που καταναλωνόταν από τους συνεστιαζόμενους. Η προσφορά σπονδών προς τους θεούς κατά τη διάρκεια των συμποσίων ήταν επίσης σύνθηδες φαινόμενο.⁴⁴

Ο βασιλιάς μπορεί να τελέσει θυσία ως ιδιώτης, για χάρη του οίκου του,⁴⁵ αλλά επίσης θυσίες εν ονόματι του κοινωνικού συνόλου.⁴⁶ Στη δεύτερη περίπτωση, στο τελετουργικό δείπνο παρευρίσκονται συνήθως οι επίλεκτοι του κοινωνικού συνόλου, κατά κανόνα οι πρεσβύτεροι και η αριστοκρατία. Κατά τη διάρκεια του γεύματος, που σημειωτέον δεν έχει έντονο λατρευτικό χαρακτήρα, δίνεται η δυνατότητα στους παρακαθήμενους να συζητήσουν πάσης φύσεως θέματα. Και τούτο γιατί στον ομηρικό κόσμο, όπως και στην ΠΓ ή Γ Ελλάδα, η θρησκεία ήταν αναπόσπαστο τμήμα της ζωής του ατόμου και ήταν αξιολογούμενα περιπλεγμένα με τις καθημερινές ασχολίες του κοινωνικού συνόλου.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω θα είχαμε να παρατηρήσουμε ότι η γέννηση του ναού της πόλεως-κράτους οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στην κατάργηση της μοναρχίας και στην επικράτηση περισσότερα δημοκρατικών πολιτευμάτων. Μαζί με την κληρονομική βασιλεία χάθηκαν και οι κατοικίες των αρχόντων, οι οποίες όμως αντικαταστάθηκαν από δημόσια οικοδομήματα, όπως πρυτανεία, ανδρώνες, εστιατόρια, κ.ά. Τα κτίρια αυτά εξυπηρετούσαν τις λειτουργίες που παλαιότερα ήταν συγκεντρωμένες στο ίδιο κτίσμα, την κατοικία του βασιλιά. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Πρώιμη εποχή του Σιδήρου πολλοί ναοί χρησίμευαν για την τέλεση λατρευτικών δείπνων.⁴⁷ Με την πάροδο του χρόνου όμως οι διάφορες λειτουργίες του ναού διαχωρίστηκαν και τα λατρευτικά δείπνα τελούνταν πλέον σε οικοδομήματα που προορίζονταν αποκλειστικά γι' αυτό το σκοπό, τα εστιατόρια. Ανάλογος διαχωρισμός συντελέστηκε και στις εξουσίες που παλαιότερα ήταν συγκεντρωμένες στα χέρια ενός ατόμου. Δεν είναι πάντως τυχαίο ότι ένας από τους νέους αξιωματούχους της πόλης, εκείνος που καταγινόταν με θρησκευτικά θέματα, ονομαζόταν (άρχων βασιλεύς),⁴⁸ ενώ θα πρέπει να αποδεχθούμε την ορθότητα

43. I 205-220· ξ 420-429.

44. I 175, K 578· γ 339 και 390, η 179, ξ 423, φ 271.

45. γ 273.

46. A 440, B 305 και 411, Γ 275.

47. Βλ. Α. Mazarakis Ainian, "Early Greek Temples...", *ό.π.* (σημ. 4).

48. P. Oliva, «Πατρική βασιλεία», *Γέρας. Studies presented to G. Thomson*, εκδ. R. F. Willets, Πράγα 1963, σ. 178-180· Ch. Starr, "The Decline of Early Greek Kings", *Historia* 10 (1961) 135· C. G. Thomas, *ό.π.* (σημ. 37), 197.

της εκτίμησης του Αριστοτέλη σχετικά με τους βασιλείς των ηρωικών χρόνων ότι κύριοι δ' ἦσαν... τῶν θυσιῶν, ὅσαι μὴ ἱερατικά.⁴⁹

RITUAL MEALS INSIDE THE RULERS' DWELLINGS IN THE PROTOGEOMETRIC AND GEOMETRIC PERIODS

(Summary)

SEVERAL MODERN scholars argue convincingly that the institutions portrayed in the epics mainly reflect those of Dark Age Greece (11th - 9th c. B.C.) and of Homer's own age (8th c. B.C.). Homeric kingship therefore should be regarded as a reflection of the situation between the fall of Mycenaean civilisation and the rise of the polis. The paper deals with one single aspect of kingship in Early Iron Age Greece: the religious role of the rulers and the religious function of their dwellings.

In Early Iron Age Greece several rulers' dwellings were located in close vicinity to the settlement's hypaethral sanctuary. This fact alone suggests that there was a close relationship between the ruler and communal cult practice. A confirmation of this hypothesis is that in a few places the altar was located inside the ruler's dwelling. Quantities of animal bones, hearths, spacious sitting benches and the finds associated with the edifices indicate the celebration of large-scale banquets some of which would have been of religious nature. The evidence from a large number of sites which have revealed a ruler's dwelling is briefly discussed and it is suggested that the Dark Age basileis, who ruled upon relatively small communities and territory far from being regarded as divine by their subjects, acted nevertheless as priests. They would have been in charge of the religious affairs of the community and presided in the sacrifices and the ritual meals which followed, presumably inside their dwellings. It is obvious that in these feasts only the elders and the high dignitaries of the community were able to participate. The religious role of Early Iron Age rulers is further streng-

49. *Πολιτεία* III, 14, 1285 b 10.

thened by the fact that prior to the middle of the 8th c. B.C. we do not encounter temples in the midst of settlements.

Not surprisingly, most scholars who have dealt with the topic of Homeric kingship agree that the basileus played an important role in religion and cult and often seem to act as communal priests; the ruler acts as the chief sacrificer of the community. He is in charge of the traditional cults and can decide for the community's sake, offerings, libations and sacrifices to the gods. The material wealth of the basileus enables him to supply the sacrificial victims and invite the participants in the sacrifice to dine in his spacious residence. Every animal sacrifice is the occasion of a feast and vice-versa. The gods always receive their share of meat and wine. Priests do not appear to intervene in such celebrations, and this is additional confirmation of the religious role of the basileus. During the meal the participants (usually the privileged few) find the opportunity to discuss all sorts of matters. Indeed, in the Homeric World, like in Early Iron Age Greece, religion and cult practice were part of everyday life and were remarkably intertwined in the domestic activities of the communities.

Το αρχαίο σπίτι της Ηπείρου: ομηρικές επιβιώσεις

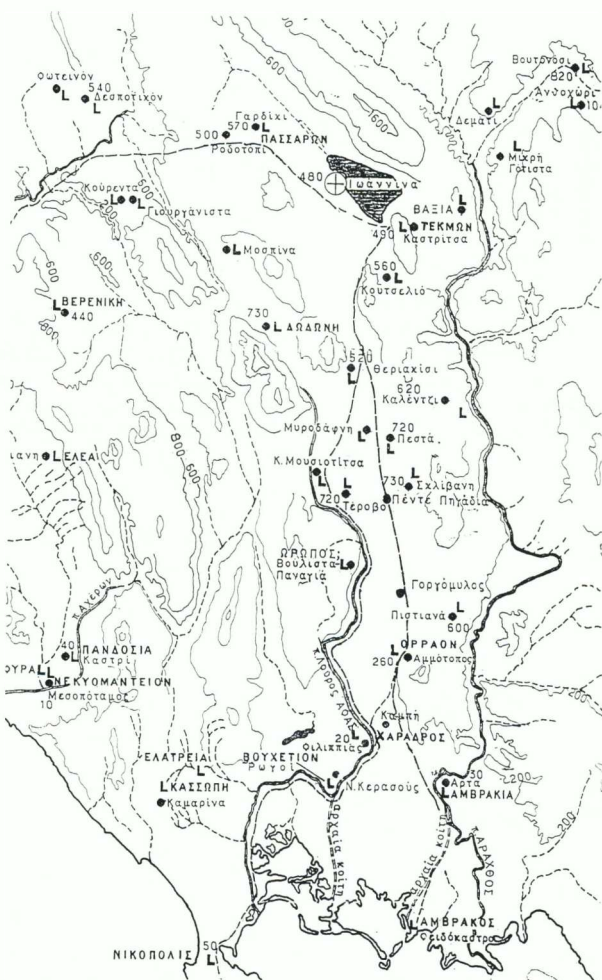
Στη μνήμη Γ. Μυλιονά

ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ δεκαετία αυξήθηκαν σημαντικά οι γνώσεις μας για το αρχαίο σπίτι της Ηπείρου. Τούτο οφείλεται κυρίως στις τελευταίες ανασκαφές που έγιναν σε τρεις αρχαίες πόλεις της νότιας Ηπείρου, την Κασσώπη, τον αρχαίο οικισμό κοντά στο χωριό Αμμότοπος, νότια του Γοργομούλου, που πρόσφατα ταυτίστηκε με το αρχαίο Όρραον, και την Αμβραχία, αποικία των Κορινθίων του 7ου π.Χ. αιώνα, την πιο σημαντική στη βορειοανατολική Ελλάδα μετά την Κέρκυρα (εικ. 1).

Η ανασκαφή στην Κασσώπη, που διήρκεσε επτά χρόνια (1977-1983), αποτελεί συνέχεια παλαιότερης ανασκαφής της Αρχαιολογικής Εταιρείας, που είχε διεξαχθεί από τον γράφοντα σε μικρή κλίμακα κατά τα έτη 1952-1955.¹ Στις νέες ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας συνεργάστηκαν και οι αρχιτέκτονες αρχαιολόγοι του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Βερολίνου, καθηγητής W. Hoepfner και ο δρ. L. E. Schwandner, και το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με την πανεπιστημιακή βοηθό κ. Κ. Γραβάνη.

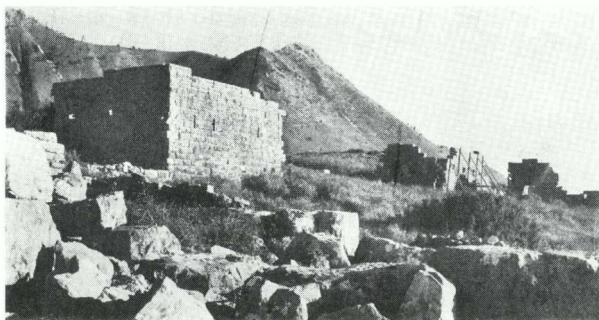
Παράλληλα με την ανασκαφή της Κασσώπης, επιχειρήσαμε μια μικρότερη ανασκαφική έρευνα στο σπίτι 1 του Ορράου. Ο αρχαίος οικισμός, αφού εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του για να συνοικισθεί στη Νικόπολη που ίδρυσε ο Αύγουστος μετά τη νίκη του στο Άκτιο (31 π.Χ.), δεν ξανακατοικήθηκε, παρά μόνο σποραδικά και μεμονωμένα, και γι' αυτό μερικά από τα λιθόχτιστα σπίτια του διατηρούν και τον άνω όρο-

1. *ΠΑΕ* 1952, σ. 226 κε.· 1953, σ. 164 κε.· 1954, σ. 201 κε.· 1955, σ. 181 κε. και *ΠΑΕ* 1977-1983. S. Dakaris, *Cassopaia* (1971) 101 κε. *EAA* 1, Suppl. (1970) 385 κε. (S. Dakaris), και Palast und Hütte. Bauen und Wohnen im Altertum, Mainz/R 1982, σ. 361-373 και W. Hoepfner, σ. 47-48. Σ. Ι. Δάκαρης, *Κασσώπη*, 1984, σ. 9 κε. W. Hoepfner, E. L. Schwandner, *Haus und Stadt*, 1986, σ. 75-123, με παρένθετα άρθρα για την κεραμική (Κ. Γραβάνη, σ. 123-134), τα νομίσματα (Μ. Οικονομίδου-Καραμεσίνη, σ. 134-136) και τα οργανικά λείψανα (J. Boessneck, σ. 136-140).

Εικ. 1. Χάρτης με τις δύο φυσικές διαβάσεις που συνδέουν τη Μολοσσία με τον Αμβρακικό.

φο, με τις δοκοθήκες του πατώματος και τα παράθυρα του δεύτερου ορό-
φου (εικ. 2), που βοηθούν πολύ στην αναπαράσταση του σπιτιού.²

Εικ. 2. Αρχαία ερείπια σπιτιών του Ορράου.

Παράλληλα, η ΙΒ' Εφορεία των Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων διενεργεί σωστικές ανασκαφές στην αρχαία Αμβρακία, της οποίας τα ερείπια βρίσκονται κάτω από τη νεότερη Άρτα.³

Οι τρεις αυτοί οικισμοί βρίσκονται στην ίδια περιοχή, βόρεια του Αμβρακικού κόλπου, αλλά ανήκουν σε τρεις διαφορετικούς πολιτικούς οργανισμούς. Η Κασσώπη ήταν η πρωτεύουσα της Κασσωπίας, μιας περιοχής που αντιστοιχεί περίπου με το νομό Πρεβέζης· το πολιτικό και διοικητικό κέντρο των Κασσωπίων, η Αμβρακία ήταν μια πόλη-κράτος

2. Ο αρχαίος οικισμός στη θέση «Καστρί» ταυτίστηκε με το Όρραον, με βάση επιγραφή της Αμβρακίας (γύρω στο 160 π.Χ.), P. Cabanes, J. Andreou, *BCH* 109 (1985) 499 κε. και 753-757 (P. Cabanes). Είναι το αυτό με το Horreum που αναφέρει ο Livius (45, 25, 9) κατά τις επιχειρήσεις των Ρωμαίων στην Ήπειρο το 168 π.Χ. Σχετικά N.G.L. Hammond, *BSA* 48 (1953) 134-140, πίν. 33-34· και *Epirus*, 1967, σ. 154-156· I. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 24(1969) Χρον., σ. 248-249, πίν. 250 α-γ· Σ. Ι. Δάκαρης, W. Hoepfner, E. L. Schwandner, Ντ. Γραβάνη, *Λωδώνη Ε'* (1976) 431-436· Σ. Ι. Δάκαρης, *Κασσώπη. Νεώτερες ανασκαφές, Ιωάννινα*· W. Hoepfner, E. L. Schwandner, *Haus und Stadt*, 1986, σ. 109-110.

3. *ΑΔ* 25 (1970) Χρον., σ. 303-304, σχέδ. 1· 26 (1971) Χρον., σ. 331-332· 27 (1972) Χρον., σ. 442-443· 29 (1973-74) Χρον., σ. 590· 30 (1975) Χρον., σ. 222· 31 (1976) Χρον., σ. 193-195· 32(1977) Χρον., σ. 145-146· 33 (1978) Χρον., σ. 177-179, σχέδ.1· 34 (1979) Χρον., σ.240-245, σχέδ. Β· I. Βοκοτοπούλου, *ΑΔΑ* 197 1 σ.332-335· Ηλ. Ανδρέου, *Ηπ. Χρον.* 25 (1983), σ. 9-22.

(city-state) και το Όρραον μια φρουριακού χαρακτήρα περιτειχισμένη μικρή πόλη, που υπαγόταν στη Μολοσσία της κεντρικής Ηπείρου. Ήταν δηλαδή μια προωθημένη βάση των Μολοσσών, του ισχυρότερου φύλου της Ηπείρου κατά τον 4ο-3ο π.Χ. αιώνα, σε μια θέση σημαντική, στην έξοδο της φυσικής διάβασης που συνέδεε τη Μολοσσία με τον Αμβρακικό (εικ. 1).⁴

Σύμφωνα με τον ψευδο-Σκύλακα (*Περίπλους* 32), οι Μολοσσοί κατείχαν πριν από τα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα μια ζώνη στον Αμβρακικό, 40 στάδια (8 χιλιόμετρα περίπου) και το Όρραον ήταν το νοτιότερο έρεισμα των Μολοσσών στη διάβαση αυτή. Κατά μήκος της διάβασης βρίσκονται και άλλοι περιτειχισμένοι οικισμοί: κοντά στο χωριό Καλέντζι, της Μυροδάφνης (παλαιότερα Λαγάτορα), των Πεστών, της Σκλίβανης, της Ηράκλειας, πιθανώς κοντά στο χωριό Καμπή (παλαιότερα Στρεβίνα).⁵

Ο περίβολος του Ορράου, που περικλείνει έκταση 5,3 εκταρίων, παρουσιάζει δύο φάσεις. Ο αρχαιότερος χρονολογείται στο α' μισό του 4ου π.Χ. αιώνα. Στο β' μισό του 4ου ή στον 3ο αιώνα το τείχος ενισχύθηκε με ορθογώνιους πύργους και με πρόσθετο ενισχυτικό τείχος στις τρεις βατές πλευρές (πάχ. 2,70-3,60 μ.), εκτός από τη νότια που είναι απόκρημνη και φυσικά οχυρή (εικ. 3).⁶ Την ύπαρξη του οικισμού στον 4ο π.Χ. αιώνα μαρτυρούν τρεις απελευθερωτικές επιγραφές από τη Δωδώνη του 4ου και 2ου π.Χ. αι. και ένα τιμητικό ψήφισμα του Κοινού των Μολοσσών, που χρονολογείται προ του 340-330 π.Χ.⁷

4. Για τη διάβαση αυτή βλ. N. G. L. Hammond, *Epirus*, 1967, σ. 154, 156. O Leake (*Travels in Northern Greece*, London 1835, τ. I, σ. 222), σημειώνει ο Hammond, χρειάστηκε 6 ώρες για να διασχίσει έφιππος με την ομάδα του τη διάβαση από Άρτα μέχρι τα Πέντε Πηγάδια (εικ. 1) και άλλες 6 ώρες από τα Πέντε Πηγάδια μέχρι τα Ιωάννινα, ενώ ο Hammond χρειάστηκε 8 1/2 ώρες πεζοπορία από την Άρτα μέχρι τα Πέντε Πηγάδια.

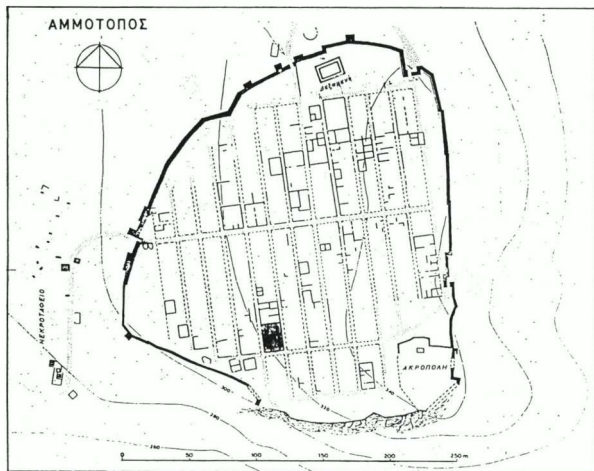
5. Η Ηράκλεια ή Ηράκλειον τοποθετείται από τον Cabanes πιθανώς κοντά στο χωριό Καμπή, νότια του Ορράου, όπου ο Rouqueville σημειώνει ερείπια αρχαίου οικισμού που σήμερα δεν διατηρούνται. Ο φρουριακού χαρακτήρα οικισμός Όρραον αναφέρεται στην επιγραφή από τον υστεροαρχαίο ναό του Απόλλωνος Σωτήρος της Αμβρακίας των χρόνων γύρω στο 160 π.Χ., P. Cabanes, J. Andreou, *BCH* 109 (1985) 499-542, επιγραφή Α, στ. 18, 27, 28, ιδίως σ. 508. Η υπό του Στεφάνου Βυζαντίου μνημονεύομενη Κορώνεια, φρούριο της Αμβρακίας, πρέπει να είναι σε άλλη θέση. Πρόκειται για περιτειχισμένα πολίσματα με φρουριακό - αμυντικό χαρακτήρα, που βρίσκονται ιδίως κατά μήκος των φυσικών διαβάσεων της Ηπείρου, όπως αυτά της εικ. 1. Σχετικά βλ. S. Dakaris, *Cassopaia and the Elean Colonies* (Ancient Greek Cities 4, Κ. Δοξιάδη) Athens 1971, σ. 42-44.

6. *Δωδώνη Ε'* (1976) 432 κε.

7. *SGDI* 1366, όπου το εθνικό Όριάτ[ας], αντί του ορθού Όρραϊτ[ας] του 4ου

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΣΠΙΤΙ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Πρόκειται για τη μικρή πόλη-φρούριο, το *Horreum*, που αναφέρει ο *Livius*, μία από τις τέσσερις πόλεις της Μολοσσίας, οι οποίες επιχειρήσαν να αντισταθούν στις ρωμαϊκές λεγεώνες του Αιμιλίου Παύλου, μετά την ήττα του Περασέα στην Πύδνα στις 22 Ιουνίου 168 π.Χ. Ο στρατηγός

Εικ. 3. Το Όρραον. Πολεοδομικό σχέδιο και περίβολος.

L. Anicius, αφού διευθέτησε την κατάσταση στην Ιλλυρία, βάρδισε εναντίον της Ηπείρου. Διέσχισε χωρίς αντίσταση τη Θεσπρωτία και αφού κατέλαβε τη Φανοτή,⁸ της οποίας οι κάτοικοι τον υποδέχθηκαν με τιμές,

π.Χ. αι.: Δ. Ευαγγελίδης, *Ηπ. Χρον.* 10 (1935) 247-248 (4ος π.Χ. αι.): N.G.L. Hammond, *Epirus*, 1967, σ. 540· P. Cabanes, *L'Épire (272-168/7)*, 1976, σ. 586, αρ. 70· Δ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 245 κε., πίν. 26α, ο οποίος, επειδή δεν αναφέρεται το όνομα του βασιλιά, χρονολογεί το ψήφισμα στο τέλος του 4ου π.Χ. αι. (317-312 π.Χ.). Συμφωνεί ο Fraser, *JHS* 1954, σ. 57,7, ενώ ο Hammond, *Epirus*, 1967, σ. 564 κε., χρονολογεί στο 317-312 ή 302-297 π.Χ. και ο Cabanes, *L'Épire (272-168/7)*, 1976, σ. 539-540 (αρ. 3) προ του 330 π.Χ., δηλαδή πριν από την ίδρυση της Συμμαχίας των Ηπειρωτών, την έναρξη της οποίας τοποθετεί γύρω στο 330 π.Χ. Για την επιγραφή του 2ου αι., P. Cabanes *L'Épire*, 1976, σ. 589-591, πίν. XI.

8. Για την τοποθέτηση της Φανοτής στη δεξιά όχθη του Θάμαη (Καλαμά), κοντά στο χωριό Δόλιανη της Θεσπρωτίας, κέντρου των Φανοτών, όπου περιτειχισμένος οικισμός 5,3 εκταρίων με ακρόπολη, Σ. Ι. Δάκκαρης, *Θεσπρωτία*, 1972, σ.

εισήλθε στη Μολοσσία. Πολιόρκησε πρώτη την Πασσαρώννα, πρωτεύουσα των Μολοσσών, της οποίας τα ερείπια βρίσκονται στην περιοχή Ραδοτοβίου και Γαρδικιού, 11 χιλιόμετρα βορειοδυτικά των Ιωαννίνων (εικ. 1),⁹ ύστερα προσέβαλε και κατέλαβε την Τέκμωννα, που ταυτίζεται με τα ερείπια του βουνού της Καστρίτσας, νοτιοανατολικά της λίμνης των Ιωαννίνων, και τέλος κατέλαβε τη Φυλάκη και το Horreum (Liv. 45, 26, 3 κε.).¹⁰ Το επόμενο έτος, ύστερα από απόφαση της ρωμαϊκής συγκλήτου. εβδομήντα τειχισμένοι οικισμοί, οι περισσότεροι των Μολοσσών, καταστράφηκαν και 150.000 άνθρωποι απήχθησαν ως δούλοι στη Ρώμη.¹¹

Το στίτι 1 του Ορράου, που ανασικάψαμε και εν μέρει αναστηλώσαμε,

39-41, 154 κε. (§ 455 κε.), σχέδ. 56· P. Cabanes, *L'Épire (272-168/7)*, 1976, σ. 296. Ο Hammond τοποθετεί τη Φανοτή ανατολικότερα, στα ερείπια του μικρού τειχισμένου οικισμού δύο εκταρίων, κοντά στο χωριό Ραβενή (*Epirus*, 1967, σ. 186, 628, 632, 676· *Princ. Encycl.*, 1976, σ. 751, στη λ. Raveni). Βλ. και Σ. Ι. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, 1972, σ. 156-157, σχέδ. 57.

9. Η Πασσαρών ήταν η πρωτεύουσα της Μολοσσίας. Για την ταύτισή της με την ακρόπολη στο χωριό Γαρδικί, 11 χιλιόμετρα ΒΔ των Ιωαννίνων, Σ. Ι. Δάκαρης, *Αφιέρωμα εις την 'Ηπειρον*, Αθήνα 1956, σ. 46 κε. και, *Οι γενεαλογικοί μύθοι*, 1964, σ. 89, 144-145· N.G.L. Hammond, *Epirus*, 1967, σ. 184, 576 κε· *Princ. Encycl.*, 1976, σ. 747, στη λ. Radotovi και P. Cabanes, *L'Épire (272-168/7)*, 1976, σ. 246-247.

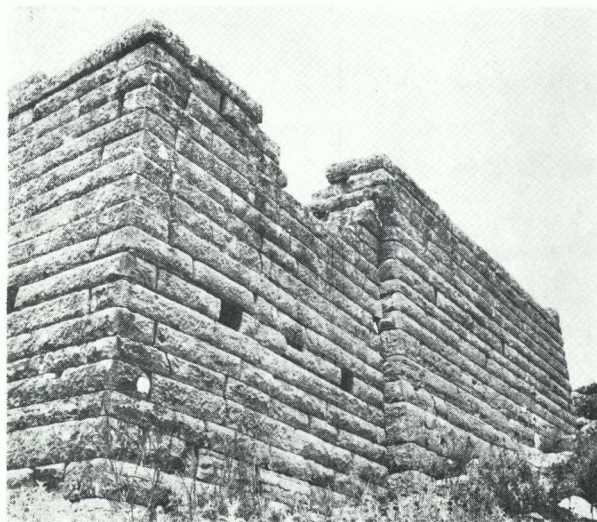
10. Σ. Ι. Δάκαρης, *Αφιέρωμα εις την 'Ηπειρον*, 1956, σ. 65-66, 73-74 και *AE* 1957, σ. 90. Ο Hammond, *Epirus*, 1967, σ. 173-175 (σχέδ. 15) και σ. 526-527, 632, και *Princ. Encycl.*, 1976, σ. 321 (στη λ. *Eἰρημνεαί*), τοποθετεί εκεί τις Ευρυμενές, όπου κατέφυγε ο βασιλιάς των Μολοσσών Αλκέτας ο Β', μετά την ήττα του το 312 π.Χ. στην περιοχή της Κασσώπης από τον Λυκίσκο, στρατηγού του Κασσάνδου (Διόδ. Σικ. 19.88). Προφανώς ο Αλκέτας κατέφυγε διαμέσου της Αμβρακίας στις Ευρυμενές των Αρκιτάνων, ηπειρωτικού φύλου της νοτιοδυτικής Θεσσαλίας που υπαγόταν στο Κοινό των Μολοσσών (*AE* 1957, σ. 90, υποσ. 3, σ. 100, σημ. 1). Η ταύτιση του Ορράου με τον αρχαίο οικισμό του Αμμοτόπου επιβεβαιώνει τώρα και την τοποθέτηση της Τέκμωνος στην Καστρίτσα των Ιωαννίνων, διότι η πόλη βρίσκεται μεταξύ της Πασσαρώννος και του Ορράου, στη φυσική διάβαση που ακολούθησε ο Anicius για να υποτάξει τη Μολοσσία (εικ. 1) Liv. 45, 34.

11. Πολύβ. 30,15· Στράβ. 7,7,3· Πλούτ., *Αίμ.* 29,3· Αππ., *Ύληθ.* 9· Plin. *HN* 4, 39· Ευτρόπ. 4, 8, 1. Πρβ. G. Cross, *Epirus. A Study in Greek Constitutional Development*, Cambridge 1932, σ. 98-99· S. J. Oost, *Roman Policy*, 1954, σ. 83 κε· Θ. Σαρικάκης, *Αμιλίος Παύλος*, 1962, σ. 118 κε· N.G.L. Hammond, *Epirus*, 1967, σ. 634 κε., 687 κε· Σ. Ι. Dakaris, *Cassopaia* 4 (1971) 66-67, § 244, σ. 91 (§ 340-342), σ. 168 (§ 644 κε.)· και *Θεσπρωτία* (Anc. Greek Cities 15, K. Δοξιάδη) Αθήνα 1972, σ. 192 κε. (§ 565 κε.)· του ίδιου, *Νικόπολις Α'* 1987 (Πρακτικά 1ου Συνεδρίου, 23-29 Σεπτεμβρίου 1984), σ. 11-21· P. Cabanes, *L'Épire*, 1976, σ. 302 κε.

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΣΠΙΤΙ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

βρίσκεται στο νότιο τμήμα της πόλης (εικ. 3-4). Σύμφωνα με τα ευρήματα των ανασκαφών, οικοδομήθηκε στο β' μισό του 4ου αιώνα και έχει διαστάσεις $19,70 \times 14,80$ μ. Η εξώθυρα, που προστατεύεται με πρόθυρο, βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του σπιτιού και οδηγεί διαμέσου του προαυλίου γ στην αυλή ι, στο βάθος της οποίας βρίσκεται ο ευρύχωρος οίκος δ, διαστάσεων $7,30 \times 6,30$ μ. (εμβαδόν $45,30$ μ.²) με τη μεγάλη εστία στο μέσον (εικ. 5). Μέσα στον οίκο βρίσκονται αποχωρισμένοι δύο μικροί χώροι (εμβαδού $7-7,50$ μ.²) που επικοινωνούν με τον οίκο και αποτελούν αναγκάσιους βοηθητικούς του χώρους, ο λουτρών η και ο μικρός χώρος ε (εικ. 6), ενώ στη δυτική πλευρά βρίσκεται ο μεγάλος χώρος θ που χρησίμευε ως αποθήκη, στάβλος και αποχωρητήριο.

Στο βόρειο άκρο της αυλής αποκαλύφθηκε μια λίθινη κλίμακα, που οδηγούσε στον άνω όροφο της ανατολικής πτέρυγας του σπιτιού. Στην ανατολική πλευρά ο χώρος η, με τέσσερα ορθογώνια παράθυρα στην πρόσοψη που έβλεπαν στην αυλή (εικ. 10), ήταν πιθανώς το μαγειρείο, το *οπτάκιον*, και απέναντί του, στη δυτική πλευρά, ο επτάκλινος *άνδρων*, Γ,

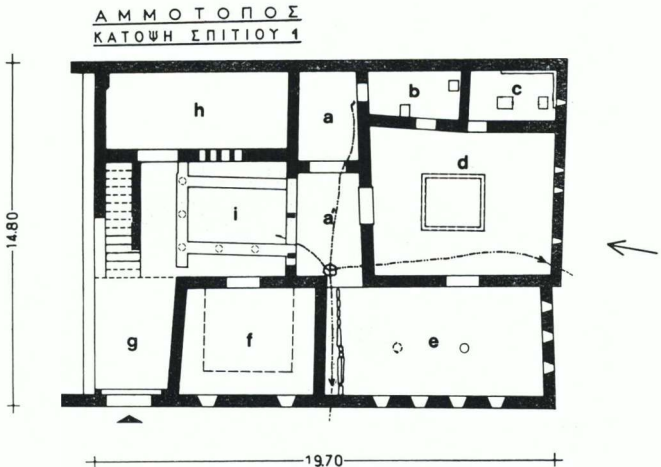
Εικ. 4. Το σπίτι 1, νότια πλευρά.

απαραίτητο στοιχείο του αρχαίου ελληνικού σπιτιού, με δύο ορθογώνια παράθυρα στη δυτική πλευρά που βλέπουν προς το δρόμο (εικ. 7).

Στην αρχική της μορφή η αυλή δεν φαίνεται ότι είχε λίθινο περιστύλιο. Στη νότια όμως πλευρά ο χώρος α' είχε στην πρόσοψη τρεις στύλους (εικ. 7), όπως η αίθουσα ή πρόδομος του ομηρικού σπιτιού και των μυκηναϊκών ανακτόρων (δ 303).

Η ύπαρξη στωϊκού προδόμου στην πρόσοψη του οίκου d με λίθινους ή ξύλινους στύλους ήταν αναγκαία για την προστασία της θύρας του οίκου από τη βροχή. Αργότερα, κατά τον 2ο ή 1ο π.Χ. αιώνα, κατασκευάστηκε το λίθινο περιστύλιο της αυλής, για να προστατεύονται από τη βροχή οι ένοικοι στις μετακινήσεις τους μέσα στο σπίτι.

Με τη μεταβολή αυτή πιθανώς συνδέεται και μια άλλη αλλαγή στο χώρο e. Στην εξωτερική δυτική πλευρά του ανοίχτηκε κατά τον 2ο ή 1ο π.Χ. αι. εξώθυρα, αφού αφαιρέθηκαν επτά ισοδομικές στρώσεις λιθαριών, η οποία όμως αργότερα κατέστη ετοιμόρροπη, διότι το ανώφλι υποχώρησε από το βάρος της ανωδομίας και εντοιχίστηκε (εικ. 8). Συγχρόνως με τη διάνοιξη της εξώθυρας το δάπεδο της αποθήκης-στάβλου εκβαθύνθηκε κατά 0,80 μ. περίπου, για να βρίσκεται στο επίπεδο του

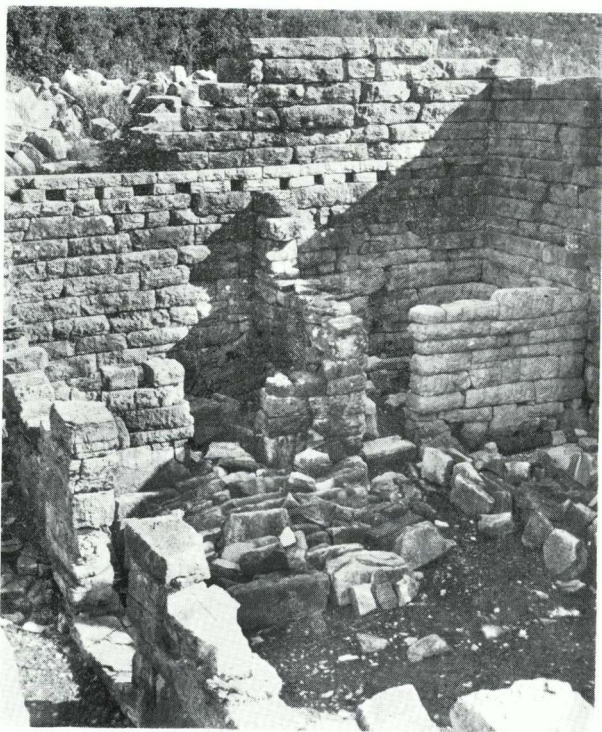

Εικ. 5. Κάτοψη του σπιτιού 1 του Ορράου.

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΣΠΗΤΙ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

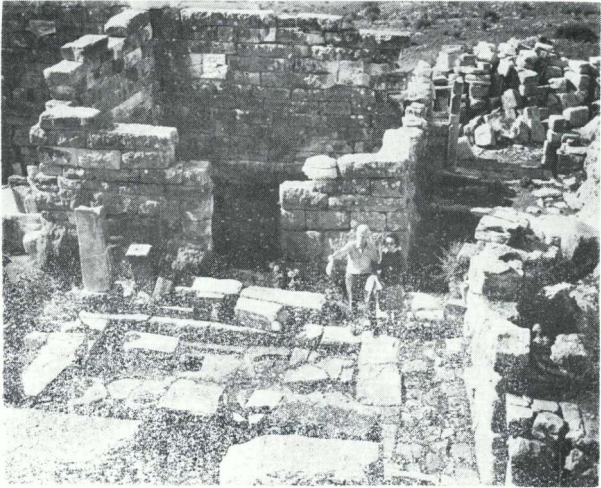
δυτικού δρόμου και να είναι βατός ο χώρος σε φορτηγό ζώο, σαν το άλογο, ένα σύντροφο του ανθρώπου απαραίτητο σε ορεινές πόλεις, όπως το Όρραον και η Κασσώπη, και γενικότερα στις αρχαίες ελληνικές πόλεις με την αγροτική οικονομία.

Σε όλο το πλάτος της βόρειας πλευράς του στάβλου ε αποκαλύφθηκε ένα στενόμακρο χώρισμα (πλάτ. 0,60 μ.), σαν βόθρος. Με το χώρισμα αυτό (εικ. 5) επικοινωνούν δύο αποχετευτικά αυλάκια, σιαμμένα στο βραχώδες έδαφος και σκεπασμένα με μικρές πλάκες. Το ένα αποχέ-

Εικ. 6. Ο οίκος. Στο βάθος οι χώροι b (λουτρών) και c (μυχός).

τευε στο βόθρο τα νερά από το λουτρόνα h και την αυλή, που αποχετεύονταν στο δυτικό κατηφορικό δρόμο και απ' εκεί στους πρόποδες του βουνού. Το άλλο περνούσε κάτω από το δάπεδο του οίκου d, δυτικά της εστίας, και αποχέτευε τα καθαρά νερά της αυλής και του λουτρόνα στον κάθετο δρόμο, νότια του σπιτιού.

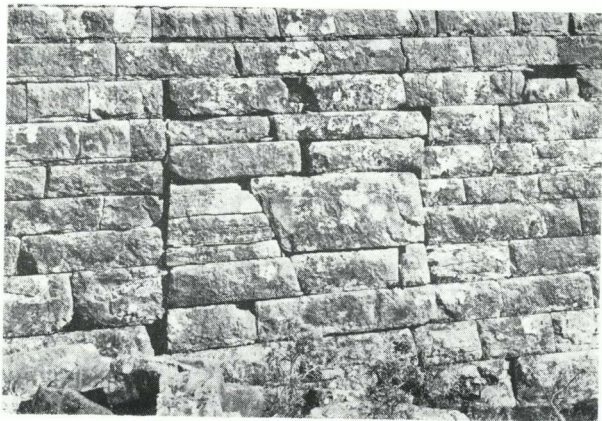
Εικ. 7. Η αυλή. Στο βάθος ο ανδρών f, δεξιά το προαύλιο g με την εξώθυρα στο βάθος.

Ένα παρόμοιο σύστημα καθαρισμού του αποχωρητηρίου συναντούμε σε σπίτια και στο δημόσιο ξενώνα, το καταγωγίσι της Κασσώπης, όπου το αποχωρητήριο του χώρου α δεχόταν τα όμβρια νερά της αυλής, τα οποία αποχετεύονταν στον κεντρικό υπόνομο της πόλης, κάτω από το κατάστρωμα του κεντρικού δρόμου νότια του καταγωγίου.¹²

12. ΠΑΕ 1952, σ. 332, εικ. 8, σ. 335-336, όπου η τάφρος αρχικά θεωρήθηκε ως δεξαμενή που κατασκευάστηκε μετά την καταστροφή του 167, διότι το δάπεδό της ήταν επιστρωμένο με ελληνιστικές οπτοπλίνθους. Αργότερα όμως η τάφρος ερμηνεύθηκε ορθά ως κοινόχρηστο αποχωρητήριο του καταγωγίου (Σ. Ι. Δάκαρης, *Κασσώπη*, 1984, σ. 37) που είχε αποχέτευση στον υπόνομο του κεντρικού δρόμου, ο οποίος

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΣΠΙΤΙ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Στην περίπτωση όμως του σπιτιού 1 του Ορράου υπήρχαν δύο αποχετεύσεις που λειτουργούσαν διαδοχικά. Κατά την περίοδο των πολλών βροχών, που επικρατούν στην Ήπειρο κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου και του χειμώνα, λειτουργούσε η αποχέτευση του χώρου ε, που παρέσυρε τα απόβλητα του κοπρώνα και τα αποχέτευε στο δυτικό δρόμο, ενώ κατά τη λοιπή περίοδο λειτουργούσε η αποχέτευση του οίκου που αποχέτευε στον κάθετο δρόμο νότια του οίκου τα καθαρά όμβρια νερά της αυλής και του λουτρώνα, που ήταν άοσμα. Ο τρόπος αυτός της διπλής αποχέτευσης

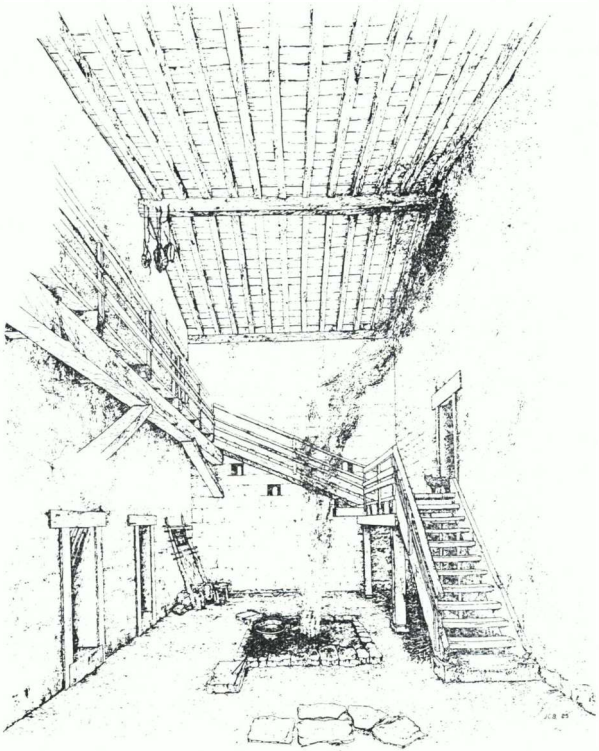
Εικ. 8. Μεταγενέστερη εξώθυρα της αποθήκης-στάβλου ε, εντοιχισμένη.

ήταν σε χρήση ως τα χρόνια του τελευταίου πολέμου στους παραδοσιακούς οικισμούς των χωριών της Ηπείρου, όπως στα χωριά του Ζαγορίου.¹³

Τον κεντρικό πυρήνα επομένως στο ισόγειο του σπιτιού του Ορράου και της Κασσώπης αποτελούσαν ο ευρύχωρος οίκος, με τους δύο βοηθητικούς του χώρους και τη μεγάλη εστία στο μέσον, και η αυλή. Όπως δείχνουν τα λαξεύματα στους τοίχους του οίκου, μια ξύλινη κλίμακα περιέτρεχε τις τρεις πλευρές του και οδηγούσε πρώτα στο υπερώο του

απέλλγε έξω από το νότιο τείχος. Η λειτουργία αποχωρητηρίου ευθύς εξαρχής ήταν απαραίτητη για την εξυπηρέτηση των νοίκων. Σχετικά και ΑΕ 1986 (υπό εκτύπωση).

13. Σ. Ι. Δάκαρης, Κασσώπη, 1984, σ. 18, 44 και ΑΕ 1986.

Εικ. 9. Αναπαράσταση του εσωτερικού του οίκου d.
[Κατά W. Hoepfner. Σχέδιο W. J. Brunner.]

χώρου e, του οποίου διατηρείται η αριστερή παραστάδα της θύρας (εικ. 9), και ύστερα στο υπερώο της ανατολικής πλευράς, όπου ήταν οι θάλαμοι και πιθανώς ο ίστέων.¹⁴

14. Η αναπαράσταση του οίκου οφείλεται στους συνεργαζόμενους Hoepfner και Schwandner, *Haus und Stadt*, 1986, σ. 110, εικ. 107.

Είναι βέβαιο ότι ο χώρος f ήταν ο επτάκλινος *ἀνδρών*, λόγω των διαστάσεων, της έκκεντρης θύρας, της ειδικής κατασκευής της ζώνης του δαπέδου γύρω από τους τοίχους και από τη θέση του προς το δρόμο, απ' όπου φωτίζεται επαρκώς με τα δύο ορθογώνια παράθυρα και παράλληλα είναι απομονωμένος από τον οίκο και την οικογενειακή ζωή του σπιτιού (εικ. 7).

Ο χώρος e, που επικοινωνεί με τον οίκο με θύρα, ερμηνεύθηκε ως *ίστεών*, διότι έξω, στο δάπεδο του οίκου, βρέθηκαν πλήρεις αγνήθες και μία θραυσμένη ορθογώνια πλάκα, πιθανή βάση υφαντικού ιστού.¹⁵ Η έλλειψη όμως επαρκούς φωτισμού και η στενότητα του χώρου e κάνουν αμφίβολη την ερμηνεία αυτή. Πιθανότερα ο υφαντικός ιστός βρισκόταν στο ανώγειο, απ' όπου κατέπεσε στο ισόγειο του οίκου. Στο ανάκτορο του Οδυσσέα ο θάλαμος, όπου η Πηνελόπη ύφαινε, βρισκόταν στο υπερώο του μεγάρου (τ 53). Πιθανότερα ο χώρος e απηχεί τον ομηρικό *μυχό*, που βρισκόταν στο βάθος του οίκου, όπως ο *μυχός δόμον ὑψηλοῖο*, όπου κοιμόνταν ο Μενέλαος και η Ελένη (δ 304) και ο *μυχός της σκηνής*, όπου ο Αχιλλεύς *εἶδε μυχῶ κλισίης εὐτήκτου* (I 663).

Στις δύο πλευρές του e, τη νότια και την ανατολική, αποκαλύφθηκε ένα στενό πεζούλι σε σχήμα Γ, χτισμένο με ξερολιθιά, ύψους 0,40-0,50 μ., του οποίου τα δύο άκρα συστοιχούν με τα δύο ορθογώνια λιθάρια του αυτού ύψους που βρίσκονται στο μέσον περίπου του δαπέδου. Πιθανότατα χρησίμευαν μαζί με το πεζούλι ως υποστηρίγματα, βάσεις κλίνης διαστάσεων 2,20×1,90 που θα ήταν πλεγμένη με ξύλα και κλαδιά ή στρωμένη με σανίδες και δοκάρια. Στο χώρο αυτό, διαστάσεων 3,20 × 2,30 μ., θα διανυκτέρευε το συζυγικό ζεύγος, *ἐν μυχῶ δόμον ὑψηλοῖο* (δ 304), όπως κοιμόταν στο μυχό του μεγάρου ο Ατρείδης Μενέλαος με την Ελένη. Επομένως η φράση *ἐν μυχῶ δόμον* δεν σημαίνει μέσα, στο βάθος, σε μια εσοχή ή γωνία του οίκου,¹⁶ αλλά τον ιδιαίτερο μικρό χώρο e, στο βάθος του οίκου, αποχωρισμένο από τον κύριο οίκο και προστατευμένο από

15. W. Hoepfner, E. L. Schwandner, *ό.π.*, σ. 110. Ο χώρος e, λαξευμένος στο βραχώδες έδαφος, 1,20-2,00 μ. κάτω από τους δύο δρόμους, δίνει την εντύπωση σπηλιάς.

16. Allan J. B. Wace, F. H. Stubbings, *A Companion to Homer*, Macmillan Press, 1962, σ. 495-496. Ο Wace μεταφράζει τη λ. *μυχός εσοχή* (recess) ή γωνία (corner), ένα χώρο απομονωμένο στο βάθος του μεγάρου. Όμως η Ανδρομάχη υφάνει στο *μυχό* του οίκου που πρέπει να είναι σχετικά ευρύχωρος και περισσότερο φωτεινός.

τα βλέμματα των άλλων, του οποίου η θύρα θα έκλεινε με κάποιο παραπέτασμα. Παρόμοιοι μικροί χώροι, που επικοινωνούσαν με τον οίκο, απαντούν ενίοτε στα σπίτια της Κασώπης και της Αμβρακίας.¹⁷

Από τα ομηρικά έπη σχηματίζουμε την εντύπωση ότι ο μυχός ήταν ένας αξιομνημόνευτος χώρος του οίκου,¹⁸ όπως περίπου η εστία, το σημερινό «τζάκι», που ακόμη και σήμερα διατηρεί στον ελληνικό λαό κάποια ειδική σημασία που συνδέεται με την κοινωνική θέση της οικογένειας. Και όπως υπάρχουν οι προστάτες θεοί του σπιτιού, οι Γενέθλιοι θεοί ή Έρκειοι, υπάρχουν και οι συνώνυμοι Μύχιοι θεοί, αντίστοιχοι προς τους Εφέστιους θεούς, προστάτες του μυχού και της συζυγικής ζωής, όπως οι Πενάτες των Λατίνων (Διον. Αλ., *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* 1, 67, 3).¹⁹

Ο δυτικός χώρος e, που επικοινωνούσε με τον οίκο με θύρα, ήταν, όπως είδαμε, αποθήκη για τη διαφύλαξη της συγκομιδής, των ξύλων για την εστία κτλ., αλλά χρησίμεινε συγχρόνως και ως κοπρών και στάβλος (*ἵππων*). Ο *ἵππων* πρέπει να βρίσκεται σε κατάλληλο και προσιτό χώρο του σπιτιού, όπου πλειστάκις ὁ δεσπότης ὄφεται τὸν ἵππον, για να έχει τη φροντίδα του κυρίου του και να είναι εξασφαλισμένος από τη διαρπαγή της τροφής του ζώου, ὁ δὲ τούτου ἀμελῶν ἔμοι μὲν ἔαυτο δοκεῖ ἀμελεῖν (Ξεν., *Ἰππ.* 4, 1-2). Η καλύτερη θέση είναι βέβαια στην αυλή, αμέσως μετά την εξώθυρα, απέναντι από τον ανδρόνα, κάτω από το βλέμμα του οικοδεσπότη. Αλλά στην περίπτωση του σπιτιού 1 με το στωϊκό πρόδομο, και ιδίως κατά το 2ο-1ο π.Χ. αι. με το περιστύλιο της αυλής, η διακίνηση του φορτωμένου ζώου δεν ήταν πάντοτε ευχερής και για το λόγο αυτό ως χώρος στάβλου χρησιμοποιήθηκε η αποθήκη-κοπρών e, που επικοινωνούσε με ξεχωριστή θύρα από το δυτικό δρόμο.

Ένας ακόμη χώρος είναι ο h, απέναντι από τον ανδρόνα, με τα τέσσερα ανοίγματα-παράθυρα στην πρόσοψη προς την αυλή (εικ. 10). Ότι πρόκειται για το *ὀπτάνιοι* είναι ευνόητο, διότι είναι αναγκαίος χώρος του σπιτιού. Η χρησιμοποίηση του οίκου ως μαγειρείου, όπου διέμενε η οικογένεια, κοιμόταν το συζυγικό ζεύγος και ήταν χώρος υποδοχής

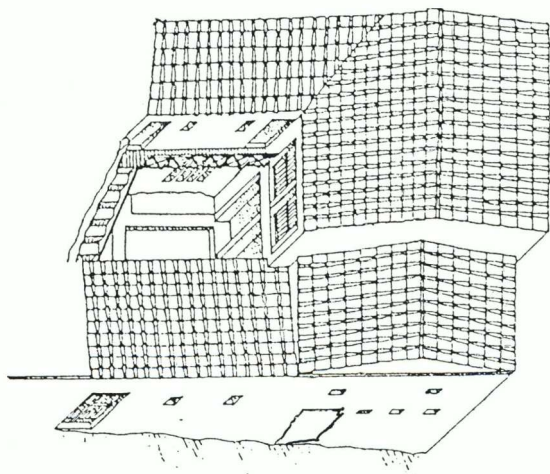
17. W. Hoepfner, E. L. Schwandner, *Haus und Stadt*, 1986, σ. 109-110· Π. Καρατζένη-Χατζηγιάννη, *ΑΔ* 34(1979) Χρον., σ. 244-245, σχέδ. Β', όπου όμοιοι μικροί βοηθητικοί χώροι που συνδέονται με τον οίκο.

18. δ 304, φ 146, χ 180· Γ 663.

19. Διον. Αλ., *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* 1, 67, 3: τούς δὲ θεοὺς τούτους Ῥωμαῖοι μὲν Πενάτας καλοῦσιν· οἱ δ' ἐξεργινεύοντες εἰς τὴν Ἑλλάδα γλῶσσαν τοῦνομα οἱ μὲν Πατροφῶς ἀποφαινουσιν, οἱ δὲ Γενεθλίους, εἰσὶ δ' οἱ Κτησίους, ἄλλοι δὲ Μυχίους, οἱ δὲ Ἐρκείους. ἔοικε δὲ τούτων ἕκαστος κατὰ τινος τῶν συμβεβηκότων αὐτοῖς ποιεῖσθαι τὴν ἐπίκλησιν κινδυνεύουσι τε πάντες ἄμωσγέπως τὸ αὐτὸ λέγειν.

(διατητήριον) δεν ήταν η επιθυμητή λύση για μια οικία ευπρεπή.

Ο χώρος η ήταν ο πιο κατάλληλος για μαγειρεία, διότι ήταν αποχωρισμένος από τον οίκο, όπως ο ανδρών, και είχε παράθυρα προς την αυλή για να φεύγει ο καπνός και να φωτίζεται επαρκώς και, το σπουδαιότερο, στο δάπεδό του βρέθηκαν κόκαλα ζώων, όπως και στην αυλή, μια κρεάγγρα, μια μάχαιρα δρεπανωτή, όστρακα χρηστικών αγγείων, ένα μικρό λίθινο ελαιοτριβείο, στόμιο πήλινου πιθαριού και κυκλική μυλόπετρα. Πιθανώς ο χώρος αυτός στα ομηρικά χρόνια έφερε στη στέγη σπαίο, την κάπνη, για να φεύγει ο καπνός της εστίας, που είχε τη μορφή θόλου, η οποία έδωσε το όνομα στο κτίσμα που υπήρχε στο άλσος του οδυσσειακού σπιτιού (χ 442, 466).

Εικ. 10. Αναπαράσταση του σπιτιού. 'Αποψη από ΝΔ. [Κατά W. Hoepfner.]

Ανώγειοι χώροι υπήρχαν σε ολόκληρη την ανατολική πτέρυγα του σπιτιού 1 και στο νότιο μισό της δυτικής πλευράς, πάνω από την αποθήκη-στάβλο και δίπλα στον υψηλόροφο οίκο (εικ. 10). Στους χώρους του ανώγειου βρισκονταν οι θάλαμοι, η γυναικωνίτις και η ἀνδρωνίτις, και ενδεχομένως ο *ιστεών*. Ο δυτικός θάλαμος, που ήταν προσιτός μόνο από τον οίκο με τη βοήθεια της εσωτερικής κλίμακας, πρέπει να ταυτιστεί με το γυναικωνίτη (εικ. 9), ο οποίος έπρεπε να είναι απομονωμένος από τον ανδρωνίτη και επικοινωνούσε μόνον από τον οίκο, όπου διανυκτέρευε το ζεύγος της οικογένειας, οι οικοδεσπότες. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα (*Οίκ.* 9, 2 κε.), ο γυναικωνίτης πρέπει να είναι αποχωρισμένος με θύρα βαλκανωτή από της ἀνδρωνίτιδος, ἵνα μήτε ἐκφέρηται ἔνδοθεν ὄτι μὴ δεῖ μήτε τεκροποιοῦνται οἱ οἰκέται ἄνευ τῆς ἡμετέρας γνώμης. Βρισκόταν δηλαδή ο θάλαμος πάνω από την αποθήκη-στάβλο, υπό την επίβλεψη των κυρίων του σπιτιού, ενώ οι λοιποὶ χώροι της ανατολικῆς πλευράς, που ήταν προσιτοὶ και από την κλίμακα της αυλῆς και τον εξώστη, ήταν προορισμένοι για τους άντρες και τα λοιπὰ μέλη της οικογένειας και πιθανώς εκεί βρισκόταν και ο υφαντικός ιστός, πάνω από τον ισόγειο χώρο ε, το μυλό, απ' όπου θα κατέπεσε στο δάπεδο του οίκου, όταν το σπίτι καταστράφηκε ή εγκαταλείφθηκε.

Οι θάλαμοι του υπερώου θυμίζουν τους ομηρικούς θαλάμους, όπως το θάλαμο όπου κοιμόταν ο Τηλέμαχος (τ 47-48) ή το θάλαμο της Πηνελόπης που επικοινωνούσε με το μέγαρο διαμέσου της πλευρικής θύρας, της ορσοθύρας (τ 53), το θάλαμο όπου η Πηνελόπη φύλαγε τα κειμήλια και το τόξο του Οδυσσέα (φ 8 κε.) ή το θάλαμο όπου διέμεναν οι πενήντα δούλες των ανακτόρων (χ 421). Ο θάλαμος ήταν από τους βασικούς χώρους του σπιτιού. Και όπως στα ομηρικά έπη ήταν προσιτός με κλίμακα, έτσι και στο Όρραον.

Τρία λοιπόν ήταν τα κύρια στοιχεία του ομηρικού σπιτιού, ο υψηλόροφος δόμος με την εστία στο μέσον, η αυλή και ο θάλαμος ή οι θάλαμοι, όπως ήταν το σπίτι του Πάρη, οἷ οἱ ἐποίησαν θάλαμον καὶ δῶμα καὶ ἀυλήν (Ζ 316).²⁰

Ο τύπος του σπιτιού με οίκο και εστία βεβαιώνεται επίσης στην Κασσώπη και την Αμβρακία. Αλλά εκεί υπάρχουν οι εξωτερικές αποχετευτικές διόδους για τα νερά της αυλῆς και των λουτρώνων, οι οποίοι χρησίμευαν συγχρόνως και για αποχωρητήρια. Για το λόγο αυτό οι λουτρώνες στην Κασσώπη βρίσκονται συνήθως κοντά στις αποχετευτικές διόδους

20. A. J. B. Wace, F. H. Stubbings, *A Companion...*, 1962, σ. 490.

που είναι εφοδιασμένες με ειδικό υπόνομο για τα δύσσομα απόβλητα.²¹

Αναφερθήκαμε επανειλημμένα στο ομηρικό σπίτι και στις αντιστοιχίες που υπάρχουν ανάμεσα σε αυτό και στο σπίτι 1 του Ορράου. Ο Όμηρος μας δίνει χρήσιμες πληροφορίες για το ανάκτορο του Οδυσσέα στην Ιθάκη, του Μενέλαου στη Σπάρτη και του Νέστορα στην Πύλο. Αλλά για τα σπίτια δεν έχουμε σχεδόν καμία πληροφορία. Το πλησιέστερο παράδειγμα για σύγκριση προβάλλει ο Wace ένα αρχοντικό σπίτι που βρέθηκε στην ανατολική πλευρά, πίσω από το νοτιοανατολικό πύργο των Μυκηνών, γνωστό ως «Οικία των Κιόνων», επειδή η αυλή είχε πολλούς κίονες (εικ. 11).²²

Η είσοδος Α στη βόρεια πλευρά του σπιτιού οδηγεί στην αυλή. Στη βόρεια πλευρά της αυλής βρίσκεται η αίθουσα (C), ένα πρόθυρο με δύο κίονες, η οποία οδηγεί στον πρόδομο (D) και από εκεί στο υψηλόροφο δώμα (E) με την εστία, που είναι όμως πολύ κατεστραμμένο. Στη δεξιά πλευρά του μεγάρου, μια μικρή θύρα, η *όρσοθύρη* (F), οδηγούσε διαμέσου του διαδρόμου (G) και της κλίμακας (E) στο υπερώο-θάλαμο και διαμέσου των τριών διαδρόμων G-K της λαύρης κατέληγε στην αυλή, έξω από το σπίτι.²³ Έτσι ακριβώς και στο σπίτι του Ορράου, από την αυλή φτάνει κανείς στον πρόδομο (α') και απ' εκεί στο δώμα (d) με τη μεγάλη εστία. Δύο πλευρικές θύρες οδηγούσαν διαμέσου των ισογείων χώρων b-c και e στην αυλή και διαμέσου της ξύλινης κλίμακας του οίκου (d) στους ανώγειους χώρους του (e) και του (h), όπου οι θάλαμοι, η *γυναικωνίτις* και η *άνδρωνίτις*.

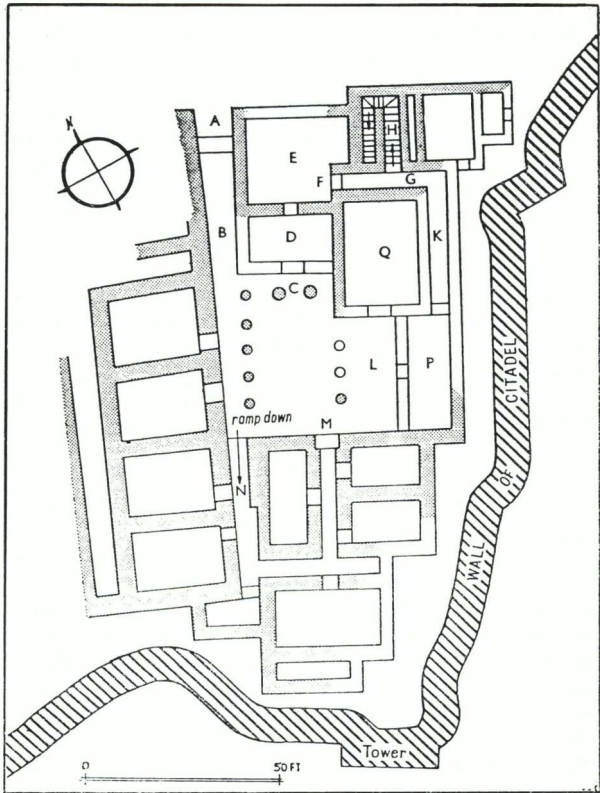
Δεν είμαστε σε θέση να εξηγήσουμε αν η ομοιότητα αυτή ανάμεσα στο ομηρικό σπίτι και στο ηπειρωτικό οφείλεται στην κοινή καταγωγή τους από το μεσοελλαδικό μέγαρο ή αν οφείλεται στον αποικισμό των ηπειρωτικών ακτών κατά τον 14ο και 13ο αιώνα από αποίκους της βορειοδυτικής Πελοποννήσου ή ακόμη οφείλεται στο δεύτερο αποικισμό του 8ου και 7ου αιώνα από τους Ηλείους και τους Κορίνθιους. Η διατήρηση παλαιών τύπων ως τις αρχές του 4ου αιώνα σε μια περιοχή συντηρητική και απομονωμένη, όπως η Ήπειρος, δεν είναι φαινόμενο σπάνιο. Τη συντηρητικότητα αυτή τη διαπιστώνουμε στη χειροποίητη κεραμική της Ηπείρου, που επέζησε μέχρι τον 4ο αιώνα, στους λατρευτικούς τύπους των μαντείων της Δωδώνης και του Αχέροντα,²⁴ στη νεό-

21. Σ. Ι. Δάκρης, *Κασσόπη*, 1984, σ. 18 και 44· *AE* 1986.

22. A. J. B. Wace, F. H. Stubbings, *ό.π.*, σ. 491, εικ. 50.

23. A. J. B. Wace, F. H. Stubbings, *ό.π.*, σ. 491.

24. S. I. Dakaris, *Dodona*, 1971, σ. 19 κε. και *Δωδώνη*, 1986, σ. 17 κε.· του

Εικ. 11. Κάτοψη της «Οικίας των Κιόνων», Μυκήνες.

τερη παραδοσιακή αρχιτεκτονική και την πολιορκία, όπως ο παραδοσιακός τρόπος αποχέτευσης και οι αποχετευτικές δίοδοι του Ζαγορίου.

ιδίου, *Palast und Hütte*, 1982, σ. 359-361· βλ. και *Ιλιάδα και Οδύσσεια, Μύθος και Ιστορία*, Ιθάκη 1986, σ. 144 κ., 162 κ.: Δ. Ευαγγελίδης, Σ. Ι. Δάκαρης, «Το Ιερόν της Δωδώνης, Α' Ιερά Οικία», *ΑΕ* 1959 (1964) 19-23.

Οι αντιστοιχίες του ομηρικού σπιτιού με το σπίτι του Ορράου δεν φαίνεται ότι είναι απλή σύμπτωση. Στο βάθος της αυλής κυριαρχεί ο ευρύχωρος οίκος με την υπερυψωμένη στέγη και την εστία, όπως στο ομηρικό μέγαρο με το μυχό στο βάθος, με την αίθουσα στην πρόσοψη (α') και τις πλευρικές θύρες, την *ορσοθύρη*, που οδηγούν διαμέσου των χώρων a, b, e έξω στην αυλή και με τις κλίμακες που οδηγούν στα υπερώα, στους ομηρικούς θαλάμους. Στη σκηνή της μνηστηροφονίας ο Οδυσσεάς παραγγέλλει στον Εύμαιο (χ 126-138) νά 'χει το νου του στο παραπόρτι, την *ορσοθύρη* του μεγάρου, που επικοινωνούσε με ένα στενό διάδρομο, τη *λαύρη*, μη τυχόν ξεφύγει απ' εκεί κάποιος από τους μνηστήρες, βγει έξω και ειδοποιήσει τους φίλους να σπεύσουν σε βοήθεια, όπως συμβούλευε ο Αγέλαος, ενώ ο Οδυσσεάς κάλυπτε την κύρια θύρα του μεγάρου τοξεύοντας τους μνηστήρες. Αλλά ο γιδοβοσκός Μελάνθιος, ο *αίπολος αἰγῶν*, έβρισκε αδύνατο το εγχείρημα αυτό, διότι ήταν σιμά οι στέριες θύρες και δύσκολη η *λαύρη*, που οδηγούσε στην αυλή. Και τότε ο Μελάνθιος ανεβαίνει, φυσικά από την εσωτερική κλίμακα του μεγάρου, *εξ θαλάμου Ὀδυσσῆος ἀνὰ ῥῶγας μεγάρου*, και κατεβάζει δώδεκα ασπίδες, άλλα τόσα δόρατα και δώδεκα *χάλκινα κράνη, και τόσσας κινέας χαλκήρεας ἱπποδασειάς* (χ 142-145).²⁵

Μοιάζει σα σκηναϊκό η αναπαράσταση του οίκου του σπιτιού 1 του Ορράου (εικ. 9), καθώς η φράση *ἀνὰ ῥῶγας μεγάρου* (χ 143) αποχτά τώρα συγκεκριμένο νόημα. Οι *ῥῶγες* του οδυσσειακού μεγάρου φαίνονται να είναι οι θύρες πάνω από τις δύο ορσοθύρες του ισογείου, που οδηγούσαν στους θαλάμους του υπερώου, όπου φυλάγονταν οι θησαυροί και ο σπλισμός των ανακτόρων, μόνο που το υψηλόροφο μέγαρο της Ιθάκης πρέπει να το φανταστούμε μεγαλοπρεπέστερο.²⁶ Ωστόσο, υπάρχουν και κάποιες διαφορές. Στο μυκηναϊκό μέγαρο η εστία είναι στρογγυλή και περιβάλλεται από τέσσερις κίονες που υποβάσταζαν το οπαιο της στέγης, απ' όπου έφευγε ο καπνός της μεγάλης εστίας, ενώ στο σπίτι του Ορράου η τετράγωνη εστία δεν έχει στύλους γύρω και η στέγη ήταν υψηλόροφη, όπως στο γεωμετρικό μέγαρο του 8ου αιώνα.

Ακόμη λείπουν οι μακρόστενοι διάδρομοι, η *λαύρη*, χαρακτηριστικό γνώρισμα του μυκηναϊκού μεγάρου, που περιέβαλλε τις δύο μακρές πλευρές του, όπως στα μυκηναϊκά ανάκτορα, και διευκόλυνε την επικοινωνία με την αυλή και τα υπερώα. Στο σπίτι του Ορράου υπάρχουν μόνο οι

25. A. J. B. Wace, F. H. Stubbings, *ό.π.*, σ. 491.

26. A. J. B. Wace, F. H. Stubbings, *ό.π.*, σ. 497.

δύο πλευρικές θύρες του οίκου, που οδηγούσαν στην αυλή διαμέσου των χώρων b, a και e και διευκόλυναν τους ενοίκους να αποσύρονται, όταν το απαιτούσε η κατάσταση.

Δεν ήταν όμως άγνωστοι στους γεωμετρικούς χρόνους οι στενοί διάδρομοι γύρω από τον κεντρικό πυρήνα, όπως στο φρυγικό Γόρδιο²⁷ και στην Ήπειρο στους ελληνιστικούς χρόνους. Στο νεκρομαντείο του Αχέρωντα, στο οποίο αναφερθήκαμε στο τελευταίο συνέδριο της 10άκης, γύρω από τις τρεις πλευρές του κεντρικού ιερού, όπου οι *Ἄϊδαο δόμοι καὶ ἔταινης Περσεφονείης* (κ 491, 564), υπάρχουν τρεις διάδρομοι. Ο βόρειος και ο ανατολικός επικοινωνούν με άλλους χώρους στο βάθος, που χρησίμευαν για την εγκοίμηση και τον καθαρισμό των χρηστηριαζομένων, αλλά ο νότιος διάδρομος είναι στενός και μακροειδής, όμοιος με το λαβύρινθο, με τρεις σιδερένιες πύλες, όπως οι πύλες του Ἄδη.²⁸ Επιπλέον οι εξωτερικοί τοίχοι του κεντρικού ιερού είναι υπερβολικά ισχυροί (3,30 μ.). Από τα χρόνια της ανασκαφής είχαμε υποθέσει ότι οι τοίχοι αυτοί, χτισμένοι στην ανωδομία τους με οπτόπλινθους, περιέκλειαν στο εσωτερικό κρυφούς διαδρόμους για να κυκλοφορούν αθέατοι οι ασχολούμενοι με την εμφάνιση των ειδώλων των νεκρών, όπως περιγράφεται στην ομηρική Νέκυια (λ 1 κε.). Οι κρυφοί διάδρομοι επομένως, που δεν απαντούν στο απλό ιδιωτικό σπίτι του Ορράου, δεν ήταν άγνωστοι στην Ήπειρο στους ελληνιστικούς χρόνους.

Η λέξη *λαύρη*, που σημαίνει τον στενό διάδρομο, συνδέεται με τον κοπρώνα²⁹ και δηλώνει ότι και η λέξη *περίστασις*, δηλαδή τον αποχετευτικό διάδρομο που ενίοτε χώριζε κατά μήκος τις οικοδομικές νησίδες σε δύο σειρές σπιτιών, όπως οι δίοδοι στην Αμβρακία και την Κασσώπη, την Ὀλυνθο, στις πόλεις της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, το Γόρδιο κ.ά.³⁰

27. H. Drerup, *Archaeologia Homerica*, 1969, τ. Β', κεφ. Ο, σ. 130.

28. S. I. Dakaris, στο βιβλίο Evi Melas, *Tempel und Stätten der Götter Griechenlands*, Κολωνία 1985, σ. 162-164, σχέδ. 19· S. I. Dakaris, *AntKunst 1es BeiH.*, 1963, σ. 51 κε., εικ. 10· και *Πλάδα και Οδύσσεια, Μύθος και Ιστορία*, 10άκη 1986, σ. 156 κε., εικ. 11.

29. Αριστοφ., *Εἰρ.* 98 κε.

τοῖς τ' ἀνθρώποισι φράσον σιγᾶν,
τούς τε κοπρώνας καὶ λαύρας
καιναῖς πλίνθοισιν ἀνοικοδομεῖν,
καὶ τοὺς πρῶκτους ἐπικλείειν,

όπου οι κοπρώνες συνδέονται με τη λαύρη, την περίσταση, που είναι χτισμένη με καινούρια πλιθάρια.

30. H. Drerup, *ό.π.*, σ. 98 και 130. Δεν είδα το βιβλίο του E. Akurgal, *Bay-*

Οι ομηρικοί όροι, *μέγαρον*, *θάλαμος*, *μυχός*, *λαύρη*, *ορσοθύρη*, *ῥῶγες*, έχουν τα αντίστοιχά τους στα σπίτια του Ορράου, της Κασσώπης και της Αμβρακίας. Ακόμη και οι ακαθόριστης έννοιας ομηρικές λέξεις *μυχός*, *αποχωρισμένος χώρος στο βάθος του οίκου*, *ῥῶγες*, οι θύρες των υπερῶν χώρων στον εξώστη του οίκου (εικ. 9) και πιθανώς η λέξη *θόλος*, που βρισκόταν στον περιμανδρωμένο χώρο της αυλής του σπιτιού του Οδυσσέα, *μεσσηγός τε θόλον καὶ ἀμύνονος ἔρκεος αἰλῆς* (χ 442, 459), όπου ο Οδυσσεύς παραγγέλλει να κρεμάσουν τις δώδεκα σκλάβες, οι οποίες *πᾶσαι ἀναιδείης ἐπέβησαν* (χ 424), μπορεί να έχουν το αντίστοιχό τους στον καλαίσθητο χώρο h, με τη λίθινη ισοδομική πρόσοψη, τη σειρά των παραθυριών και τον ξύλινο εξώστη στο ανώγειο (εικ. 10), και ὄχι με τα κυκλικά κτίσματα που βρέθηκαν σε γεωμετρικό στρώμα στην αυλή σπιτιού της αρχαίας Σμύρνης και ερμηνεύθηκαν ως *σιταποθήκες*.³¹

Κεντρικός πυρήνας του οδυσσειακού ανακτόρου είναι το μέγαρο με την εστία, την αυλή και τους θαλάμους, τύπο που συνεχίζει στους ιστορικούς χρόνους ο ναός. Προβάλλει λοιπόν το ερώτημα, ποια η σχέση του ηπειρωτικού σπιτιού με το ομηρικό σπίτι; Ο Ν. Κοντολέων, στηριζόμενος στην ερμηνεία που δίνει ο Αμμόνιος ο Λαμπρεύς για τη λέξη *μέγαρον*: *βομός, ἐστία, ἐσχάρα, μέγαρον, περιφκοδομημένη ἐστία, δέχεται* ότι η βασική έννοια της λέξης είναι η περίκλειστη ή στεγασμένη εστία ή ο περίκλειστος βομός.³² Επομένως δεν θα ήταν λάθος να δεχτούμε ότι ο οίκος, με τον πρόδομο, την εστία και το μυχό στο βάθος, στέγαζε ιερά στοιχεία, όπως το μυκηναϊκό και το ομηρικό μέγαρο. Η ιερότητα της εστίας στο ομηρικό μέγαρο υπολανάει στο επεισόδιο της ικεσίας του Οδυσσέα, όταν φτάνει στα ανάκτορα του Αλκινόου. Ακολουθώντας τις υποδείξεις της Ναυσικάς (η 153 κε.) ο Οδυσσεύς καταφεύγει στην εστία του μεγάρου, κάθεται στη στάχτη της εστίας και, πιάνοντας τα γόνατα της Αρήτης, ζητεί προστασία. Από τις συμβουλές, που δίνει στον Αλκίνοο ο γέρο-Εγένης, ο *παλαιά τε πολλά τε ειδώς*, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η σκηνή αυτή της ικεσίας στην εσχάρα του μεγάρου ήταν η πιο μεγάλη και η πιο σεβαστή (η 153 κε.): ο Αλκίνοος *ανασηκώνει τον*

rakli, 1950, σ. 76, εικ. 1, πίν. 2. W. Hoepfner, E. L. Schwandner, *Haus und Stadt*, 1986, σ. 4 κε., εικ. 3-4, σ. 27 κε., εικ. 22-23.

31. H. Drerup, *ό.π.*, σ. 130. E. Akurgal, *Alt-Smyrna I. Wohnschichten und Athenatempel*, Άγκυρα 1983, σ. 28, πίν. 16-17.

32. Ν. Μ. Κοντολέων, *Το Ερέχθειον*, ως *οικοδόμημα χθονίας λατρείας*, Αθήνα 1949, σ. 41 κε. και *Mélanges offertes à O. Merlier*, I, 1956, σ. 293 κε. H. Drerup, *ό.π.*, σ. 129.

ικέτη από την εστία και τον καθίζει δίπλα του, στο θρόνο, όπου λίγο πριν καθόταν ο γιός του ο Λαοδάμας (η 167 κε.).

Μια παρόμοια σκηνή επαναλαμβάνεται τρεις αιώνες περίπου αργότερα (Θουκ. 1. 136-137. 1-2). Ο Θεμιστοκλής προβλέποντας τη δίωξη του για μηδισμό κατέφυγε για να σωθεί στην Κέρκυρα. Αλλά, όταν έφτασαν εκεί απεσταλμένοι των Λακεδαιμονίων και των Αθηναίων για να τον συλλάβουν, ο Θεμιστοκλής καταφεύγει με τη βοήθεια των Κερκυραίων στην Ήπειρο, στον βασιλιά των Μολοσσών Άδμητο, στην Πασσαρώννα. Ο Άδμητος έτυχε να απουσιάζει εκείνη την ώρα. Όταν επέστρεψε ο βασιλιάς, ο Θεμιστοκλής ακολουθώντας τη συμβουλή της βασίλισσας κατέφυγε στην εστία του ανακτόρου κρατώντας στην αγκαλιά του το μικρό παιδί του βασιλιά και ζήτησε προστασία. Ο Άδμητος σεβάστηκε τον ικέτη, αν και είχε λόγους να είναι δυσαρεστημένος με τον Θεμιστοκλή, διότι κάποτε είχε προτείνει στην εκκλησία του δήμου των Αθηναίων να απορρίψει αίτημα του μολοσσού βασιλιά. Τον ανασήκωσε από την εστία μαζί με το παιδί, διότι μέγιστον ἦν τὸ ἱκέτευμα τοῦτο, και του παρέσχε άσυλο. Όταν έφτασαν στα ανάκτορα οι διώκτες του, ο Άδμητος αρνήθηκε να τον παραδώσει, αλλά τον απέστειλε με τη θέλησή του δια ξηράς στην Πύδνα της Μακεδονίας, απ' όπου με πλοίο (ὄλκας), που έτυχε να φεύγει για την Ιωνία, κατέφυγε στο βασιλιά των Περσών.

Η ιστορικότητα της ομηρικής σκηνής στα ανάκτορα του Αλκινόου, που επιβεβαιώνεται από τον Θουκυδίδη, αποκτά ιδιαίτερα ενδιαφέρον διότι, αν δεχτούμε ότι η Σχερίη ήταν η ομηρική Κέρκυρα, η οποία στην προαποικιακή περίοδο, προ του 8ου αιώνα, αποτελούσε πολιτιστική προέκταση της Ηπείρου, η σκηνή της ικεσίας του Οδυσσέα στα ανάκτορα του Αλκινόου αποτελεί ένα επιπλέον επιχείρημα για την ταύτιση της ομηρικής Σχερίης με την Κέρκυρα και επίσης στην ομηρική ποίηση ενυπάρχει η ιερότητα στις λέξεις μέγαρον και εστία, όπως υποστήριξε ο Ν. Κοντολέων.³³ Παρόμοια ιερότητα φαίνεται να περικλείνει και ο ομηρικός μυθός του ύψηλού δόμου, όπως και η εστία. Στην ομηρική ποίηση ο μικρός αυτός χώρος είναι ουσιαστικό στοιχείο του μεγάρου και ο ποιητής δεν παραλείπει να μας πληροφορήσει ότι ο Αχιλλέας εὔδε μυχῶ κλισίης εὐπήκτου (I 663) και ο Μενέλαος καθεὔδε μυχῶ δόμου ὑψηλοῖο μαζί με την Ελένη, την διαν γυναικῶν (δ 304).³⁴

Στο μυθό διανυκτέρευσε το συζυγικό ζεύγος, κάτω από την προστασία των Μυθίων θεών που εποπτεύουν και προστατεύουν τον έγγαμο βίο,

33. Ό.π., σ. 47 κε.

34. Βλ. και φ 146, χ 180· Όμηρικός Όγμνος στον Ερμή, στ. 252.

όπως οι Πενάτες των Ρωμαίων, οι Εφέστιοι και οι Έρκειοι θεοί των Ελλήνων. Ο μυχός είναι η μήτρα της ζωής, της γονιμότητας και της αναπαραγωγής, από την οποία εξαρτάται η επιβίωση του γένους, και βροίσκεται κάτω από την προστασία των Μυχίων θεών, που είναι οι αυτοί με τους Πατρώους, τους Γενεθλίους και όλους τους άλλους θεούς που αναφέραμε προηγουμένως.³⁵

Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι ο μυχός του σπιτιού 1 του Ορράου, καθώς είναι λαξευμένος στο βράχο, 1-2 μέτρα κάτω από τους δύο δρόμους που τον περιβάλλουν (εικ. 2), μοιάζει με σπηλιά. Τα δύο στοιχεία του οίκου-μεγάρου, η εστία και ο μυχός, παραλήφθηκαν από το ναό, που συνεχίζει τον τύπο του μυκηναϊκού μεγάρου και στέγαζε το βωμό, μέσα ή έξω από το ναό, και το άδυτον ή άβατον στο βάθος του σηκού, όπου ενίοτε κάποιο χάσμα γης ή σπηλιά αποτέλεσε τον πρώτο πυρήνα της χθόνιας λατρείας, όπως στο δελφικό άδυτον ή μέγαρον, όπου λατρεύτηκαν οι προ-απολλώνειες θεότητες του μαντείου, η Γαία και ο Ποσειδών, ή στο μαντείο της Δωδώνης, όπου η μεγάλη θεά της γονιμότητας φιλοξένησε στις ρίζες της μαντικής φηγού τον Δία τον Νάιο και τον Πελασγικό.³⁶

Ανεξάρτητα από το πρόβλημα κατά πόσο ο ομηρικός οίκος απηχεί το μυκηναϊκό ή πιθανότερα το γεωμετρικό μέγαρο, βέβαιο είναι ότι ο ομηρικός οίκος, με τον πρόδρομο στην πρόσοψη, τη μεγάλη εστία στο μέσον και το μυχό στο βάθος του υψηλόροφου οίκου, ήταν σε χρήση στους μεταομηρικούς χρόνους και ως τον 4ο π.Χ. αιώνα τουλάχιστον στην Ήπειρο, όπως και σε άλλες απόμακρες περιοχές του ελληνικού χώρου, και ήταν πολύ καλά γνωστός στον ποιητή των ομηρικών επών και στους συγχρόνους του.

THE ANCIENT HOUSE OF EPIRUS: HOMERIC SURVIVALS (Summary)

EXCAVATIONS in recent years enriched our knowledge of the Greek ancient house, in NW Greece. Such excavations took place in three ancient cities of Epirus, north of the Ambrakikos bay (fig. 1), that is in Cassope, the capital of the Cassopaeans, in Ambrakia, a

35. Βλ. παραπάνω, σ. 214 και σημ. 19.

36. Ν. Κοντολέον, *Το Ερέχθειον...*, σ. 45-46· Δ. Ευαγγελίδης, Σ. Ι. Δάκαρης, *ΑΕ* 1959, σ. 127 κε· Σ. Ι. Dakaris, *Dodona*, 1971, σ. 82 κε. και *Λωδώνη*, 1986, σ. 86 κε.

Corinthian colony and in Horraon, a small fortified town (fig. 3) which served as a forward base of the Molossians in the southern edge of the natural passage which connected Molossia in central Epirus with the Ambrakikos bay (fig. 1).

At the end of the 1st century B.C. the people of Horraon abandoned their town in order to settle down in Nikopolis. Since then Horraon has never been inhabited and therefore the ancient houses which were built with stones are preserved in a very good condition and present excellent material for the study of the ancient Epirotic house between 4th-1st century B.C. (fig. 2). The central core of the 14,8 × 19,6 Horraon house 1 which we examined consists of a rather spacious yard with a foreyard (fig. 7) of a total area of 55 m² (about 25% of the useful area of the house). At the back of the yard lies a spacious οἶκος (45 m²) consisting of the Homeric prodomos anteroom α' and the large fire place in the centre of the οἶκος. A wooden staircase ran along the three walls of the οἶκος and led first to the west attic of room e and secondly to the eastern wing, above the rooms a, b, c. Consequently we conclude that the οἶκος did not have a ceiling but only a high roof to let the smoke from the fireplace out. Two auxiliary rooms in the eastern side of the house were connected to the οἶκος, the λουτρῶν (b) and the μυχός (c) where, according to the Homeric poems, the couple of the family slept at nights (fig. 6; δ 304, φ 146, χ 180; I 663).

A low narrow stone wall with right angle edges and two rectangular stones was used as a base for the wooden bed of the couple. On the west side of the οἶκος lies the store room and the stable e, which is connected directly to the west road through a gate. This gate was opened at a later stage and then was rebuilt again (fig. 8).

The stone staircase, which lied on the northern side of the foreyard (fig. 10) led to the upper eastern floor with the θάλαμοι and the ἴσπεών, remains of which were found scattered on the floor of the οἶκος.

Among the rooms of upper floor the chamber above e was the women's room isolated from the men's room (ἀνδρωνῆτις) as it could be approached only from the dwelling (οἶκος), ἵνα μὴ ἐκφέρηται ἔνδοθεν ὅ,τι μὴ δεῖ μῆτε τεκνοποιῶνται οἱ οἰκέται ἄνευ τῆς ἡμετέρας γνῶμης. In the upper floor of the eastern side lies the men's room,

ἀνδρωνῆτις, the ἴστεών and probably a room for the other members of the family. The basic therefore elements of the Epirotic house are the οἶκος with the hearth, the μυχός and the πρόδομος, the yard and in the upper floor the θάλαμοι, as in the house of Paris in Troy οἷ οἷ ἐποίησαν θάλαμον καὶ δῶμα καὶ ἀλλήν (Z 316). In the house of Cassope and in the house 1 of Horraon we come across all the above elements of the Homeric house (ὑψηλόροφος δόμος with the ἐστία, the ὀρσοθύρη (χ 126, 132, 333), μυχός, πρόθυρον). In addition, the ῥῶγες (χ 143) from where Melanthios brings the arms to the μνηστῆρες during the μνηστηροφονία seem to be the gates to the room where Ulysses' arms were kept. This correspondance between the Homeric house and the Epirotic house in the 4th century B.C. shows that in post - Homeric time, mountainous Epirus, well known for its conservative culture, preserved this type of house. Nevertheless, we are not yet in a position to confirm whether this type of house follows some mesohelladic local building tradition or is an inheritance of the mycenaean colonization of these areas of Epirus during the 14th and 13th centuries B.C., or more likely of the last colonization of 8th and 7th centuries B.C.

Geometrische Wagen in Olympia

VERSUCHT MAN, sich ein Bild von der Lebensrealität im 8. und 7. Jh.v.Chr. zu machen, so bieten Homer und die Archäologie nicht wenig zu Haus und Stadt und einiges auch zur Bewältigung der häufig erstaunlich weiten Distanzen per Schiff. Wie wurden aber kleinere Entfernungen überwunden? Wie konnte man grössere Lasten von den Schiffsanlegeplätzen ins Landesinnere bewegen? Wanderte man immer auf steinigem Pfad (ἀταρπτός τροχέη), wie Odysseus zum Gehöft des Eumaios (ξ 1)?

Bei Homer sind Wagen in vierfacher Funktion genannt: in der Ilias überwiegt — dem Inhalt des Epos entsprechend — die Verwendung als Streit- und Rennwagen; in der Odyssee kommen zwei viel zitierte Stellen hinzu, die Fahrt der Nausikaa zum Fluss, wo sie Odysseus trifft, und dann abends zurück am Athenahain vorbei in die Stadt (ζ) sowie die Fahrt des Telemachos in zwei Tagen von Pylos nach Sparta (γ) und noch kürzer zurück (ο). Telemach benutzt den schnellen zweirädrigen Pferdewagen der Ilias (ἄρμα), Nausikaa den hohen vierrädrigen Maultierwagen (ἄμαξια, ἀπήνη), den auch Priamos in der Ilias als Lastwagen brauchte. In beiden Fällen wird die Fahrt im Epos wie selbstverständlich erwähnt, es wird von keinen Gefahren und Schwierigkeiten gesprochen, es werden keine Staub- und Schlammlöcher oder unpassierbaren Stellen erwähnt; nur nachts mag Telemachos' Begleiter Peisistratos nicht ausfahren.

Beide Wagentypen, die bei Homer nicht ganz einheitlich geschildert sind, finden sich auch auf geometrischen Vasen dargestellt. Der leichte zweirädrige Streit-, Renn- und Reisewagen Homers ist ausserdem in kleinem Format als Motiv in Ton und Bronze neben den zu Tausenden zählenden Tiervotiven die zahlreichste Gruppe kleinformatiger Weihgaben der geometrischen Zeit in Olympia. Sowohl wegen des rein Gegenständlichen als

auch wegen der Bedeutung der Votive lohnt es sich, diese Bilder, die in Metall eine Grösse von 16,5 cm Höhe und 12,5 cm Breite und in Ton sogar von 15 cm Breite, 25 cm Höhe und 30 cm Länge erreichen, zu den oben genannten Fragen heranzuziehen. Wir beschränken uns allerdings in den folgenden Beschreibungen auf die bronzenen Wagnotive in Olympia, die noch weitgehend unpubliziert sind.

Vor einigen Jahren habe ich allerdings den einzigen unter den olympischen Votivwagen schon veröffentlicht, bei dem wir die Zugehörigkeit der Pferde beweisen können. Diese ermöglichen im Vergleich mit den freien Votivfiguren in Olympia auch eine Einordnung in olympische, stark von argivischen beeinflusste Werkstätten und eine ungefähre Datierung in die späten 70er oder 60er Jahre des 8. Jh.v.Chr. Der Wagen (Gesamtlänge 10,7 cm, Abb. 1) trug nach dem innen ganz glatten Trittbrett sicher keinen Lenker: er ist uns aber trotz seiner bescheidenen Qualität wichtig, weil er alle häufig einzeln gebildeten und überlieferten übrigen Bestandteile eines olympischen Wagens im Zusammenhang zeigt, den Wagenkorb mit dem geschlossenen Brett, die Achse als seitlich daran ansetzende Stümpfe, die mit dem Wagen in einem gegossene lange Deichsel und das übergesteckte Joch. Wie das Joch waren auch die Räder einzeln gegossen, es ist aber nicht sicher, ob das gut passende, von uns mitfotografierte linke Rad wirklich zu diesem Wagen gehörte. Um das Geländer des Wagens geschlungen haben sich noch vier flache Drähte erhalten, die

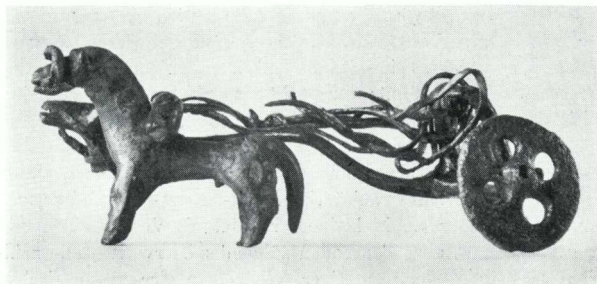

Abb. 1. Olympia, Museum: geometrischer Votivwagen.

jeweils mit dem einen gebrochenen Ende zum rechten, mit dem anderen zum linken Gespannpferd führen. Weitere Drähte sind durch die Mäuler jedes der beiden Gespannpferde geführt, je einer diente zu ihrer Befestigung am Joch. Da an den erhaltenen Drähten nirgends eine Flickung vorkommt, könnten sie Teile eines einzigen, sehr geschickt von Pferd zu Pferd geführten Drahtes sein, der dann nur an einer Stelle beim Zusammenstoß von Anfang und Ende verbunden werden musste. Wie ein Geflecht wagerecht über Pferden und Wagen liegend haben sie dann auch die konkrete Funktion des Zusammenhalts des ganzen lockeren Gebildes gehabt.

Fragmente von tönernen Wagn votiven zeigen, dass die Sitte, das Bild eines Wagens in kleinem, aber doch ansehnlichen Format den olympischen Göttern zu stiften, bereits im 10. Jh.v.Chr. nachzuweisen ist, noch ehe jene an den Pferden des kleinen Bronzewagens sichtbaren argivischen Einflüsse mit den Dreifussgiessern aus der Argolis in Olympia auftauchten. An diesen Tonwagen orientiert, gibt es daher auch schon früh im 8., vielleicht schon im 9. Jh. erste Bronzewagen, einfache Werke einfacher Demiourgen, die sicher nicht auf die Votivproduktion spezialisiert waren. Allerdings zeigen sie dann die Strukturmerkmale des sogenannten

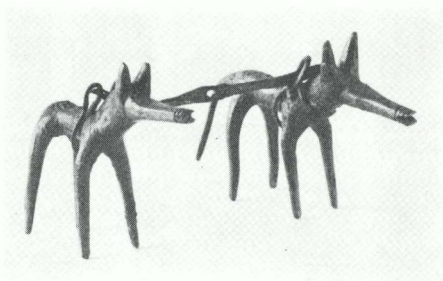

Abb. 2. Olympia, Museum: Gespannpferde eines geometrischen Votivwagens.

hochgeometrischen Stils nicht weniger eindrucksvoll als attische Keramiker oder argivische Giesser. Ein einheimisch-olympisches Gespann ist von W. Dörpfeld nordwestlich des Metroons in Olym-

pia ausgegraben worden, das wenig früher als der vorher besprochene Wagen sein wird; es trägt ein blechartig dünnes Joch von 7,3 cm Breite (Abb. 2).

Eine mit 14,7 cm überlange Deichsel ist im Ganzen aus einem Stück Blech aufgerollt (Abb. 3); an einem Ende ist die Trittbrettlfläche unaufgerollt geblieben, auch Achse, Geländer und Räder waren aus Blech. Das vordere Ende ist nicht ganz zusammengerollt und zusätzlich breitgeschlagen, um mit Hilfe eines erhaltenen Niets an einem Joch befestigt zu werden, wie es am Dörpfeld-Gespann überliefert ist. Wieder gilt, dass der Wagen in seinen Hauptteilen auseinandernehmbar gedacht ist, im Ganzen jedoch vom geometrischen, unverhüllt die Addition der Teile vorführenden Gestalten geprägt ist: hinter und zwischen den dünngliedrigen Pferden aus der Zeit der Gründung der olympischen Spiele haben wir ein ebenso sperriges, leichtes Gefährt anzunehmen. Wieder trug es, da keine Spuren das zulassen, mit Sicherheit keinen Lenker.

Überblickt man die übrigen insgesamt 84 erhaltenen Fragmente bronzener geometrischer Lenkerwagen, Räder, Deichseln, Joche und Gespannpferde aus Olympia, so tritt nur eine Gruppe deutlich aus den übrigen hervor, die sich wegen der dazugehörigen Lenker- und Pferdefiguren als lakonisch zu erkennen gibt und in dem relativ eng begrenzten Zeitraum der 60er bis 40er Jahre des 8. Jhs. entstanden sein muss. Eines der schönsten Beispiele ist im Nationalmuseum in Athen (NM 6190, Abb. 4) und hat eine Höhe von 13,4 cm. Der Wagenlenker, der einen einfachen plastischen Bandgürtel

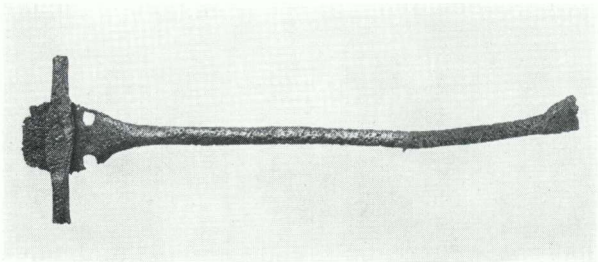

Abb. 3. Olympia, Museum: Deichsel, Brett und Achse eines geometrischen Votivwagens.

GEOMETRISCHE WAGEN IN OLYMPIA

und einen sehr kleinen Helm mit mächtigem hintüberfallenden Busch trägt, ist für sich gegossen und nachträglich auf den massiven Wagenboden genietet worden. Deichsel und Achsen sind mit dem Wagen und seinem Geländer in einem gegossen, Räder, Joch, Zügel

Abb. 4. Athen, Nationalmuseum: geometrischer Votivwagen mit Lenker aus Olympia.

und Pferde wurden wie der Lenker hinzugefügt. Es kommen auch blechartig dünne Räder vor, so bei einem Beispiel im Pergamonmuseum Berlin, das heute eine Länge von 7,3 cm hat (Abb. 5). Eine besondere Bedeutung muss den Drahtzügeln zugekommen sein, die zum Anbinden der Pferde (einmal sogar durch ein Loch im Hals), zur Darstellung der auch von den Vasenbildern her bekannten Deichselverstrebung und vor allem zur formal ganz wesentlichen Angabe eines den Raum zwischen Pferden, Joch, Wagen geländer und Lenker erschliessenden 'Strahlennetzes' gedient haben —so wenig die verbogenen Reste davon heute auch noch zeigen. Diese Wagnvotive sind künstlerische Höhepunkte der Zeit um die Mitte des 8. Jhs.v.Chr., legitime Zeugen der Vorstellung von Art und Bedeutung der Wagen in vorhomerischer Zeit. Doch muss die hochgeometrische Darstellungsweise beachtet werden: der

Lenker wird als bewaffnet geschildert, wenn auch in äusserst abgekürzter Form mit Helm und Mitra. Voll bewaffnet hätte er einen Lenker neben sich gebraucht, wie das bei Homer oft genug beschrieben ist. Ob hier also ein homerischer Vorkämpfer gemeint ist, ein Streitwagen? Sicher kein Rennwagen, eher doch der Adlige, der Herr eines Oikos, in repräsentativem Auftritt; *das* aber in einer künstlerischen Darstellung, die so nah oder so fern der Realität ist wie die Darstellung im Epos. Da die grosse Zahl der tönernen Wagen unbewaffnete, ja mehrmals mit dem Reisehut (*πέτασος*) bekleidete Männer zeigt, kann auch der behelmte Bronzewagenfahrer kaum konkret benannt werden. "Der Lenker ist der adlige Herr in seinem Wagen, friedlich zuallermeist oder gewappnet, wie er seinen Hof schützen konnte, jedoch ohne Bezug auf ein bestimmtes Fahren oder Rennen." Dass Wagenrennen in Olympia erst 680 (Viergespanne) bzw. 408 v. Chr. (Zweigespanne) eingeführt wurden, sei hier nur angemerkt.

Vom lakonischen Wagentvotiv mit Lenker ist eine weitere, in mehreren Beispielen erhaltene Form abgeleitet, bei der der Lenker den olympischen unbewaffneten tönernen Wagenlenker besonders nahe verwandt ist und durch diese Vergleiche auch in die erste Phase der spätgeometrischen Kunst, in die 30er Jahre des 8. Jhs. v. Chr. datiert werden kann. Der Wagenkasten ist vierteiliger verstrebt und in der Regel auch mit geflochtenem Trittbrett versehen,

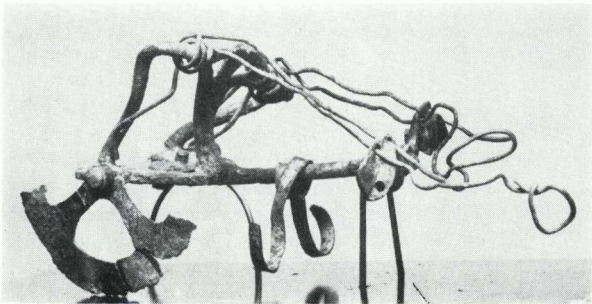

Abb. 5. Staatliche Museen zu Berlin, Pergamonmuseum: geometrischer Votivwagen aus Olympia.

GEOMETRISCHE WAGEN IN OLYMPIA

die Achsen sind eigens unterlegte Stangen, die Deichseln und Joche mitgegossen. Durch die einmal erhaltene breite Nabe lassen sich kräftige Speichenräder mit diesen Wagen verbinden. Auch hier sind runde oder flachgehämmerte Drähte als Zügel benutzt worden, die durch Löcher in den grossen Händen der Lenker geführt waren.

Ein Beispiel in Athen (NM 6112) mit einer erhaltenen Höhe

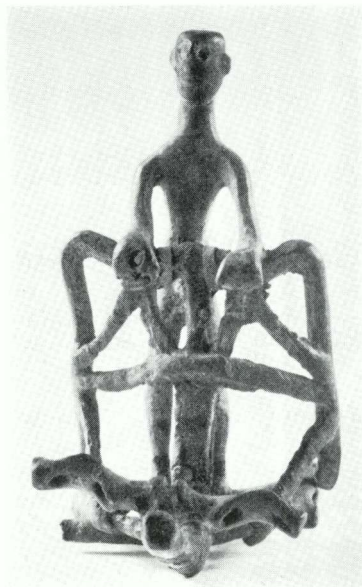

Abb. 6. Staatliche Museen Berlin, Antikenmuseum:
geometrischer Votivwagen mit Lenker aus Olympia.

von 7,7 cm hat einen Lenker mit Gürtel und Petasos, ein feineres im Antikenmuseum Berlin, vielleicht das jüngste dieser Reihe mit einer Höhe von 9,5 cm (Abb. 6), zeigt den Lenker nur im Gürtel. Dazu kommen Räder mit sich verbreiternden Speichen, ein Beispiel hat einen Durchmesser von 6,9 cm (Abb. 7), und Deich-

seln wie ein abgebrochenes Beispiel von 7,7 cm Länge mit dem mitgegossenen Joch. Betrachtet man die grosse Zahl einzeln erhaltener Räder unter dem Votivbestand in Olympia, von denen wir natürlich nicht immer wissen können, ob sie tatsächlich an Wagen versetzt oder einzeln geweiht worden sind, so scheinen die Unterschiede gross. Wir haben jedoch schon gesehen, dass sowohl blechartig dünne wie gegossene Räder verwendet wurden und dass sie wohl denselben Entwicklungen folgen; hier wie da gibt es runde und zipflige Ausschnitte oder relativ genaue Angaben von Speichen und Radkranz. Alle Wagen mit Lenkern, bei denen wir

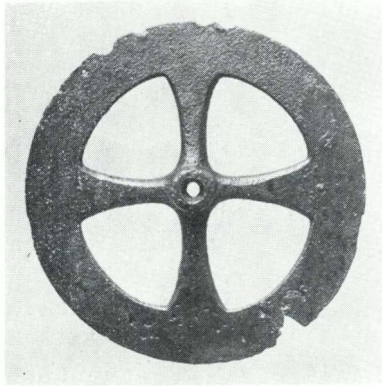

Abb. 7. Olympia, Museum: Rad eines geometrischen Votivwagens.

uns eine Vorstellung von den Rädern machen können, haben Räder mit grossen, die Speichen nach aussen stärker werden lassenden Ausschnitten. Dieser Typus ist am schönsten bei einem grossen Rad mit fast 12 cm Durchmesser zu sehen, wo innen und aussen ein feiner Dekor in Tremolierstich aufgesetzt ist — hier könnte sehr wohl eine Einzelweihung vorliegen, die Räder wurden in homerischer Zeit ja vom Wagen getrennt aufbewahrt (E 720ff.). Umstritten ist die Zahl der Speichen, die in aller Regel bei den Wagenvotiven und in der Vasenmalerei vier sind: Da ein Vierspeichenrad

GEOMETRISCHE WAGEN IN OLYMPIA

zum realen Gebrauch denkbar ungeeignet ist, erkennen wir darin eine künstlerische Konvention wie bei den geschlossenen Scheibenrädern der Tonwagen. Ebenso ist ja die Kopf- oder Halsdurchbohrung der Pferde keine Schilderung der Realität sondern eine dem Kunsthandwerker durch die Notwendigkeit diktierte Form, die einzeln gegossenen Pferde mittels der Drahtzügel ans Gefährt zu binden. Geometrische Form ist öfter durch das unbekümmerte Stehenlassen der Konstruktionsbedingungen bestimmt, der Niete bei Kesseln und Helmen zum Beispiel.

Dieses: die Künstlichkeit der Votivwagen, bringt mit sich, dass wir sie nur parallel zu den Epen aber nicht statt ihrer betrachten dürfen; sie folgen ihren eigenen künstlerischen Gesetzen. Daher halte ich eine aus dem Denkmälerbestand abgeleitete Wagentypologie, wie sie E. von Mercklin und P.A.L. Greenhalgh mit weitreichenden historischen Schlüssen vorgelegt haben, für gezwungen: wie man in der Realität des 8. Jhs. neben den Vierradwagen verschiedene Ausführungen leichter, zerlegbarer zweirädriger Reise-, Renn- und Streitwagen benutzt haben wird, muss man den geo-

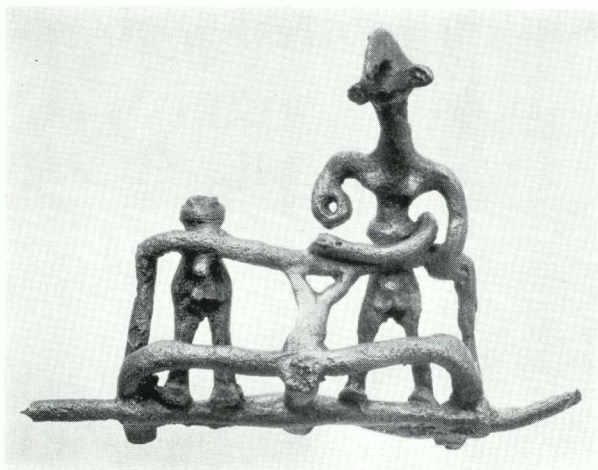

Abb. 8. Olympia, Museum: geometrischer Votivwagen.

metrischen Bronzehandwerkern verschiedene Darstellungsweisen zubilligen, je nach Können und Werkstatt-Tradition.

Um diese Situation besser verstehen zu können, muss der Zeitraum abgegrenzt werden, in dem tönernerne und bronzene Wagenvotive in Olympia zur Weihung kamen. Es wurde schon angedeutet, dass die Tonfiguren dabei die längere Geschichte aufweisen. Sie beginnen mit einzelnen Beispielen im 10. Jh.v.Chr., sie finden

Abb. 9. Athen, Nationalmuseum:
geometrischer Wagenlenker.

sich mit stilistisch gut beschreibbaren, auch der Grösse nach auffallenden Exemplaren im streng-geometrischen späten 9. Jh., sie erfahren mit den Pferden und Rindern eine sprunghafte Steigerung im 2. Viertel des 8. Jhs. und hören, was die Lenkerbilder angeht, mit dem 3. Viertel des 8. Jhs. wieder auf; nur vereinzelt sind später noch lenkerlose Wagen geweiht worden. Kürzer ist die Reihe der Wagenvotive aus Bronze, sie setzt mit einem ganz eigen-

tümlichen, von uns —E. Kunze folgend— noch dem späten 9. Jh. zugewiesenen Streitwagen mit zwei Fahrern ein (Abb. 8), sie findet grössere Zahl erst im 2. Viertel des 8. Jhs. mit den argivisch beeinflussten lenkerlosen und den lakonischen lenkerbesetzten Wagen, um nach den spät-geometrisch-olympischen Beispielen, die wir gezeigt haben —hier ein Lenker mit Petasos in Athen (NM 6170, Abb. 9), H. 8,7 cm—, ebenfalls im letzten Viertel des 8. Jhs. mit einzelnen lenkerlosen Wagen zu enden. Die sehr seltenen archaischen Lenkerfiguren aus Bronze gehören schon zu anderen Weihegaben.

Mehr als fünfhundert Fragmente tönerner und mehr als 80 Fragmente bronzener Wagenvotive der geometrischen Zeit sind aus Olympia bekannt geworden; die Mehrzahl gehört dem 2. und 3. Viertel des 8. Jhs.v.Chr. an. In dieser Zeit muss das Wagenfahren in der Elis demnach so selbstverständlich gewesen sein wie die Erwähnung der Telemachreise von Pylos nach Sparta in der Odyssee. Das wirft aber weitere Fragen auf: wir erkennen in den meisten Wagenvotiven Olympias den repräsentativen Auftritt adliger Herren im Heiligtum. Es muss also Wege und Strassen gegeben haben, die mit den schnellen, leichten Zweiradwagen befahrbar waren. Mehr noch: die Strassen mussten in Ordnung gehalten, bei Unfällen musste für Abhilfe gesorgt werden. Wenn die Fahrt lang war, musste man in befreundeten Häusern übernachten, wie es Telemach und sein Freund, der Nestorsohn, in Pherai taten. Und wo die leichten Reisewagen unterwegs waren, konnten auch die schweren Lastwagen fahren. Die Überlandverbindungen können in homerischer Zeit so selten nicht gewesen sein!

ARCHÄOLOGISCHE LITERATUR ZUM THEMA

- A. Furtwängler, *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia*, Ergebnisse IV, 1890, 39ff.
 E.v.Mercklin, *Der Rennwagen in Griechenland*, 1909.
 P. A. L. Greenhalgh, *Early Greek Warfare*, 1973.
 W.-D. Heilmeyer, "Wagenvotive", *Olympia-Bericht* 10 (1981) 59ff.
 Ders. in: A. Mallwitz - H.-V. Herrmann, *Die Funde aus Olympia*, 1980, 35f.
 Photos: Dtsch. archäol. Institut Athen, Staatl. Museen zu Berlin (Ost)–Antiken–Sammlung, Staatl. Museen SMPK Berlin (West)–Antikemuseum.

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΑΡΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΟΛΥΜΠΙΑ

(Περίληψη)

ΟΤΑΝ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙ κανείς να σχηματίσει μια εικόνα για τις πραγματικές συνθήκες της ζωής τον 8ο και 7ο π.Χ. αι. ο Όμηρος και η αρχαιολογία του προσφέρουν αρκετές πληροφορίες για το σπίτι και την πόλη, ακόμα για τον τρόπο που τα πλοία της εποχής διέσχιζαν εντυπωσιακά μακρινές αποστάσεις. Τι γινόταν όμως με τις μικρότερες διαδρομές; Πώς θα μπορούσε κανείς να μετακινήσει μεγάλα φορτία από τις αποβάθρες στο εσωτερικό; Περιπατούσαν πάντα σε δύσβατα μονοπάτια (*ἀταρπὸς τρηχεῖα*) όπως ο Οδυσσεύς όταν βιάδιζε προς την καλύβα του Εύμαιου (ξ 1);

Στον Όμηρο τα άρματα λειτουργούν με τέσσερις τρόπους: Στην Ιλιάδα υπερσχύει —σύμφωνα με το περιεχόμενο του έπους— η χρήση τους στον πόλεμο και στους αγώνες (Ψ 362 κε.). Στην Οδύσσεια μας βοηθούν στην έρευνά μας δύο χωρία: η διαδρομή της Ναυσικίας ως το ποτάμι όπου συναντάει τον Οδυσσέα και το απόγευμα η επιστροφή στην πόλη μέσα από το άλσος της Αθηνάς (ζ)· ακόμα το διήμερο ταξίδι του Τηλέμαχου, από την Πύλο στη Σπάρτη και η πιο σύντομη επιστροφή του. Ο Τηλέμαχος χρησιμοποιεί το γρήγορο δίτροχο τέθριππο της Ιλιάδας (*ἄωμα*), η Ναυσικία την ψηλή τετράτροχη *ἡμιονείη ἄμαξαν* (ζ 72 *ἄμαξα ἀπίνη*), που τη χρησιμοποιεί και ο Πρίαμος στην Ιλιάδα (Ω 266).

Και οι δύο τύποι αρμάτων —την πλήρη περιγραφή τους δεν τη βρίσκουμε στον Όμηρο— βρίσκονται αποτυπωμένοι στα γεωμετρικά αγγεία. Το άρμα που στον Όμηρο χρησίμευε για τον πόλεμο, για τις αρματοδρομίες και για τα ταξίδια, το βρίσκουμε σε μικρό σχήμα σαν πήλινο και χάλκινο ανάθημα κοντά σε χιλιάδες ομοιώματα ζώων της γεωμετρικής εποχής, στην Ολυμπία. Τα ίδια τα αφιερώματα και η ξεχωριστή σημασία τους μας πείθουν ότι αξίζει τον κόπο τα έργα αυτά που στο μέταλλο φθάνουν τα 16,5 εκ. ύψος και 12,5 εκ. πλάτος και στον πηλό σχεδόν τα 15 εκ. πλάτος, 25 εκ. ύψος και 30 εκ. μήκος να τα χρησιμοποιήσουμε για να απαντήσουμε, όσο είναι δυνατόν, στα ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή της εισήγησής μας.

Έχουν βρεθεί στην Ολυμπία περισσότερα από πεντακόσια θραύσματα πήλινων και περισσότερα από 80 θραύσματα χάλκινων ομοιωμάτων από άρματα της γεωμετρικής εποχής, αφιερωμένα στους θεούς. Τα πιο πολλά ανήκουν στο δεύτερο και τρίτο τέταρτο του 8ου π.Χ. αιώνα. Επομένως το ταξίδι με άρμα στην Ιλιάδα τα χρόνια του Ομήρου ήταν κάτι

τόσο συνηθισμένο όσο αυτονόητο θεωρείται και το ταξίδι του Τηλέμαχου από την Πύλο στη Σπάρτη. Πίσω από τα περισσότερα αναθήματα μαντεύουμε την επίσκεψη κάποιου άρχοντα. Συμπεραίνουμε ακόμα πως πρέπει να υπήρχαν δρόμοι και μονοπάτια για ελαφρά δίτροχα άρματα, αλλά και για βαριά φορτηγά, πως οι δρόμοι αυτοί έπρεπε να συντηρούνταν και πως υπήρχε πρόνοια για την περίπτωση που θα συνέβαινε κάποιο ατύχημα. Όταν η διαδρομή ήταν μεγάλη θα έπρεπε οι ταξιδιώτες να διανυκτέρευαν σε σπίτια φίλων, όπως έκαναν ο Τηλέμαχος και ο φίλος του, ο γιος του Νέστορα, στις Φερές. Το συγκοινωνιακό δίκτυο λοιπόν την ομηρική εποχή πρέπει να ήταν αρκετά πυκνό.

Συντομογραφίες

- AAA : *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα* εξ Αθηνών, 1968 κε.
AA : *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, Αθήνα 1915 κε.
AE : *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Αθήνα 1837 κε.
AEM : *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*.
AJP : *American Journal of Philology*.
AntK(unst) : *Antike Kunst*, Βασιλεία 1958 κε.
BCH : *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Παρίσι 1887 κε.
BSA : *Annual of the British School of Athens*.
Γ : γεωμετρική περίοδος.
CAH² : *Cambridge Ancient History*.
CP : *Classical Philology*.
CQ : *Classical Quarterly*.
EAA : *Enciclopedia dell' Arte Antica Classica e Orientale*, Ρώμη 1958 κε.
ΕΕΦΣΠΑ : *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*.
Hπ. Χρον. : *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Ιωάννινα 1926-1941, 1980 κε.
JHS : *Journal of Hellenic Studies*.
IE : Indo-European languages.
LfgrE : *Lexicon des frühgriechischen Epos*.
LSJ : Liddell και Scott, *A Greek-English Lexicon*.
ΠΑΕ : *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 1871 κε.
ΠΓ : πρωτογεωμετρική περίοδος.
Princ. Enycl. : *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton University Press, 1976.
RE : *Real-Encyclopaedie*.
RhM : *Rheinisches Museum*.
SGDI : *Sammlung der griechischen Dialektinschriften*, ed. H. Collitz, Γοτtinge 1884-1915.
ΥΓ : υστερογεωμετρική περίοδος.

Ευρετήρια

α' Γενικό ευρετήριο

- αγαθός 65
 Αγαμέμνων (-ας) 39, 53, 56, 96, 100, 101, 106, 107, 121, 152, 153
 Αγέλαος 219
 ἀγρονόμοι 133
 Ἄδης 220
 Ἄδμητος 222
 Αθήνα (-αίαι) 175, 222
 Αθηνά (Ἀθήνη) 77, 109, 116, 120, 122, 147, 170, 172, 175, 184, 238· γλανκώπις 172, 175· Ἐργάνη 171· κτησίη 172· Μέντης 120· μήτηρ 175· Παλλάς 173· χαλκίοικος 175
 ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ 153
 Αἰκντας 74· ἀρματοπηγός 69
 Αιγείρα 179, 180
 Αἶγιο 179
 Αἶγισθος 15, 53
 Αἰθίοπες 110
 αἴθουσα 65, 79, 80, 81, 83, 84, 90, 155, 217
 Αισχύλος 56· Ἀγαμέμνων 51· Ὀρέστεια 56
 Αιτωλία 183
 αἶψα 79
 Ἄκτιο 201
 ἀλεξάνδρινοί γραμματικοί 105
 Αλέξανδρος 108, 111, 112, 113, 116, 117· βλ. και Πάρις
 Αλεξίου Μ. 94
 Ἀλήμιον πεδίον 118
 Αλκαίος 115
 Αλκίτας Β' 206
 Ἄλκιμος 155
 Αλκίνοος 55, 82, 91, 120, 221, 222
 Αμαρυντιάδες νύμφες 146
 Αμβρακία 201, 203, 204, 206, 214, 216, 220, 221
 Αμβρακικός 202, 203, 204
 Αιμύτοπος, Ηπείρου 201, 206, 208
 Αιμμώνιος ο Αιμπιτρεύς 221
 Αιμισιάδες νύμφες 146
 Ανδρέου Ηλ. 203
 Ανδρομάχη 94, 95, 96, 105, 106, 107, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 121, 124, 150, 151, 156, 213
 Ἄνδρος 183, 184
 ἀνδρῶν (-νος) -ἀνδρονίτις 87, 207, 213, 216, 217, 224, 225
 ἀντίθρονον 82
 Αντίλοχος 153, 154
 Αντίνοος 122, 171
 ἄντρον θεασπέσιον 131
 Απόλλων 172, 185, 186· ἐκατηβόλος 141· ιερό Θέρμου 182, 183· Σωτήρης, νός στην Αμβρακία 204
 Ἀπόλογοι 108, 109, 120
 Αππιανός 206· Ἰλλυθ. 206
 Ἄργος 67
 Ἄργος (πόλη) 118, 119, 153
 ἀρετή 100
 Ἀρήτη 98, 99, 101, 221
 ἀριστεία 118
 Αριστοτέλης 198· Πολιτεία 198
 Αριστοφάνης 174· Εἰρήνη 220· Θεσμοφοριάζουσαι 166, 174· Πλούτος 173
 Αρκάνας 206
 Ἄρτα 203, 204
 Αρτεμίδωρος 175· Ὀνειροκριτικόν 175
 Αρχαιολογική Εταιρεία Αθῆνας 129, 201
 ἄρχων βασιλεὺς 197
 Ἀσίνη 189, 190
 Αστυάναξ (-κτας) 95, 113, 114, 115, 117
 ἄτη 33
 Ἀτρείδες 152, 213
 Αύγουστος 201
 αὐλή 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 87, 88, 89, 90, 211, 216, 217, 219, 220, 221, 225
 Αυτομέδοντας 155
 Αφροδίτη 113, 151
 Αχαιοί 39, 91, 110, 141, 151, 152
 Ἀχελῷον ἱερὸν 134
 ἄχερος 72
 Ἀχέρωντα, μαντείο 217, 220
 Αχιλλέας 94, 95, 96, 97, 100, 106, 107, 111, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 213
 Βαθύ 140

- Βάρη 186, 187
 Βελλεροφώντης 118, 119
 Βιέννης, πανεπιστήμιο 106
 Βοκοτόπουλος Ι. 203
 Βρισίης (-δα) 96, 106, 107
 Βρόκαστρο 193
 Βροντάς, Κρήτης 191, 192
- Γαία 223
 Γαρδίκι, Ηπείρου 205
 Γενέθλιοι θεοί 160, 214, 223
 Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βερολίνου 201
 γεωμετρικά αγγεία 238
 γεωμετρικοί χρόνοι (εποχή) 220, 238
 Γλάκος 106, 107, 111, 117, 118, 119
 Γόρδιο, Φρυγίας 220
 Γραβάνη Κ. 201, 203
 γυναικωνίτις 216, 217
- δαίμων γενέθλιος 144
 Δάκκρης Σ. Ι. 201, 203, 205, 206, 210, 217, 218, 223
 Δακνοί 110
 δάος 155
 Δαφνηφόρειο 185, 186
 Δήμητρα 173, 179, 180
 διαιτητήριον 215
 Διδώρος Σικελιώτης 206
 Διομήδης 74, 106, 107, 111, 112, 117, 118, 119
 Διονύσιος Αλικαρνασσεύς 173, 214·
Ρωμαϊκή Αρχαιολογία 173, 214
 Δόσκουροι 173
 δέμνια... ὄρηα 155
 δέμιο 21, 23
 Δόλιανη, Θεσπρωτίας 205
 δόμος 11, 12, 15, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 43, 53, 71, 72, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 112, 116, 151, 155, 171, 213, 220, 222, 225
 δόπος 155
 δῶ 20, 21, 23, 24, 25, 27
 Δωδώνη 204· μαντεῖο 217, 223
 δῶμα 11, 12, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 64, 76, 78, 81, 82, 87, 155, 164, 216, 217, 225
 δῶρα 14, 82
- Εκάβη 112
 εκκλησία του δήμου 222
 Ἐκτορας (-ωρ) 94, 95, 96, 97, 98, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 121, 124, 149, 150, 151, 152, 155, 156
- Ελένη 96, 98, 99, 101, 106, 107, 111, 112, 113, 117, 151, 213, 222
 Ἐλενος 112
 Ἐλευσίνα 179, 180
 Ἑλλάδα - Ἑλληνες 89, 93, 160, 173
 ελληνοιστικοί χρόνοι 220
 Ἐμποριό, Χίου 183, 184, 185, 196
ἔργα γυναικῶν 83
 Ἐρέτρια 184, 185, 186, 196
 Ἐρκαίοι θεοί 160, 214, 223
ἔρκος 83, 166, 167, 174, 221
 Ἐρμής (*Ἐρμείης*) 152, 164, 165, 172, 174· ἑδσκοπιος 174· προπόλαιος 174· προστατήριος 174· πυλιγδόκος 174· ψυχομοπός 174
 ερωτισμός 97
 Ἐστία 162, 173
ἑστία 123, 162, 163, 164, 217, 219, 221, 222, 223
ἑσχαρά 163, 221
 εταίροι 155, 166
 Ευαγγελίδης Δ. 205, 218, 223
 Εύβοια 190
 Εύμαιος 39, 91, 105, 108, 109, 116, 122, 174, 219, 238
 Εύμηλος 154
 Ευμολπίδες 180
 Ευρύκλεια 99, 121, 123
Εὐρυμεναι (Ευρυμενές) 206
 Ευρυνόμη 121, 122
 [Ευριπίδης] Ἰκέτιδες 164
 Ευρυσάκης 114
 Ευτρόπιος 206
ἐφέστιος -οι θεοί 50, 51, 53, 54, 214, 223
 Εχένης 221
- Ζαγορά, Ἄνδρου 183, 184, 196
 Ζαγορίου, χωριά 211, 218
 Ζεὺς 89, 133, 153, 164, 167, 168, 170, 172, 175· ἔρκειος 89, 167, 174· ἐφέστιος 174· Ζήν 169· Κρονίδης 169· κτήσιος 172, 174, 175· Νάιος 223· οἰκοφύλαξ 174· οὐράνιος 172· πατῆρ 174, 223· Πελαγονικός 223
- Ἥλιος (*Ἡέλιος*) 17, 172, 175
 Ἥλιδα - Ἡλείοι 175, 217
 Ἥπειρος 201, 203, 204, 205, 210, 217, 220, 222, 223
 Ἥρα 183
 Ἡράκλεια (-ον), Ηπείρου 204
 Ἡρακλῆς 110
 Ἡρόδοτος 105
 Ἡσίοδος 97, 102· Ἔργα καὶ Ἡμέραι 97, 102· Θεογονία 97, 102

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἡρακλειστος 94
- θάλαμος 64, 65, 79, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 113, 114, 115, 116, 120, 122, 123, 151, 216, 217, 221, 224, 225
- θαλαρὸς παρακοίτης 114
- θάμβος 72
- Θεμιστοκλής 222
- Θέρμο, Αιτωλίας 182, 183
- Θεσπρωτία 205
- Θεσσαλία 206
- Θέτις 94
- Θήβη ὑποπλάκιος 139
- θόλος 80, 89, 121
- Θουκυδίδης 222
- θηγρός 72, 82, 83
- θρόνος 155
- Θύαμης (Καλαμάς) 205
- θήρα -αι 76, 77, 78, 79, 85, 86, 120
- θήραζε 89
- θήρετρα 79, 87, 88
- Ἰδα 110
- Ἰθάκη 12, 39, 55, 56, 100, 108, 109, 120, 142, 156, 175, 217, 219· εὐδείε-λος 132· ἐπισητός 139· Ἰθάκης συνέ-δριο 220
- ἰθὺς 77
- Ἰκάριος 100
- Ἰλιάς (-δα) 38, 39, 55, 67, 93, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 195, 220, 238
- A: 18, 19, 73, 152, 153, 195, 197
- B: 71, 97, 152, 197
- Γ: 42, 73, 96, 97, 151, 154, 197
- Δ: 69, 97
- E: 70, 71, 73, 74, 83, 97, 154, 234
- Z: 36, 42, 65, 69, 73, 94, 95, 96, 97, 105, 106, 112, 118, 119, 124, 126, 133, 135, 139, 149, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 216, 225
- H: 41, 73
- Θ: 106
- I: 21, 65, 69, 72, 73, 83, 84, 96, 101, 106, 134, 135, 142, 152, 153, 197, 213, 214, 222, 224
- K: 58, 66, 72, 197
- Λ: 31, 42, 69, 70, 71, 74, 96, 98, 195
- M: 41, 69, 70, 71, 155
- N: 97, 105
- Ξ: 97, 105, 165, 174
- O: 97
- Π: 107, 167
- P: 12, 71, 74, 97, 105
- Σ: 21, 63, 70, 83, 96, 97, 135, 136
- T: 96
- Υ: 133, 135
- X: 46, 63, 70, 94, 95, 96, 97, 98, 105, 112, 114, 115
- Ψ: 49, 63, 73, 153, 154, 238
- Ω: 12, 72, 73, 74, 95, 96, 112, 114, 138, 152, 154, 157, 195, 238
- Ἰλιο 89
- Ἰλλυρία 205
- Ἰνδο-ευρωπαϊκὸ σχῆμα 24
- ἰπῶν 214
- Ἰρλανδία 67
- ἰστεῶν 212, 213, 216, 224, 225
- Ἰωάννιν 204, 206· πανεπιστήμιο 201
- Ἰωνία 222
- Καβούσι, Κρήτης 191, 192
- Κακρυδής I. Θ. 94, 98
- Κακρυδής Φ. I. 149
- Καλαμάς βλ. Θύαμης
- Καλέντζι, Ηπείρου 204
- Καλλιγιάς Π. 190
- Καλλικολώνη, λόφος 110
- Καλλιμάχος 174
- Καλυψώ 55, 108, 120
- Καμπή (Στρεβίνα), Ηπείρου 204
- κάπεον 155
- Καπανεύς 89
- κάπηνη 215
- Καρατζένη-Χατζηγιάννη Π. 214
- Καρμυνιόλα 189
- Καρφί, Ηπείρου 193
- Κάσσανδρος 206
- Κασσωπαία -αίοι 203
- Κασσώπη 201, 203, 206, 209, 210, 211, 214, 216, 220, 221
- Καστρί 203
- Καστρίτσα, Ηπείρου 206
- Κάστρο, Κρήτη 192
- Κάτω Ιταλία 220
- Κέντρο Οδυσσειακῶν Σπουδῶν 130, 131, 177
- Κέρκυρα 201, 222
- Κίκονες 108
- Κίρκη 101, 108, 156
- κλέος 100, 115
- κλισίη 152, 153, 154, 155, 213, 222
- κλισμὸς 155
- Κλυταιμνήστρα 56, 101, 153
- Κοντολέον Ν. 221, 222, 223
- κόπρος 64
- Κόρινθος (-ιοί) 173, 201, 217
- Κορώνεια, Αμβρακίας 204
- κρήδεμνα 98

- κρήνη μελάνθορος 133
 Κρήτη 191, 194
 κρητικοί οικισμοί 194
 Κρόνος 162, 169
 Κτήσιοι 160
 Κυκλάδες 184
 Κύκλωπας 55, 154, 155, 156, 169
 Κύπρια Έπη 107
- Λαγάτορα βλ. Μυροδάφνη
 Λαέρτης 116, 167
 Λαθούριζα 186, 187
 Λακωνία 175
 Λακεδαιμόνιοι 222
 Λαοδάμας 222
 Λατίνοι 214
 λαύρη 48, 57, 86, 87, 88, 91, 217, 220, 221
 Λαοδίχη 112, 117
 Λευκαντί, Εύβοιας 190
 λέχος 155
 λουτρών 224
 Λυκίσκος 206
 λυρική ποίηση 115
- Μακεδονία 222
 Μακάρων νήσοι 135
 Μαζμυροσπηλιά 140
 Μάρωνας 55
 μέγαρον -α 14, 15, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 76, 77, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 120, 122, 155, 156, 167, 168, 217, 219, 220, 222· γεωμετρικό 56, 219, 223· μυκηναϊκό 56, 179, 181, 183, 194, 208, 219, 223
 μείλιος 76
 μέλαθρον 53, 153
 Μελάνθιος 219
 Μελάνθω 122
 Μενέλαος 55, 79, 113, 154, 213, 217, 222
 Μέντης 120
 μεσόδμη 78
 μεσσαίλιον 71
 μεσσηνός 221
 Μεσσηνία 187, 188
 μεταμνηρικοί χρόνοι 223
 μητις 99
 μινωικό παλάτι 193
 μοιρολογήτριες 94
 Μολοσσό (-ια) 202, 204, 205, 206· Κοινό των Μολοσσών 206, 222
 Μούσες 97
 Μυκήνες 194, 217, 218· μυκηναϊκή εποχή 25, 90, 177, 179· Οικία των Κιόων 217, 218· μυκηναϊκός πολιτισμός 53
 Μυλωνάς Γ. 201
 Μυροδάφνες 111, 152
 Μυροδάφνη (Λαγάτορα), Ηπείρου 204
 Μύχιοι θεοί 160, 214, 222, 223
 μυχός 82, 213, 220, 222, 223, 224, 225
- ναιετώ 18
 ναῖω 18, 25
 νηός (ναός) 18, 19, 23, 24, 25, 27, 73, 221
 Νευσικά 55, 100, 101, 108, 221, 238
 νάω 135
 Νέκεια 220
 Νέστορας 96, 97, 217, 239
 Νήσιον ὄρος 139, 146
 νηός ποταπόρος 128
 Νικόπολη 201
 Νιχώρια, Μεσσηνίας 187, 188
 νόστος 101, 106, 107, 108, 114· Αγαμέμνονα 121
 Νύμφες 134, 136, 138, 139, 142, 143, 145, 146, 147, 174· Αηλιάδες 146· Δικταία 136· Θωνιάδες 146· Μελία 136· Μηλιάδες 146· Ναϊάδες 135, 142· Ναΐδες 135· Ναΐδες 135, 143, 146, 147· Νειδες 135· Νηϊάδες 132, 133, 135, 136, 139, 140, 142, 145, 146, 147· Νηϊδες 135· Νυσιάδες 146· Πηλιάδες 146· Συδριάδες 146· Τρωϊάδες 146
 Νυμφών σπηλιά 120
- Ξενοφών 214, 216· Ίππαρχικός 214· Οἰκονομικός 216
- ὀαρίζω -ζειν 97, 105
 ὀαριστὺς 105
 Οδυσσεύς (-εύς) 14, 16, 39, 46, 55, 56, 67, 79, 85, 86, 88, 90, 91, 99, 100, 101, 105, 108, 109, 116, 120, 121, 122, 123, 124, 133, 156, 166, 167, 170, 174, 175, 213, 216, 217, 219, 221, 222, 238· πολύτλας δῖος 82· πολιορκῆσις 13
 Οδύσσεια 24, 38, 39, 55, 56, 90, 93, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 108, 109, 114, 116, 119, 120, 121, 123, 149, 153, 154, 156, 173, 174, 175, 195, 220, 238
 ο: 12, 14, 15, 16, 20, 31, 34, 36, 43, 50, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 120, 131, 138, 139, 151, 168
 β: 12, 16, 17, 43, 84, 99, 139, 168, 170

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- γ: 50, 53, 79, 80, 85, 86, 139, 197
 δ: 15, 16, 21, 37, 43, 50, 51, 53,
 54, 65, 78, 79, 80, 84, 86, 171,
 208, 214, 224
 ε: 13, 120, 133, 136
 ζ: 12, 13, 16, 18, 21, 36, 70, 73, 100,
 133, 238
 η: 20, 77, 78, 79, 80, 82, 86, 120,
 163, 165, 166, 171, 174, 197, 221,
 222
 θ: 15, 78, 152
 ι: 12, 19, 63, 73, 74, 79, 97, 137,
 155, 156, 169, 195
 κ: 63, 78, 83, 133, 138, 220
 λ: 20, 50, 53, 54, 152, 220
 μ: 12, 17, 18, 83, 137, 138, 169
 ν: 15, 73, 74, 120, 128, 131, 132,
 133, 135, 137, 172, 175
 ξ: 14, 35, 71, 73, 74, 79, 80, 81, 133,
 163, 165, 174, 197, 227, 238
 ο: 15, 34, 73, 79, 80, 81, 84
 π: 14, 16, 36, 43, 71, 78, 81, 82, 84,
 85, 86, 137
 ρ: 43, 44, 45, 63, 64, 76, 77, 82, 84,
 85, 121, 122, 126, 133, 163
 σ: 45, 78, 79, 81, 84, 99, 122, 152,
 171, 175
 τ: 15, 16, 45, 79, 84, 99, 121, 126,
 152, 163, 216
 υ: 12, 16, 46, 78, 79, 80, 133, 141,
 163
 φ: 46, 49, 78, 80, 81, 82, 84, 86,
 139, 154, 197, 214, 216, 222, 224
 χ: 15, 47, 57, 80, 81, 82, 83, 85, 86,
 87, 88, 89, 97, 152, 167, 174, 195,
 214, 215, 216, 219, 221, 222, 224,
 225
 ψ: 37, 47, 65, 66, 84, 86, 99, 114,
 121, 126, 170
 ω: 16, 36, 54, 99, 100, 101, 116, 166
 οἶκαδε 11, 12, 13, 15, 17, 23, 24, 27,
 153, 172
 οἶκεῖος 151
 οἶκεός 12, 16
 οἶκέω 13, 12, 18, 25
 οἶκία-οἶκίον 12, 13, 17, 18, 23, 24, 25,
 26, 27, 86, 153, 162, 167
 οἶκοθεν 153, 154
 οἶκοθι 11, 15, 53
 οἶκοι 11, 15, 153, 162, 168
 οἶκόνδε 12, 13, 17, 24, 25, 27, 84, 153
 Οικονομίδου-Καραμεσίνη Μ. 201
 οἶκος 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21,
 23, 24, 25, 27, 29, 38, 39, 43, 74, 79,
 153, 154, 155, 156, 157, 173, 223,
 224, 225
 Οινέας 119
 Οἰνοῖη νόμφη 135
 Ολυμπία 238
 Ὀλυμπος 110, 120
 Ὀλωνθες 220
 Ομηρικά Ζητήματα 145
 ομηρικά συμπτώσια 195
 Ὀμηρος 25, 38, 39, 93, 95, 98, 105,
 140, 142, 145, 156, 157, 173, 181,
 217, 238
 ὀμλία 105, 106
 ὀμοφροσύνη 36
 ὀπτιάνιον 207, 214
 Ὀριάν[ας]-Ὀροαίτ[ας] 204
 Ὀρρον 201, 203, 204, 205, 206, 208,
 209, 210, 216, 217, 219, 220, 221,
 223
 ὄσρος 86
 ὀσσοθίγη 47, 86, 87, 88, 89, 91, 216,
 217, 219, 221, 225
 Ορτύλοχος 15
 οὐδός 76, 77, 81, 82· ἀθλιος 120· μέ-
 λιος 122
 παραμάνα 115
 Πάρις (Πάρης) 39, 106, 107, 113, 117,
 149, 151, 216· βλ. και Αλέξανδρος
 Πασσακρών, πρωτ. Μολοσσών 206, 222
 Πάτροκλος 96, 106, 107, 111
 Πατροῖοι θεοί 214, 223
 Παύλος Αιμίλιος 205
 Παυσαίνις 175
 Πελοπόννησος 217
 Πενάτες 160, 173, 214, 223
 Πέντε Πηγάδια 204
 πέπλοι 83
 περίστασις 220
 Περσέας 205
 Περσεφόνη 220
 Περσών βασιλιάς 222
 Πεσάτα Ηπείρου 204
 πέτασος 232
 Πηνελόπη 39, 87, 98, 99, 100, 101,
 106, 108, 109, 120, 121, 122, 123,
 124, 175, 213, 216
 [Πλάτων] Νόμοι 165· Φαίδρος 162
 Πλούταρχος 206· Αἰμίλιος 206
 πολίται 83
 Πολύβιος 206
 Πολύφημος 175
 Ποσειδών 223
 Πρεβέζης νομός 203
 Πρίαμος 67, 106, 107, 111, 112, 116
 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157,
 238
 πρόδομος (-ων) 46, 65, 79, 80, 81, 83,
 84, 87, 90, 155, 208, 217, 223, 225

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

παύθιον (-ος) 77, 78, 79, 80, 81, 120
 Προυστ 55
 πρόωμη αρχαϊκή περίοδος 194
 Πύδνα 205, 222
 Πύλος 194, 217, 238, 239

Ραβενή, Ηπείρου 206
 Ραδοτόβι, Ηπείρου 206
 Ρωμαίος Κ. 183
 ῥόγες 221, 225
 Ρώμη (-αίοι) 160, 173, 203, 214, 223·
 ρωμαϊκή σύγκλητος 206

Σακελλαρίου Μ. 177
 Σαμοθράκη 110
 Σαπρώ 115
 Σαρκιάκης Θ. 206
 Σαρπηδόνας 107
 Σθένης 89
 σῆμα 66
 Σημωνίδης 102, 174
 Σιδήρου Πρόωμη εποχή 178, 183, 191,
 195, 197
 Σικελία 174, 220
 Σκαμάνδριος 151
 Σκαίές Πύλος 112, 114, 116, 117, 149,
 150
 Σκλίβανη, Ηπείρου 204
 Σμάρι, Κρήτης 194
 Σμύρνη αρχαία 221
 «Σκοτεινοί Χρόνοι» 177, 180, 194
 Σοφοκλής 105, 114· Αἴας 114· Ἄντι-
 γόνη 167
 Σπάρτη 217, 238, 239
 σπέος-σπεῖος 136, 137, 138
 σταθμός 71, 81, 82
 Στέφανος Βυζάντιος 204
 Στράβων 174, 206
 Στρεβίνα βλ. Καμπή
 Στυξ 145
 Συμμαχία Ηπειρωτών 205
 Σχερίη 222
 Σωτηριάδης Γ. 183

τάπητες 155
 Τειρεσίας 99
 Τέλιμων, Ηπείρου 206

Τηλέμαχος 39, 56, 99, 114, 120, 122,
 174, 216, 238, 239
 Τίμιος ο Ταυρομενίτης 174
 Τίρυνθα 181, 183, 194, 196
 τοῖχος 82
 Τολό 190
 Τοῦμπα, Λευκαντί Εύβοιας 190
 τράπεζα 155
 Τραυλός Ι. 180
 Τροία (-Τρώες) 39, 67, 91, 94, 95, 96,
 97, 99, 107, 110, 111, 112, 113, 114,
 116, 123, 149, 150, 165
 τρωικός πόλεμος 107, 108

ῥβροι 33, 156
 Ὕμνος στην Ἄσπεμη 174
 Ὕμνος στην Εστία 174
 Ὕμνος στον Ερμή 222
 ὑπερώιον (υπερώο) 84, 120, 123, 211,
 216, 217, 219, 221
 ἕπνος νήδουμος 128
 ἔποδοχή 126
 ἔφηρεφές 20

Φαίαιες (Φαίαιες) 55, 91, 166, 172,
 174, 175
 Φαιστός 193, 194
 Φανοτή 205, 206
 Φερές 239
 Φήμιος 174
 Φιλοίτιος 81, 154
 Φοίνικας 106
 Φόρωνος λιμάνι 120, 140
 Φυλακή, Ηπείρου 206

γαλκοβατές 20
 Χαλκού Ὑστερη εποχή 183
 Χατζή-Βαλιάνου Δ. 194
 Χίος 183, 185
 χλαίνα 155
 Χρυσήδα 95, 106, 107, 152, 153
 Χρύσης 152
 χρώς 97

ψευδο-Σκύλακας 204· Περίπλους 204
 ψυχοπομπός (Ερμής) 166

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Achaeans-Achaier 33, 41, 42, 43, 71, 89
 Acheloo 134, 138
 Achill 31, 32, 33, 34
 Achilles (Achilleus) 63, 65, 72, 73, 124, 125, 135, 158
 Acropoli-Akropolis 146, 171
 act 125
 Adoniad 83, 84
 Adorno Th. W. 35
 Aetolian 81
 Aetös 130
 Agamemnon 31, 32, 34, 36, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 124· *Hause des* 51
 Ageleos 47, 87
 Aias (Ajax) 63, 69, 71, 152, 153, 170
 Aigina 161
 Aigisthos (Aegisthus) 15, 50, 51, 53, 54
 Aineias 71
 Aischylos 51, 52, 53, 54, 55, 169· *Ἀγαμέμνων* 51, 52, 53, 54· *Choephoren* 52· *Eumenides* 54· *Hiketides* 169· *Orestie* 52, 54
 Aktion 169
 Akurgal E. 220, 221
 Alessi 134
 Alexander 126· βλ. *xxi* Paris
 Alkinoos (-nous)-Alkinoo 34, 42, 77, 82, 128, 132, 136, 165
 Alzinger W. 180
 American detective story 75
 Amniso 134
 Ambrakia 223
 Ambrakikos 223, 224
 Amphinomos (-us) 43, 45, 46, 85
 Amyklai 51
 Amyntor 72
 Anchise 134
 Andersen W. D. 69
 Andreou J. 203, 204
 Andri 130
 Andromache 124, 125, 126, 157
 Anicrus L. 205, 206
 Anoghi 130
 Anonimo del Sublime 129
 Antenors 33
 Antikleides 168
 Antinoos 36, 171
 Antro della Sibilla 127
 Antro di Medea 127
 Aphrodite (Afrodite) 71, 78, 134
 Apollo (Apoll) 73, 130, 141, 146, 161· *δοματίτης* 161· *Θηραίος* 161· *πατρώος* 161
 Apollonio Rodio 127, 134, 135, 139, 146· *Argonautiche* 134
 Ares 78
 Arete 79, 103
 Aretusa fonte 130
 Argolis 51, 229
 Argos 63, 64, 76
 Argos (πόλις) 54, 55, 126
 Aristeides 170
 Aristophanes 86, 165· *Εἰρήνη* 86· *Thesmophoriazusen* 165
 Aristoteles 37· *Πολιτικά* 37
 Artemide 134
 Artemidor 171· *Oneirokritikon* 171
 Artemidoro di Efeso 142
 Artemis 164
 Arthur Marylin 95
 Asteris 130
 Aström P. 58
 Athen 160, 167· *Dtsch. archäol. Institut Athen* 237· *Nationalmuseum* 230, 233, 236, 237
 Athena (Atena) 42, 43, 45, 54, 77, 78, 79, 81, 82, 88, 128, 129, 131, 132, 137, 138, 139, 144, 146, 147, 169, 170, 171, 172, 173, 227· *Alea* 89· *Mentor* 50, 53· *Μήτηρ* 170· *οἰκονόμος* 171· *Πολιούχος* 172· *Χαλκιδίονος* 172· *temple of A. at Troy* 73
 Atreus 50
 Atriden 53, 54
 Attic vase painters 75
 Augustus 89
aule 71
 Austin M.M. 29, 30
 Autolykos 72

 Ballard Linda 59
 Bataneotes del Crisostomo 144
 Bataneotes di Girolamo 144
 Bekker 167
 Benardete S. 96
 Bengtson H. 30
 Benveniste 23
 Bergmann P. 51
 Berlin 165, 231, 232, 233, 237· *Antiken-Sammlung, Staatl. Museen SMPK Berlin (West)* 237· *Pergamonmuseum* 165, 231, 232· *Antikenmuseum* 233· *Staatl. Museen zu Berlin (Ost)* 237
 Besitzes 169, 171
 Bethe E. 50
 Blegen C. 181, 183
 Boardman J. 75, 183, 194
 Boessneck J. 201
 Blaiklock E. M. 194
 Bowra C. M. 69, 72

EYPETHPIA

- Briseis 32, 124
 Brontē Charlotte 62· *Jane Eyre* 62
 Bronze Age 57
 Broude N. 94
 Brunner W. J. 212
 Bucoliche 134
 Bucolione 135
 Burkert W. 162, 163, 167
 Busolt G. 31
 Butler Samuel 98
- Cabanes P. 203, 204, 205, 206
 Calhoun G. M. 29
 Callimaco 132, 136, 146
 Calypso (Calipso) 124, 136, 138
 Cambitoglou A. 183
 Campbell J. K. 62
 Cancro 143
 Cantarella E. 30, 31
 Capricorno 143
 Carian woman 69
 Carlier P. 178, 195
 Casivitz Michel 13
 Cassio Longino 141
 Cassope (Cassopeans) 223, 225
 Chryseis 124
 Chryses 73
 Circe 78, 124, 133, 137· megara di
 Circe 136
 Cirene 138
 cod. Ambrosianus 99, 145
 cod. Harleianus 5674 146
 Coffey M. 70
 Coldstream J. N. 177, 194
 Colluto 146
 Corinthian colony 224
 Corvo (Korakos petri) 130
 Coulson W.D.E. 188, 192
 County Tyrone 59, 62
 Cratete di Mallo 146
 Crono 143
 Cronio, neoplatonico 141, 142, 146
 Cross G. 206
 Cunliffe R. J. 12
 Cyclops (Ciclope -i) 79, 136, 137
- D'A. Desborough V. R. 177
 Dakaris S. I. 201, 204, 206, 217, 220,
 223
 Dark Age Greece 198
 Darmstadt 130
 Dascaliō 130
 Day L. P. 192
 Delamarre 22
 Deger S. 30
- Delo 132
 Delphi 162
 **dem* 25
 Demetra (-ter) 143, 161, 162, 164· ἐποι-
 κίδιζ 161
 "Demetra" Inno Omerico 135
 De regressu animae 141
 Dexiō 130
 Dietz S. 489, 190
 Dindorf 145, 146, 162, 168, 170
 Diomedes 70, 71, 124, 125, 126, 135
 Dioniso 135
 Dioskuren 161
 Ditte 136
 Dörpfeld W. 130, 183
 Drerup H. 29, 48, 49, 220, 221
 Drews R. 178
 Dulichio 137
 Dunbar 11
- Early Iron Age Greece 198, 199
 Ebeling 20
 Eezione 133
 Egeo fiume 135
 Egle 134
Eidolon 43
 Elicona 134
 Elis 170, 237
 Ellade 145
 Empedocle 145
 England 59, 61
 English detective story 75
 Entretiens Hardt 144
 Epirus 224, 225
 Epirotic house 224, 225
 Eracle 135
 Eraclito 145
 Erebo 138
 Erechtheus 172
 Ernout A. - Meillet A. 159
 Esiodo 134, 135, 136
Etymologica Genuinum and Magnum
 86
 Eubōa 165
 Eumaios (Eumaeos -Eumeo) 34, 35,
 36, 43, 44, 46, 47, 64, 76, 77, 78, 80,
 81, 82, 88, 129, 130, 133, 165, 227
 Euripide 52, 127, 135, 164
 Eurykleia 43, 45, 46, 47, 65, 66, 79,
 80, 84, 86, 126
 Eurymachos 45, 46
 Eustathios (-os) 81, 142, 146
 Eurytion 78
- Farnell L. R. 89

- Farron S. G. 32
 Fauth W. 165
 Feacî 128, 129, 131, 132
 filologia ellenistica 146
 Finley M. J. 29, 50, 69, 177, 181
 Finnegan Ruth 58
 Foley H. P. 95
 Fraenkel E. 53, 54
 Fränkel H. 70, 72
 Frame D. 101
 Fraser 205
 Frieckenhaus A. 183
 Frisk 20, 86
 Furtwängler A. 238
- Gaelic 59
 Gaiser K. 145
 Garrard M. D. 94
 Gea 134
 Geometric period 57
 geometrischen vasen 227
 Gercke P. 183
 Gessell G. C. 192
 Giasone 127
 Gigante M. 64
 Glasgow 59
 Glaucus 124, 125, 126
 Gray Dorothea 49
 Greece (Greek – Griechen) 11, 12, 13,
 14, 62, 73, 159, 160, 161, 162, 163,
 223
 Greek comedy 86
 Greek hero 65
 Greenhalgh P.A.L. 177, 235, 237
 Grotta delle Ninfe 127
 Gschnitzer F. 29, 30
 Gudeman 146
- Hägg R. 178, 190
 Halitherses 33
 Hall E. H. 193
 Hammond N.G.L. 203, 204, 205, 206
 Harkokration 168
 Harris B. F. 194
 Havelock C. H. 94
 Havelock E. A. 33
 Hayden B. 193
 Hector 33, 63, 64, 65, 124, 125, 126,
 157
 Heilmeyer W.-D. 237
 Hekabe 42
 Helen –Helena 32, 41, 42, 79, 103, 124,
 126
 Hellwig Brigitte 110, 119, 125
 Hephaestus 78, 83
- Heliodor -Roman 166
 Helios 169
 Hellas 160
 Hellenen 159, 161
 Hera 83, 161, 162
 Heracles 65
 Heraeum Argive 78
 Hermes (Herd) 160, 162, 163, 164, 165,
 166· *ἐπιθαλαμῆτης* 165· *ἐστιᾶχος* –*έ-*
σσιῶχος 164· *ἐφέστιος* 163· *νόμιος*
 165· *νικτὸς ὀπωπιητῆρ* 166· *πάσιος*
 168· *πυλιδόκος* 166
 Herodotus 61, 163
 “heroic nudity” 75
 Herrmann H.-V. 237
 Herter H. 135, 138, 141, 146, 161, 164,
 165
 Hesiod 35, 36, 162, 166· *Erga* 35, 36,
 166· *Theogonie* –*Teogonia* 134, 162
 Hestia 162, 163, 164
 Hesych 164, 165
 hetairoi 124
 Heuss A. 29
 Hierokles 164
 Hippokrates 172
 historical world 72
 Hoepfner W. 201, 203, 211, 213, 214,
 215, 221
 Hoekstra 129, 138
 Hoffmann W. 29
 Hölscher U. 50
 Homer (Homerus) 11, 12, 21, 30, 43,
 76, 102, 144, 159, 161, 162, 163,
 164, 165, 166, 167, 172, 227, 232·
 Homeric age 69· city 30· houses 58,
 66· language 17· palace 75· society
 72· world 199
 Hommel H. 54
 Horkheimer M. 35
 Horreum (Horraon) 203, 205, 206, 224,
 225
 Hymns 12, 21
 Hymnus an Aphrodite 163
 Hymnus an Hestia 164
 Hymnus des Aristonoo 162
 Hymnus des Kallimachos 164
 Hymnus homerischen (v. 15) 166·
 (29, 1177) 164
 hyperoon 126
- Ifitione 135
 Ilias (Iliad – Iliade) 11, 12, 14, 16, 30,
 32, 33, 37, 38, 51, 83, 89, 102, 103,
 124, 125, 126, 133, 141, 157, 161,
 163, 165, 170, 227
 Ilisso 134

EYPETHPIA

- Illo 135
 Indo-European 21, 22, 23· languages
 13, 14· system 18
 Institut Français de archéol. de
 Beyrouth 171
 Ireland 59, 61, 62
 Irish 59, 62
 Irus 78, 79
 Ithaka (Itaca) 13, 16, 33, 35, 36, 37,
 43, 54, 63, 73, 75, 76, 77, 89, 124,
 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133,
 135, 136, 137, 138, 139, 141, 144,
 146, 177· *Iponca* 172· museo d'Itaca
 130
 Ithakos 133

 Jack and the Bull 59
 Jacoby F. 35, 51, 166, 168
 Jantzen U. 183
 Jebb R. 167
 Jeffery L. H. 29
 Jehu 62
 Jezebel 62, 67
 Jezreel 62
 Joniens 160, 162, 164, 167

 Kakridis Joannis Th. 102, 129, 130,
 162
 Kalligas 130
 Kalypto 34, 42
 Kassandra 54
 Kikonen 42
 Kilian K. 183
 Kirk G. S. 177
 Kirke 34
 Klytaimnestra 51, 52
 Knox Mary O. 43
 Korinth 161
 Kosmos 38, 162, 170
 Kreta 37
 Kronos 162
 Kullmann W. 37, 42, 50, 51, 54, 109,
 119, 121, 170, 175
 Kyklopen 42, 169

 Laates 36
 Laerte 129, 130
 Langdon S. H. 190
 Laodike 126
 Latte K. 31, 159, 164
 Lauter H. 187
 Leaf-Bayfield 72
 Leake 204
 Lecatsas Athanasios 130

 Leiodes 46
 Lemno 139
 Leopardi 127
 Lesky A. 49, 54, 161, 162
 Levi D. 193
Lexicon des frühgriechischen Epos 19,
 20, 21
 Livius 203, 205
 Lorimer H. L. 48, 57, 75, 129
 Luke 64

 MacCary W. T. 97
 Macedonia 61
 McDonald W. A. 188
 McKenna Frank 59, 61
 Macride 127
 Macrobio 143
 Maeonian woman 69
 Malea Kap 51
 Mallwitz A. 237
 Marathiä 130
 Marinatos N. 178, 195
 Marmarospiliä 130, 136, 140
 Maron 42
 Mazarakis Ainian A. 178, 185, 190, 196,
 197
 Medea 127
 Medon 43, 47, 89
 Megaron 36, 45, 46, 47, 48, 57, 87, 167·
 Hall 185
 Melanthios (Melanzio) 47, 51, 85, 86,
 87, 88, 133, 225
 Melas E. 180, 220
 Melite 135
 Menelaos (-us) 31, 34, 51, 65, 69, 71
 Mente 139
 Mercklin E. 235, 237
 Merovigli 130
 Meyer Ernst 130
 Micknat 36
 Mitra 143
 Molossia (Molossians) 224
 Mondri R. 195
 Monsacré H. 96, 97
 Morris I. 177
 Morisson M. A. 159
 Mossé C. 93, 94
 Mueller Martin 70
 Müller Friedhelm 42
 Munro D. B. 76, 86
 Murray O. 177, 195
 Mykene (-Mycenaeans) 14, 16, 20, 48,
 50, 51, 54· Mycenaean civilization
 198· Mycenaean language 17· My-
 cenaean metal work 83· Mycenaean
 palace (palastes) 48, 49, 57, 75, 87,

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- 88· Mycenaean times (period) 72, 75
 Mylonas G. E. 58, 179, 195
 Myres J. L. 75
- Nagler M. N. 98, 101
 Nagy G. 36
 Nauck August 141, 142
 Nausicaa (-kaa) 34, 42, 78, 124, 128, 133, 227
 Nausithous 16
 Neion 130
 Neon monte 146, 147
 neoplatonici 135, 141
 neoplatonismo 147
 Neriton (-os) 130, 132, 133, 137, 139
 Nestor (Nestore) 33, 34, 42, 85, 139, 237· Nestor cup 58
Nibelunge Nöt. 51
 Nichols R. V. 194
 Nikopolis 224
 Nilsson M. P. 161, 163, 164, 167, 168, 171, 183
 Ninfe (Nymphs - Nymphen) 85, 127, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 165, 166· Driadi 134· Naiadi 134, 143, 146· Nais Abarbarea 134, 135· Neiaides -di 131, 146, 147· ninfe de Acheloo 138
 Nonno di Panopoli 146
 Nosten -nostos 50, 51, 54, 124
 Numenio di Apamea, neopitagorico 141, 143, 144
- Oceanina 135
 Oceano 135
 Odyssee (Odissea) 11, 12, 30, 32, 33, 37, 38, 43, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 63, 75, 76, 78, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 128, 129, 131, 133, 141, 160, 161, 165, 166, 167, 169, 170, 227, 237
 Odysseus (Odyssey-Odysseo-Ulysses) 13, 15, 18, 20, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 63, 64, 65, 66, 70, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 102, 102, 124, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 133, 136, 137, 138, 142, 144, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 225, 227
 Oikos 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 69, 70, 71, 72, 73, 95, 99, 100, 101, 103, 232· -Denken 30, 31, 32, 33, 37
 Oliva P. 197
- Olms 11
 Olympia 164, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 237
 Omero 127, 128, 130, 133, 134, 135, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146
 O'Nolan K. 62
 Oost S. J. 206
 Oreadi 134
 Orestes 50, 51
 Otrinteo 135
 Owen D. I. 159
- Paflagonia 127
 Palmer L. R. 72
 Pandaros 71
 Pano Aetò 130
 Paris 31, 32, 33, 64, 124, 126, 225
 Parnaso 134
pater-familias 72
 Patroclus (Patrocles-Patroclo) 63, 71, 73, 124, 125
 Pausanias 51, 89, 164, 165, 170, 172
 Pèdaso 135
 Peete Cross T. 62
 Peisistratos 227
 Peleus 73
 Peloponneso 130
 Penates 159, 160, 214
 Pendlebury J. O. S. 193
 Penelope 12, 34, 36, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 57, 63, 65, 66, 79, 80, 84, 86, 87, 103, 126, 167, 171
 Pépin Jean 144
 Perapigadi 130
 Perdiccas 61
 Perrault Charles 70
 Petasos 233, 237
 Phaeacia -ans (Phäaken) 42, 43, 79, 82, 163, 172
 Phemius (-os) 43, 44, 47, 52, 84, 89, 167
 Pherai 237
 Philoitios 46, 47, 81
 Phoenix 73, 83, 84
 Phorkyn 130, 131, 132, 139
 Pindar 51· *Πυθαγόρας* 51
 Pindo 134
 Pisistratus 65, 78, 79
 Placo monte 139
 Platon(-e) 134, 145, 160, 162, 165, 167· *Euthydemos* 167· *Phaedr.* 134
 Plinio 206
 Plotino 141, 142, 145
plurale tantum 14
 Polis 29, 30, 31, 32, 33, 37, 38· -Denken 31, 33, -Gedanken 30, 37

EYPETHPIA

- Polyktor 133
 Polyphemus (Polifemo) 61, 131, 137
 Pontani F. M. 128
 Porfirio 141, 142, 144, 145, 146
 Poseidon (-e) 131, 132, 161
 Poulet George 41
 Pouqueville 204
 Pratina 135
 Predatrice 133
 Priam (Priamos – Priamo) 33, 63, 64,
 65, 72, 73, 124, 125, 158, 227
 Proci 138
 prodemos 224
 Proust Marcel 41
 Pyllos 43, 227, 237
- Questiones Homerae* 142
 Quincey J. N. 54
 Qviller B. 177
- Raaflaub K. 29
 Radermacher L. 163, 166
 Radotovi 206
 Redfield J. M. 29, 30, 33, 34, 37, 96
 Reinhardt K. 42, 52, 53
 Rheia 162
 Rheitron 130, 139
 Rinaldi G. 144
 Robert F. 163
 Rochester 62
 Rochetti L. 194
 Rohdich H. 35, 37, 63
 Romano F. 145
 Römer 159, 161
 Rose H. J. 163
 Rose P. W. 32
 Rosser J. 188
 Rubin N. F. 99
 Rubino C. A. 29
 Rueeter K. 129
- Saïd S. 36
 Same 137
 San Giorgio capella 141
 Sarakatsani 62
 Sarpedon 71
 Scaean Gates 125, 126
 Schadewaldt W. 44, 46, 48, 53, 94, 95,
 149, 150, 151, 157
 Scheffel H. 41
 Schein S. L. 94, 95, 99
 Scheria 16, 73, 129, 133
 Schliemann Heinrich 57, 58, 130, 131,
 139, 183
- Scholion zu Aristoph. 162, 163
 Scholia Vulgata 146
 Schwabl H. 151, 164
 Schwandner L. E. 201, 203, 211, 213,
 214, 221
 Schwartz E. 51
 Schwyzer Henry 145
 Scilla 136, 137, 138
 scoliaste B. 145
 scoliaste H. 141, 146
 Scotland 61, 62
 Scott W. C. 72
 Scully St. P. 29, 30
 Seferis Giorgio 127
 Segal C. 95
 Semonides 86, 165
 Seymour Th. 195
 Sheldermine C. W. 29
 Shewan A. 70
 Shipp G. P. 70
 Sibilla 127
 Sileno 134
 Simeon 64
 Simoisius 69
 Simonides 51
 Simonini Laura 141, 142
 singulare tantum 12, 17
 Sipilo 138
 Sjövall H. 167, 169
 Sizilien 166
 Slatkin L. M. 94
 Snell B. 147
 Snodgrass A. N. 72, 73, 177
 Sofocle 146
 Sole 138
 Solmsen F. 163
 Sophokles 52, 163, 167. *Atas* 163. *Anti-*
 gone 167
 Sourdell D. 170
 space 125
 Sparta 43, 50, 51, 54, 78, 161, 172,
 227, 237
 Stanford W. B. 71, 76
 Starr Ch. 177, 197
 Stavros 130
 Stesichoros 51
 Strabone 142
 Strasburger H. 29, 32, 34, 35, 36, 37
 Stubbings F. 29, 45, 129, 213, 217,
 219
 Symeonoglu Sarandis 129, 130, 140
- Tañi 139
 Taplin O. 52
 Tebe cilicia 139
 Tegea 51, 89

ΟΜΗΡΙΚΑ ΧΩΡΙΑ

- Telemacheion 77
 Telemachie 42, 51
 Telemachus (Telemaco) 34, 36, 43, 46, 47, 48, 50, 57, 65, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 88, 139, 167, 168, 170, 171, 227, 237
 "temple" 20
 Teodorida di Siracusa 146
 Teti 136
 "The Cloak of Darkness" 59, 60
 Thalamos 36
 Themis 79, 166
 Theoclymenos (-us) 73, 78
 Thoms C. G. 195, 196, 197
 Thyestes 50
 Timaios aus Taormina 166
 Tiryns 48, 57
 Tmolos 135
 Toante Sicino 135
 Toosa Ninfa 131
 Troer (Trojans) 33, 34, 41, 42, 70, 71 73, 87, 124, 125
 Trotz 167
 Troy (Troia) 41, 51, 53, 57, 64, 73, 125, 130, 132, 225
 Tsagarakis O. 63
 **uik*- 13, 14, 24, 25
 Vathy 130, 137
 Vergilius (-lio) 127, 134, 138, 160
 Vermeule Emily 96, 97
 Vernant J.-P. 164
 Vidal-Naquet P. 29, 30
 Wace Alan, J. B. 21, 29, 45, 48, 87, 213, 216, 217, 219
 Wade-Gery H. T. 70
 Walde A. - Hofmann J. B. 159
 Wells B. 190
 Welwei K.-W. 29
 Wickert G. 36
 Wilamowitz U. v. 50, 52, 139, 165
 Wilamowitz-Moellendorf 162, 163
 Willenbrook Harro 120
 Willets R. F. 197
 Wissowa G. 159
 Wright J. 183
 Zacinto 137
 Zeugnis 170, 172
 Zeus 37, 38, 47, 73, 89, 132, 133, 134, 136, 137, 144, 160, 162, 163, 164, 166, 169, 170, 173· *ἑνοικίδιος* 167· *ἐπίστιος* 167· *ἐρέστιος* 167· *κτῆσιος* 167, 168· *ξενέστιος* 167· *οἰκοφύλαξ* 167, 169· *ὀμόγυιος* 167· *πατρῷος* 167· *σωτήρ* 167, 169· Ditteo (Δικταῖος) 136· Herkeios 89, 167, 168· Ktesios 167, 169, 171, 172

β' Ομηρικά χωρία

Ἰλιάς

- A 29-31 : 153
 112-113 : 153
 Z 265 : 151
 316 : 87, 216, 225
 360 : 151
 367-368 : 151
 471-472 : 153
 490-493 : 95
 538 : 156
 572 : 153
 I 341-343 : 65
 382 : 21
 465 : 82
 472-473 : 83
 476 : 84
 663 : 222
 1226-1229 : 134
 E 490 : 165
 X 123-125 : 96

- 373 : 98
 Y 549 : 154
 558 : 154
 591-593 : 154
 782 : 170
 Ω 572 : 154

ἹΟδύσσεια

- α 103-104 : 77
 114-118 : 77
 119-120 : 77
 128 : 14
 185 : 139
 232 : 16
 372-380 : 168
 397 : 15
 426 : 79
 β 64 : 16
 130-132 : 171

ETPETHPIA

	140 : 16		222 : 35
	154 : 16		381 : 81
	186 : 16	ο	5 : 79
	254 : 17		146 : 79
	337 : 85		191 : 79
	375 : 16		466-467 : 79
γ	232-236 : 53		466-467 : 79
	399 : 79		511 : 85
	493 : 79	π	40-41 : 81
δ	20-22 : 78		45 : 81
	127 : 21		66 : 81
	297 : 80		70 : 16
	302 : 79		285 : 85
	304 : 222		286 : 85
	596 : 15		335 : 43
ε	42 : 13		343 : 82
	55-74 : 136		356 : 14
	155 : 136	ρ	240 : 133
	204 : 13		260-272 : 44, 76
	226 : 186		226-267 : 76
	297 : 79		275-276 : 76
ζ	9 : 16, 21		297-298 : 76
	123 : 133		325 : 77
	181-185 : 100	σ	8 : 85
	315 : 13		101 : 78
η	6-7 : 78		385-386 : 79
	81-132 : 82	τ	598-599 : 79
	133 : 82	υ	1 : 79
	136 : 166		34 : 16
	153 : 163		139 : 79
	336 : 79, 80		143 : 79
	345 : 79		265 : 16
θ	324 : 15		276-278 : 141
	325 : 78		354-355 : 79
ι	136-141 : 137	φ	5 : 84
	182 : 137		229 : 82
	478 : 155		240-241 : 81
	505 : 12		299-330 : 78
	531 : 12		390 : 81
	548-555 : 169	χ	1-4 : 46
κ	220 : 78		102-104 : 85
	229-230 : 78		109 : 85
	350 : 133		126 : 86, 88
	491 : 22		127-128 : 86
	564 : 220		136-137 : 87
μ	4 : 12, 17		172-177 : 88
	93 : 138		333 : 167
	94 : 138		334-335 : 82, 89
	317 : 138		379 : 89
ν	120-121 : 172		442 : 89, 221
	140 : 136		449 : 80, 81
	195 : 111		459 : 221
	287-289 : 172, 175		466 : 89
	370 : 137	ψ	288-296 : 121
ξ	5-7 : 79	ω	194-198 : 100
	34 : 80		200-201 : 101
	167 : 14		417 : 16

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΟΜΗΡΙΚΟΣ
ΟΙΚΟΣ ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΑΚ
ΤΙΚΑ ΤΟΥ Ε' ΣΥΝΕΔΡΙ
ΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙΑ
Α ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΟ
ΥΝΙΟ ΤΟΥ 1990 ΣΤΟ Τ
ΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΣΠ
ΥΡΟΥ ΔΕΝΗ ΜΕ ΓΕΝΙ
ΚΗ ΕΠΗΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ Μ
ΑΧΗΣ ΠΑΤ-ΖΗ-ΑΠΟΣ
ΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΥ
ΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔ
Α ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΚΑΙ
ΤΗΣ ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΣΤΕ
ΦΑΝΟΥ

MD0006131783

ISBN 960-85093-0-0
ISSN 1105-3135